

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

НАИМ КАРИМОВ



**УСМОН НОСИР**

ХАЁТИЙ ЛАВҲАЛАР  
ХУЖЖАТЛАР  
РИВОЯТЛАР

«ШАРК» НАШР-МАТБAA  
КОНЦЕРНИНИ  
БОШ ТАХРИРИЯТИ  
ТОШКЕНТ 1993

**Т.93.**

**Наим Каримов.**

Усмон Носир. (Ҳаётий лавҳалар, хужжатлар,  
ривоятлар). 208-б.

Т. Главная редакция ИПК «Шарк».

Т.93.Уз.

Муҳаррир Н. Жўраев.

Йиллар ва даврлар, ҳолдан тойган ирмоқлар сингари, кекса тарих бағрига сингиб кетади. Соатлар, кунлар ва ойлар тўғрисида эса сўз очишга ҳам ҳожат йўқ. Аммо ҳаётда шундай белгилар борки, улар туфайли турли йиллар ва даврлар авлодлар хотирасида абадий сақланиб қолади:

732 йил — Қултегин қабр тошининг ўрнатилиши ва Ўрхун-Энасон ёдгорликларининг пайдо бўла бошлаши.

937 йил — Бухорода биринчи мадрасанинг барпо этилиши.

1076/1077 йил — Девону луғотит турк»нинг майдонга келиши.

1424 йил — Самаркандда Мирзо Улуғбек расадхонасининг бино этилиши.

1441 йил — улуғ Алишер Навоийнинг дунёга келиши...

Бундай қутлуғ саналар ўзбек халқи тарихида талайгина. Аммо шў билан бирга жумхуриятнинг осуда ранглардан иборат байроғига қора боғичлар илинишини такозо этадиган саналар ҳам оз эмас:

1501 йил — Алишер Навоий аталмиш қуёшнинг ботиши.

1507 йил — теурийлар сулоласининг тарих саҳнаси-дан кетиши.

1867 йил — Ўрта Осиёнинг чор қўшинлари томонидан ишғол этиб тугалланиши ва Туркистон генерал-губернаторлигининг ташкил топиши.

1917 йил — Туркистонда ҳокимиятнинг большевиклар қўлига ўтиши.

1937 йил — совет тоталитар тузумида оммавий кирғиннинг авж олиши ва юзлаб ўзбек зиёлиларининг маҳв этилиши.

Бу саналарнинг бир туркуми ҳамisha кишиларга эзгулик ва нафосат уруғларини сочса, иккинчиси уларни огоҳ бўлишга ундайди, бу дунёда Адолат билан Разолат, Ҳақиқат билан Тухмат, Эзгулик билан Зулм, Гўзаллик билан Тубанлик ёнма-ён яшашини ёдда тутиш лозимлигини ўргатади.

Агар темурийлар даврида ҳам, кейинги асрларда ҳам ички низолар авж олмаганида, ўрта аср жаҳолати бидъат ва хурофот муҳитида қанот қоқиб, кузғунлар галаси янглиғ парвоз этиб келмаганида, агар халқнинг ижодкор кучлари уйғониб, маърифат, маданият ва мурувват нурларидан баҳраманд бўлган халқни ўз ортларидан етаклай олганлари ва халқ, Чўлпон айтганидек, қудратли денгизга, қудратли тўлқин, қудратли кучга айланганида, 1937 йил ҳам, 1917 йил ҳам, XIX асрнинг мудҳиш 60-йиллари ҳам тарихга халқнинг қора саналари сифатида кирмаган бўларди. Ўзбек халқи жаҳондаги бошқа бахтиёр халқлар қаторида шуқухли ҳаёт кечирган ва кечираётган бўларди. Абдулла Қодирийлар, Фитратлар, Чўлпонлар омон қолган бўлардилар. Шу порлок юлдузлар қаторида Усмон Носир ҳам нафосат ёғдуларини сочиб турган бўларди.

Дарвоқе, Усмон Носир — эндигина йигирма беш ёшга кирган йигит... эндигина истеъдодининг олтин гуллари очилай-очилай деб турган шоир... Эй, шум большевиклар замони, кучинг шунга етдими?! Сен ўзи қандай ваҳший киёфага, қандай жаллоднинг юрагига эга эдинг, шўролар замони?! Сени қайси аждаҳо, қандай одамхўр волида тукқан?!

Тарих гилдираги, инсоният бахтига, золимлар хоҳиши билан эмас, Улуғ Ижодкорнинг эрк ва иродаси билан айланади.

Жабрдийда халқ содиқ фарзандларини асло унутмайди. У зулм ва бедодлик қурбонлари хоқини асрлар ўтгач ҳам топиб, тавоф этади; хиёбон ва майдонлар, шаҳар ва юлдузларга улар номини беради...

Қотиллар ўз қурбонларини катл этиш билангина чекланмай, улардан қолган асарлар ва нодир қўлёзмаларни ҳам куйдириб, улар ҳақидаги маълумот ва хотираларни пароканда этганлар. Шунинг учун бу ажойиб инсонлар ҳаётини авлодлар наздида гавдалантириш осон юмуш эмас.

Қаерга ҳақиқат нури тушмаса, ўша ерда уйдирма илони ўрмалаб юради. Усмон Носир ҳаёти ҳақида ҳам ривоятлар кўп. Бу ривоятларнинг аксари тўқима. Аммо улар орасида шундайлари ҳам борки, худо ҳақи, ишонгинг келади, киши!

Қамина на Усмон Носир, на уни қуршаган кишилар ҳақида ёлғон сўзларни тарқатишдан манфаатдор эмасман. Аммо шунга қарамай, қаерда Ҳақиқат ҳазратлари билув-сизлигим туфайли озор чеккан бўлса, бир томчи қонимдан кечишингизни илтимос қиламан, ҳурматли китобхон!

## БИРИНЧИ БЎЛИМ

### ОҚ ОТ

Яхши бузоқ икки онани эмади. Иккиси ҳам уни бирдек севади... Бу нақл, аслида, одамлар тўғрисида айтилган.

Жаҳон халқлари тарихида шундай ажойиб инсонлар борки, уларнинг туғилган манзиллари турли шаҳарлар ўртасида ҳамон баҳс мавзуи бўлиб келади. Усмон Носир ҳам шу борада истисно эмас. Наманган аҳли бу кўркем шоирга ҳамшаҳар бўлганлиги билан ифтихор этса, кў-қонликлар ҳам уни юртдош сифатида ардоқлаб келадилар.

Усмон Носир 1912 йилнинг 13 ноябрида Намангонда туғилган. Эҳтимол бу сана чин бўлмаслиги мумкин. Октябрь тўнтаришига қадар болаларнинг туғилган вақтларини расмий қайд этиб бориш ўзбек тупроғида расм бўлмаган. Ота-оналар ўз фарзандларининг ёки киши чилласида, ё қовуш пишиғи, ёки бугдой ўримида дунёга келганларини ўз хотираларида қайд этиб борганлар, холос. Бугунги тақвим — григориан календари ҳам Ўрта Осиё халқлари ҳаётига кейинча кириб келган.

Шоирнинг сўнгги нафаси 1944 йилнинг 9 мартида узилганига эса ишонса бўлади. Узок

давом этган изланишлардан кейин унинг худди шу куни бу азоб-укубатлар дунёсини тарк этганлиги тўғрисидаги хужжат, ниҳоят, топилди. Дарвоқе, яна ким билади, дейсиз?! Шоир шу куни кўз юмганми, бир-икки кун олдинми ё кейинми — ўлим оддий ходиса бўлган шароитда ким ҳам бунга эътибор берган бўлиши мумкин?! Акс ҳолда, Усмон Носирнинг сўнгги куни ҳақида шу вақтга қадар шунчалик бир-биридан узоқ маълумотлар берилган бўлармиди?!.

Аммо шунга қарамай, сўнгги пайтларда келинган тўхтамга кўра, шу икки сана — 1912 йилнинг 13 ноябри билан 1944 йилнинг 9 марти ўртасидаги вақт масофаси Усмон Носир туғилган, азоб чеккан ва вафот этган умр ҳудудини белгилаб келади.

Мен ўксиз туғилдим,  
Бир косиб отадан,  
Бир ғариб онадан.  
Турмуш қийинди  
У вақт бизга...

Бечора отам  
Бойда ишларди.  
Иш учун ҳар кун  
Оз ҳақ оларди...

Усмон Носир «Кечмиш кунларим» деган шеърисида, ўз ҳаётининг дебочасини тасвирлаб, шундай ёзган. Бу сатрлардан шоирнинг отаси Маматхўжанинг косиб бўлгани ва мушкул турмуш кечирганидан хабар топамиз, ҳелос. Ҳаттоки шеърининг кейинги сатрлари ҳам шоирнинг отаси тўғрисидаги тасаввуримизни янги чизмалар билан бойитмайди. Лекин шунга қарамай, барибир, бизни марҳум отанинг, бева онанинг ва етим боланинг аянчли қисмати билан ошно этади:

Уч нон уч жонга —  
Бир кунлик озик...  
Отам «оҳ» дерди:  
«Шу экан ёзик...»  
Овкатсиз очликдан  
Отам оғриди.  
Кўп ётолмади,  
Ўлди!..  
...Ховлини сотдик,  
Сўнг...

Ўликни кўмдик.  
Отам ўлганига  
4—5 кун тўлди.  
Гадолик килдик,  
Ўзгалар кулди.  
Уйсиз, овкатсиз  
Жуда кийналдик,  
Хизматчи бўлиб  
Бир бойга бордик;  
Бойда ишладик...

Маматхўжа тўғрисида Усмон Носир асарларидан олишимиз мумкин бўлган маълумот шундай сатрлардан иборат. Усмон Носирга бағишланган илмий адабиётда эса унинг Намангон шаҳри Чуқур кўча даҳасида яшаганлиги, камбағал дехқон бўлганлиги ва 1916 йилда — бўлажак шоирнинг тўрт ёшлик кезларида дунёдан кўз юмганлиги айтилган, холос. Сўнгги пайтларда қалкиб чиққан маълумотларга кўра, у 54 йил умр кўрган. Агар бу маълумот ҳақиқатдан йироқ бўлмаса, у 1862—1863 йилларда туғилган бўлиб чиқади.

Аммо бу, нисбатан аниқ маълумотлардан ташқари, шоирнинг отаси тўғрисида баъзи бир хотиранамо гаплар ҳам йўқ эмас.

Шундай гапларга кўра, Намангоннинг Чуқур кўча даҳасида истикомат қилган Маматхўжа тўкилиб-сочилиб яшамаган бўлса ҳам хуш ахлоқи билан, хоксорлигию камтарлиги билан эл-юртга танилган кимса эди. Халқ бундай кишиларга нисбатан эътиборли бўлади. Тўймаъракалар ва гап-гаштакларда улар элнинг назаридан четда қолмайди. Аммо шундай пайтлар бўладики, бойлар бойлар билан камбағал кишилар эса ўз тенглари билан ҳамсухбат бўладилар.



...Ўша куни ҳам фалакнинг шу темир конунига амал қилинди. Маматхўжа даҳанинг баобрў кишиларидан бирининг уйига борганида, унга оддий «авом» ўтирган хонани кўрсатдилар. Қўшни хонада эса қози-ю уламолар суҳбат кураётган эди. Аммо унинг гурунгларида бахраманд бўлган ва бугун ҳам у билан ҳамсуҳбат бўлиш иштиёқидаги қози, кутилмаганда, уй соҳибига қараб, «Мулла Маматхон эшон қани?» деб қолди. Қози эшоннинг ёндош хонада эканини билиб, унинг қошига чиқди. Маматхўжа бир оз мартабаси паст кишилар даврасида, қуйроқда ўтириб, чой қуяётган экан. Қози хонадон соҳибига қарата: «Мени эмас, шу одамни иззат-ҳурмат қилинг. Бу одам кўп кароматли. Уни иззат қилган одам асло кам бўлмайди», деб Маматхўжани эргаштириб чиқди.

Гўё Холамбиби орқали етиб келган бундай гапларга ишониш мумкинми ё йўқми, билмадим. Усмон Носирнинг «Кечмиш кунларим» шеърисидаги ота образи эса бу афсона билан уйғунлаша олмайди. Мазкур шеърда тасвирланишига кўра, ота очликдан ўлган. Уни дафн этиш учун ҳатто бир парча ҳовлини сотишга мажбур бўлганлар. Ҳурматли китобхон, шоирнинг айрим қариндошларидек, бу шеърда ҳам, бошқа манзумаларда ҳам автөбиографик ўринлар «типиклаштирилган», яъни муболағалаштирилган, деб ўйлашлари мумкин. У ҳолда шеър нега «Кечмиш кунларим» деб аталади? У ҳолда нима учун Маматхўжа вафотидан кейин Холамбибини укаси ўз уйига олиб кетган?.. Бундай саволлар қаршида бояги «миш-миш»лар ўз-ўзидан буғланиб кетади.

Яна шундай у қадар ишончли бўлмаган гап-

ларга караганда, Маматхўжа 35—40 ёшларга борганида, хотини қазо қилиб, 1904—1905 йилларда шу маҳаллада яшовчи Мулла Охунднинг Холамбиби исмли ўн олти ёшли кизи билан қайта турмуш қурган. Бу фактларнинг ҳақиқатга қанчалик тўғри келиш-келмаслигини ёлғиз аллоҳнинг ўзи билади. Шахсан мени очликдан ўлган ғариб отанинг иккинчи бор уйланиши ҳам, мабодо уйланган тақдирда ҳам Усмон Носирнинг — Маматхўжа ва Холамбибидан туғилган ёлғиз фарзанднинг орадан 8—9 йил ўтгандан кейин туғилиши у қадар ишонтирмайди.

Аммо, нима бўлмасин, Маматхўжа оқсарикдан келган, кўркем чехрали, олов жуссали Холамбибига уйланган эди. Холамбибида эса диний асарлар, халқ китоблари, Навоий ва Фузудий ғазалларига майл бўлган бўлса керакки, бежиз маҳаллада «отинча» исми билан оғизга тушмаган.

Хуллас, узун гапнинг қисқаси шуки, бўлажак шоир ана шу икки намангонлик эр-хотиннинг никоҳидан 1912 йилнинг 13 ноябрида дунёга келди.

Холамбибидан қолган оғзаки хотираларга кўра, гўдак йигирма беш кун давомида аясини эммай, унинг кўкрагини итариб ташлаган. У уч ойлик бўлганида, Холамбиби уни бешикка белаб, эмизиб ва ухлатиб, ўзи нон ёпгани чиққан. Орадан бир мунча фурсат ўтиб, у бир сават иссиқ нонни кўтариб қайтса, уйда на чақалоқ, на-да бешик бўлган. Саккиз газлик кўчани зир югуриб ахтариб, қайси эшикка кирмасин, на гўдак топилган, на бешик. Шу тарзда неча кун ва неча тун давомида шашқатор оққан кўз ёшлари билан она ўз фарзандини излаган. Ма-

матхўжанинг ёр-биродарлари ҳам боладан дарак топмаганлар. Чақалокни излаб, бутун маҳалла аҳли тик оёқ бўлган эса-да, бирор натижа чиқмаган. Бечора онанинг кўзларига бу дунё тор бўлган-қолган. Кунлар кетидан кунлар, ҳафталар ортидан ҳафталар ўтган. Ниҳоят, қирқ кун деганда, бешик ҳам, гўдак ҳам Намангонга кираверишдаги кўприк тагидан топилган! Бир оқ от унинг ёнида туриб, унга ҳеч кимни йўлатмай турган экан!

«Умри узок бўлади», — дейишган бу воқеани кўрган кексалар. «Бундан буён Оллоҳнинг паноҳида яшайди», — дейишган бошқалари. Усоннинг кейинги ҳаёти ҳам ташвишли ва таҳликали бўлиши, бу кўргилик келгуси, даҳшатли синовларнинг дебочаси эканлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган, албатта.

Орадан кўп ўтмай, ўпка касаллигига чалинган Маматхўжа тўрт ёшга тўлиб улгурмаган боласини оч ва ғариб бир ҳолда етим қолдирди-да, бу фоний дунёни тарк этди. Шу орада Холамбибининг ота-онаси ҳам вафот этиб, унинг ҳол-аҳволи мушкуллашиб қолди. Маматхўжадан қолган бўйрадек ҳовли сотилиб, бева бўйнига тушган қарзлар узилди. Шундан кейин Абдурахмон опаси Холамбибини ўз уйига кўчириб келтирди.

Холамбибининг Абдуқажом ва Абдурахмон исмли укалари билан девор дармиён бўлиб Тошбуви исмли бир аёл яшаган. Бу аёлнинг уруғ-авлодларидан бири кўқонлик Носир Мамасодик ўғли бўлган. Мамасодик бойнинг бу, ўзига хос феълли фарзанди бундан бир канча йил бурун уйланган бўлса-да, унинг ҳомиладор хотини Андижонга борганида, 1902 йил зилзиласи

чоғида том босиб қолган эди. Шундан кейин у Намангондаги холаси Тошбувининг уйида яшаб, пахта тозалаш заводида ҳисобчи бўлиб ишлаётган тоғасига шогирдлиққа тушди, шу ерда ўзини иш билан овутомқчи бўлди. Омонхўжа Салимхўжа ўғли жиянининг бошига тушган савдо унут бўлиши ва унинг иймон-эътиқоди поклик ҳосил қилиши учун у билан бирга Маккаи тиллога сафар қилди. Тоға-жиян ҳали 14 йиллик сафардан ҳожи бўлиб қайтганларича ҳам йўқ эди — Тошбуви янги қўшни аёлни кўз остига олиб, бўлғуси никоҳнинг режасини пишириб қўйди. Носир ҳожи ҳаждан қайтгач эса, у девор ёруғидан қўшни ховлида рўзғор юмушлари билан юрган парини кўриб, холасидан сўради:

— Бу ким бўлади, хола?

— Абдурахмон қўшнимизнинг опаси. Ярим йилча бўлди — эри оламдан ўтиб, укасининг уйига кўчиб келди.

— Этагида юрган бола етимча, денг?

— Ҳа, суксурдай бола. Худо кўп кўрмаганида, сенинг ҳам болаларинг шунга ўхшаб дўмбиллаб юрган бўларди, айланай.

— Эски ярамни тирнаманг, хола!

— Агар шу аёлга уйлансанг, бундан ҳам кўхлик болаларни туғиб берган бўлармиди?!

Носирҳожи икки-уч кун Холамбибини зимдан кузатди. Унинг кўркамлиги, дилбарлиги, лобарлиги ҳожини мафтун этди-қўйди. Хашпаш дегунча тўй тараддуди бошланиб кетди. Тошбуви тўйдан кейин пича вақт ўтгач, жияни Холамбибини Қўқонга олиб кетиш ниятида эканини биларди. Шунинг учун у юз томонни ўйлаб:

— Жиян, Усмонхонни менга ташлаб кета берасизлар. Ўзим катта қилиб оламан,— деди.

Холамбиби жондан ортиқ фарзандини ташлаб, нафакат Қўқонга, хатто арши аълога ҳам кетолмас эди. Буни тушунган хожи шояд қобил фарзанд бўлиб, биримни икки қилса, деган умид билан никоҳ пайтида, агар Усмон Носир сингилларининг сўзлари ҳақ бўлса, уни ўз тиззасига олиб, унга оталик қилиш ҳақида шариат олдида онт ичган. Носир хожи бундай мардона хатти-ҳаракати туфайли Холамбибининг хурмат ва муҳаббатини қозонган.

«Бу боланинг пешонаси ялтираган экан»,— дейишган кексалар. «Илоҳим, етимчанинг оталик бўлгани рост бўлсин»,— дейишган бошқалари.

Холамбибининг хаёлига эса нима учундир кўприк тагида чақалокни кўриклаб турган оппоқ ёлли ўша от келган.

## НОСИР ҲОЖИ

XIX асрнинг 60-йилларида Русия Ўрта Осиёни ишғол этди. Туркистон рус капитализмининг иктисодий-сиёсий исканжасига олинди. 1867 йилда Жанубий Қозоғистон ва Ўрта Осиёнинг Русия қарамоғига ўтган тасарруфида Туркистон генерал-губернаторлиги барпо этилиб, Тошкент бу янги мустамлаканинг пойтахтига айланди. Чоризмнинг миллий сиёсати хонлар, беклар, бойлар ва руҳонийлар зулми билан қўшилиб, маҳаллий халқнинг қаттиқ норозилигига сабаб бўлди. 1873—1876 йилларда Фарғона водийсида халқ кўзғолонлари авж олди. Чор ҳукумати Фарғонага жазо отрядларини кирит-

ди: кўзғолонлар шафкатсизларча бостирилди. 1876 йилнинг 19 февралда Қўқон хонлиги ўз фаолиятига чек қўйиб, Туркистон генерал-губернаторлигининг таркибига қўшилди. Шу куни Қўқон хонлигининг рамзий калидини рус мустамлакачиларига топширган қози-ю уламолар орасида Носирхожининг отаси, Қўқоннинг кўзга кўринган бойларидан бири мулла Мамасодик ҳам бўлган.

Мулла Мамасодикбойнинг қарамоғида Қўқондаги ёғ заводидан ташқари, яна бир канча ер-мулклар бўлиб, у шу манбалардан тушган даромад ҳисобига бир масжид ва бир ҳаммом қурдирган; бу бинолар қўқонлик аҳли мўмин ўртасида «Мулла Мамасодик масжиди», «Мулла Мамасодик ҳаммоми» деб юритилган; у эқдирган чинорлар эса «Мулла Мамасодик чинорлари» тарзида машҳур бўлган элда. Ишнинг кўзини билувчи бой Қўқондаги барча қози-ю уламоларни ўз таъсирига олган ва улар ёрдамида хонликни тебратиб турувчи кишилардан бирига айланган эди. Бойнинг бу мавқеи рус истилосидан кейин ҳам сусаймади. У дарҳол чор амалдорлари билан оғиз-бурун ўпишиб, улар билан баҳамжихат иш юрита бошлади.

Маҳаллий бойларнинг чор амалдорлари билан яқинлашиш, рус тили ва маданиятини ўрганишга қаратилган интилишлари йилдан-йилга эмас, кундан-кунга қизғин тус олди. Ана шу кизиқиш сабаб 1881 йили Қўқонда маҳаллий аҳоли учун рус тилини ўрганиш курслари очилди. Кўп ўтмай, бу курслар рус-тузем мактаблари деган номни олди. 10—15 кишига мўлжалланган бундай мактабларнинг бирида 1886 йилда атиги 12 ўқувчи ўқиган бўлса, 1910 йилга

келиб, Қўқонда жами 163 ўқувчини ўз бағрига олган учта рус-тузем мактаби иш олиб борди.

Мулла Мамасодиқ бойнинг пушти камаридан 1875—1876 йилларда туғилган Носир хожи ҳам дастлабки рус-тузем мактабларининг бирида савод чиқариб, ўз даври учун илғор билимларни эгаллади. У мустақил ҳаёт йўлини тез танлаб, Андижон, Намангон, Қўқон каби шаҳарларда турли юмушлар билан шуғулланди. Макка ва Мадинани зиёрат қилиш ниятида Афғонистон, Туркия, Эрон, Арабистон, Ҳиндистон сингари мамлакатларда бўлиб, тижорат ишларидан хабар топди. Унинг мустақилликка мойил табиати, чўрткесар феъли ана шу йиллар давомида шаклланиб борди.

Носирхожининг феъл-атвори ҳақида куйидаги воқеадан ҳам тасаввур ҳосил қилса бўлади. Октябрь тўнтаришидан кейин янги жамиятда бойлар ва камбағаллар тоифаси икки карама-қарши қирғоққа ажралиб чиққач, биринчи тоифадаги кишиларнинг мол-мулклари ёш шўролар давлати фойдасига мусодара қилинди. Ана шундай ижтимоий-мажбурий жараён бошланган даврда Мулла Мамасодиқ олдида ҳам икки имкониятдан бирини танлаш масаласи кўндаланг турди. У ё мол-мулкни давлат ихтиёрига топшириб, янги тузумнинг коржамасини кийиши ёхуд, баъзи бир ёрбировдарлари сингари, бутун бойлигини бир-икки аравага солиб, таниш кўзлардан ғойиб бўлиши ва бирор қўшни мусулмон мамлакатидан бошпана топиши лозим эди. Бутун умри бўйи ғамлаган обрў ва бойликни келажаги ҳали номаълум бўлган давлатга топшириб, куни кеча унинг қўлига тикилган бева-бечоралар билан

бир тан ва бир жон бўлиш аламли эди. Фалакнинг бу ноодил изми олдида таслим бўлиш унинг табиатига мос эмас. Шунинг учун ҳам у иккинчи йўлни танлади. Ўз қарори ҳақида фарзандларини огоҳ қилиб, уларнинг олис ва мушкул сафарга тараддуд кўришларини буюрди.

— Адажон,— деб мурожаат этди Носир хожи шунда,— фарзандларингиз, нечта?

— Худога шукур, олтита, ўғлим. Нима эди?— хайрон бўлди бой.

— Шу бугундан бошлаб бешта, деяверинг. Менинг ўз юртимни ташлаб кетиш истагим йўқ. Афғонистонда ҳам, Эронда ҳам, Туркияда ҳам бўлганман. Ҳавас қиладиган жойлар эмас экан.

Носирхожи шу масалада ғолиб чиқди. Рус-тузем мактабида таҳсил кўрган хожи рўй бераётган воқеаларнинг фожиа билан якунланишига ишонмади. Шу-шу унинг гапи-гап, аҳди-аҳд бўладиган бўлди. Унинг табиатида шаклланаётган қатъийлик кейинги меҳнат фаолиятида маълум қимматга эга бўлди.

Мамасодик уни «Хитой» деб атарди. Пухталиги, писмиқлиги, ишбилармонлиги учун бўлса керак. Ўша куни эса бундай деди:

— Бу Хитойда бир гап бор. У балони биледи!

У шундай деди-ю, муҳожирлик ниятидан қайтиб, мол-мулкни ишчи-деҳқонлар ҳукуматига топширди. Унинг шаҳар ҳаётидаги иштироки, оиладаги овози ҳам сўниб, жилов «Хитой» қўлига ўтди.

Аслида, Мулла Мамасодик кўконлик бўлмаган. Унинг ватани — Ўратепа. У оғаси Маъмурбой билан биргаликда савдо ишлари билан шуғулланиб, турли шаҳарларда туз-насибасини



териб юрган. Кунларнинг бирида у Намангонда савдогарлик билан машғул бўлган чоғларида Нодира номли кизни хуш кўриб, унга уйланган. Сўнг фалакнинг гардиши билан у Қўқонга бориб, Гишткўприкдаги Даврон маҳалласида ўрнашиб қолган. Носир хожи ҳам, унинг бошқа фарзандлари ҳам шу ерда туғилган. Кейинчалик, қанча йиллар ўтиб, қанча сувлар оққач, у Нодира кампирни эслаб, унинг кўркам киефасини, шўх ва жўшқин сойдек табиатини, овозини, ҳаракатларини тубсиз армон билан кўз олдига келтирар эди.

1918 йилда Носирхожининг Равзахон исмли тўнғич кизи дунёга келди. Равзахон аста ўсар экан, гўзаллик ва дилбарлик нишонаси унинг жажжи вужудида юлдуздек порлаб юборди. Шу туфайли у гўдаклигидаёқ отанинг оташин меҳрини қозонди.

Ҳожи хизмат тақозаси билан уйда кам бўлар эди, шунинг учун ҳам у 1922 йили оиласини Қўқонга, Нодира кампир ҳузурига юбориб, ўзи Намангонда қолди. Кўп ўтмай, унинг ўзи ҳам Қўқонда муқим ҳаёт кечири бошлади.

Равзахоннинг ёруғ дунёга келиши билан Усмон ҳаётида кескин ўзгариш рўй берди. У ой эмас, кун сайин шира тортиб, ёқимли ҳаракатлари, кийкириқлари, талпинишлари билан ҳожи қалбида ҳақиқий оталик муҳаббатини уйғотса, шўх, олов, бир қоп ёнғоқдек телба Усмон табиатида совуқ килиқлар ортиб, улар энди ўгай отага малоллик қила бошлади. Илгари чидаш мумкин бўлган фазилатлар энди ҳожининг гашини кўзғатадиган бўлди. У бир қўли билан Равзахонни эркалатса, иккинчи қўли Ус-

моннинг қулоғига шапалоқ бўлиб туша бошлади.

Ота билан ўғай ўғил ўртасида пайдо бўлган совуқ иқлимдан оила кўкига булут кўтарилиб, ёмғир ва қорлар ёғадиган бўлди.

## ХОЛАМБИБИ

Нодира кампир оқ-сарикдан келган, истараси иссик, гап-сўзлари маъноли келинини ивиб кетган кезларида «оқ ўригим» деб атар эди. Холамбиби қанчалик қувноқ, шўх, ҳаётсевар бўлмасин, тақдир унга ҳар доим ҳам кулиб бокмади. У бир йўла ҳам ота-онасидан, ҳам эридан жудо бўлганида, тириклик дарахти қуриб, чор атрофни заъфарон куз тўзони қуршагандек бўлди. Бу тўзон унинг кўкрак қафасини қисиб, ҳаво йўллари ҳам захарли кукунлар билан тўлдириб юборди. Аммо, маълум фурсат ўтгач, тўзон хийла тарқаб, ям-яшил ниҳол унинг кўз олдида қад кўтара бошлади. У новда ёзиб, барг чиқарди. Аллақайдан шабада пайдо бўлиб, барглар шитирлаб, ҳаёт кўшиғини айтди. Усмонжон деб аталган бу ниҳол туфайли унда келажакка умид пайдо бўлди. У бутун кучи билан шу ниҳолни асрашга уринди, унинг азамат чинорга айланиши учун ҳар қандай ишга шай турди. Қўни-қўшниларнинг уйига чиқиб, чалма тўкди, кир ювди, ямоқ солди.

Кунлар, ойлар ўтди. Усмонжоннинг тили чиқиб, тетапоя бўлди. Шу орада у оталик бўлиб, Кўқонга — шоирлар шаҳрига кўчиб борди. Даврон маҳалласидаги Мир Рабббойнинг чор қирраси уйлар ва томлар билан тўсилган ҳовлисидан ой чиқишини кузатиш гўдакнинг



Холамбиби Масодиқова фарзандлари  
ва кариндош-уруғлари даврасида.

энг марокли машғулоти эди. Томлар ортидан ойнинг олтин кемачаси секин-аста зангори уммон сари кўтарилар экан, табиатдаги энг буюк мўъжизалардан бири рўй бераётгандек бўларди. У аясининг этагидан тортиб, ундан кўтаришни илтимос қилар, сўнг унинг гоҳ кўлида, гоҳ елкасида туриб, бу сеҳрли манзарани шодон қийқириклар билан қузатар эди. Хавони қора булут қуршаб, ой кўринмаган кун унинг учун энг мотамсаро кун бўлар, у бундай кунларни ёқтирмас, чехраси сўниб, авзойи бузилар эди.

Холамбиби Нодира кампирнинг хизматини адо этиб, чилим тутар, ҳовлига сув сепиб, чинидек қилиб супурар, чеварлик, пазандалик юмушларини ҳам қойил маком қиларди. Айни замонда у табиатида шоирлик белгилари бўлган қайнонасида кўп нарсани ўрганди. Уч-тўрт ёшида тили бурролашган, етти-саккиз ёшида эса катталар билан барабар суҳбат қурган Усмонжоннинг тобора ўсиб бораётган маънавий эҳтиёжини қондириш истагида отинча халқ кўшиқ ва эртақларини ўрганди, ўзбек шоирларининг баёзларини ўқиди.

Усмонжон аясининг ёнига тез-тез келиб, «Эски гаплардан гапириб беринг», деб қистар ва ўз истагига кўра мавзуни танлар эди: «Луқмони ҳаким нима деган? «Минг йил умр кўриб, эшикдан кириб, дарчадан чикдим», деганми?» дея қайта-қайта эшитган ривоятларини яна бир бор ҳикоя қилдирар эди. Отинча юрган йўлида, ўтирган жойида, иш устида турли-туман халқ мақол ва маталлари, байт ва кўшиқларини ўзича айтиб, хиргойи қиларди. У кўпинча:

Қима давлат куши қўнса, учар ҳар ёна қанотсиз.  
Кими бахти қаро бўлса, уни дасти дароз ўлмас.

Ёки:

Булбулим учди қўлимдан, кайда меҳмондир  
бугун,  
Булбулимни йўқотиб, кўнглим паришондир бугун

сингари байтларни куйлар экан, халқ ижодининг бу ажойиб дурдоналари Усмонжоннинг хотирасидан бир умрга жой олар эди.

Отинча рўзғор юмушларидан бўш соатларида ўз ҳаётининг аламли дақиқаларини кўз олдидан ўтказиб, дарду ҳасратларини дутор торларига тўқар ва бу торлар унинг қалбидаги фӣғон ва фарёдни қўшиқ садоларига айлантлар эди. Одатда жабрдийда инсон қандай азоб ва уқубатларни кечирмасин, уларни фалакнинг кажрафторлигидан кўради; ундан шикоят қилади; уни қарғайди. Отинча ҳам куйидаги қўшиқни яратган халқ билан бирга фалакнинг зolimлигидан зорланиб, ашула айтишни хуш кўрган:

Эй фалак, чархинг бузилсин,  
Қимларга хор этдинг мени.  
Майли бору, майли йўққа  
Интизор этдинг мени.  
Интизорлик торта-торта  
Танда тоқат қолмади.  
Йўлчивиндек сарғайиб  
Учарга ҳолат қолмади.  
Йўлчивин аҳволини  
Юрган йўловчидан сўранг,  
Бир мусофир холини  
Ақли расолардан сўранг.  
Ақли расолар билмаса,  
Бошидан ўтгандан сўранг.

Отинча йўлчивин аҳволини ҳам, мусофир холини ҳам бошидан ўтказган одам сифатида билар, шунинг учун унинг ашуласи таъсирли ва ларзали эди. Усмонжон бу ашулани неча марта тинглаган эса-да, уни қайта-қайта тинглашга ишқибоз эди. Эҳтимол унинг мурғак тасаввури да косиб отанинг фожиали ҳаёти ва ўлими, аясининг ва ўзининг гадолик билан кечирган кунлари гавдаланган бўлса, шундай кезларда...

«Кечмиш кунларим» номли шеърида шоир ўша даврдаги оғир аҳволини тасвирлаб, отани кўмиш учун ҳовлини сотишга мажбур бўлганларини айтган эди. Агар бу бадий деталь эмас, ҳаётий факт бўлса, у ҳолда она билан боланинг тоға уйига қандай бориб қолганлари сабаби ойдин бўлади.

Яна ўша «таржимаи ҳол»да бундай сатрлар бор:

Бойнинг зўри-ла  
Онам эр қилди.  
Бой уйига у  
Чиндан кул бўлди...

Бу бандда тасвирланган бойнинг Носир ҳожи эканлигини айтиш шарт эмас. Ўғай ота нафақат Усмонжонга, балки унинг онасига ҳам кўп зулм ўтказган. Аммо Холамбиби ҳожидан қандай озор чекмасин, ўз фарзандининг таҳқир этилишидан кўпроқ изтироб чекиб, ноиложликдан беҳад даражада эзилган.

— Нима бало, ҳожи? Уришдингми Усмонни? Отинча билмасин!— Нодира кампир ҳожига шунга ўхшаш саволлар билан мурожаат этарди, шундай соатларда.

Лекин она ўғлининг калтакланганини қан-

дай билмасин?.. Биларди, азобланарди, бу дунёга келганидан минг бор пушаймон бўлиб, фалакнинг чархи бузилишини истарди.

Усмонжон эса шу йилларни кейинчалик хотирдан ўтказиб, бундай ёзган:

Уч-тўрт йил бутун  
«Ўгай»да юрдим.  
Минут-минутда  
Қалтаклар едим...  
Узок ўксиниб,  
Чидолмай сира  
Бир куни сўкдим.  
Шунинг-чун дарров  
Хайдалиб кетдим.

«Қора сатрлар» шеърида ҳам шу воқеа тасвир этилган:

Отам ўлди — мен сарсон бўлдим,  
«Шум етим» деб сўкдилар мени.  
Ажаб кунга мубтало бўлдим,  
Кўчаларга кувдилар мени.

Холамбиби иккинчи қизи Роҳатхонга ҳомиладор экан, унинг бутун фикри-зикри етим гўдакнинг тақдири билан банд бўлди. Ўгай отанинг қарғиш ва қалтакларидан зада бўлган бола Даврон маҳалласидаги етимпарвар қариндошлари меҳридан бебаҳра қолмаган бўлса-да, унинг дили қон бўлиб оқди. Бечора онанинг дардига малҳам бўлурли бирор кимса йўқ эди, бу шафқатсиз шафқатсиз, шафқатсиз дунёда...

## РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда, Кўккону Фарғона деган томонларда Ус-

мон Носир деган машхур шоир яшаган экан. Унинг отаси бу дунёдан барвақт кўз юмиб, онаси бир бойнинг хотинлигига ўтибди. Ўғай ота жахлдор, дилозор, раҳм-шафқат нималигини билмайдиган бир киши экан. Кундуз демай, кеча демай, ёз демай, киш демай, қор демай, ёмғир демай, оч демай, тўк демай, ўғай болага ҳадеб иш буюраверар экан. Усмон бўлса, китоб ўқиш, эртак тинглаш, кўшиқ эшитишни, тонг сахардан туриб булбуллар билан сирлашишни яхши кўрар экан. Бу дунёда булбул тилига тушунадиган битта одам бўлса, у ҳам Усмон экан. У эрта сахар билан уйғонганида, булбуллар унга: «Салом, Усмонжон, яхши ётиб турдингми? Биз бугун сенга кечагидан ҳам гўзал кўшиқ тўкиб келдик. Кел, бир эшит! Сенинг ҳам шеърларинг кундан-кунга ёқимли ва дилрабо бўлиши керак», деб шундай сайрар эканки, бутун дунё бу кўйнинг сеҳридан бир гулдек очилиб, қуёш нурлари сочилиб кетар экан. Оқшомлари бўлса, Усмон ё аясининг, ё кўшни чолкампириларнинг пинжига кириб, улардан эртак айтиб беришни илтимос қилар экан. Ҳаётда бўлганидек, эртакларда ҳам кўп қўрқинчли воқеалар ҳикоя қилинмайдими, ё аяси, ё кўшни чолкампирилар бирор даҳшатли эртакни айта бошлаганларида, чор атрофда деу аждаҳолар пайдо бўлиб, ҳаммаёқни қоп-қора тун қуршаб олар экан.

Шу тахлитда кунлар ва ойлар ўтибди. Аммо ҳар сафар Усмон булбул навосидан ҳузур олаётганида ҳам, китоб ўқиб, эртак тинглаётганида ҳам ўғай отанинг момақалдиросидек овози келиб, унинг хаёлини бузар, теварак-атрофини қуршаган ботирлару парилар бирдан ғойиб



бўлиб, у оғир-оғир, катта-катта, қора-қора ишларни бажаришга мажбур бўлар экан.

Кунларнинг бирида Усмоннинг бошига кулоқ эшитмаган, кўз кўрмаган бир ташвиш тушибди. Йиғласа кўзидан оққан ёш, кулса лабидан сачраган кулги ўша заҳоти музлайдиган қахратон қиш экан. Отаси Усмонга ер ўйиб, лой қориб, ҳовлидаги нураб йиқилган деворни тиклашни буюриб, гузарга чиқиб кетибди. Усмон ер ўйиб, тупрок олай деса, кетмон ердан одам бўйи сачраб кетаверибди; сув қуйиб, лой қорай деса, сув ҳам, лой ҳам музлаб қолаверибди. Буйрукни бажармай деса, ўгай отанинг қахридан, бажарай деса, қишнинг заҳридан кўрқибди. Хуллас, нима қилишини билмай, бир хийла ўйлаб топибди. Эски қопни олибди-да, деворнинг нураган жойини ёпиб қўйибди. Сўнг яна китоб ўкиб ўтираверибди-ўтираверибди. У китобга шундай берилиб кетибдики, ярим кечаси бўлганини ҳам ўгай отаси келганини ҳам билмай қолибди.

Отаси ўйга келиб қараса, ҳамма хоналар қоп-қоронғи-ю фақат Усмон ётган уйда жинчирок ҳали ҳам ўчмаган. Қириб кўрса, кўрпанинг ичига кириб, Усмон ҳали ҳам китоб ўкиётган экан. Отанинг жаҳли чиқибди-да, уришиб-уришиб, сўкиб-сўкиб жинчирокни ўчирибди. Усмон ноилож бошини ёстикка қўйиб, кўзини юмиб, ухламоқчи бўлибди. Аммо уйқуси келмабди. Китобдаги бир-биридан қизик воқеалар нима билан тугаркан, деган савол унга тинчлик бермабди. Шайтон: «Тур, китобни ўкиб тугат!» дебди. Девлар, ботирлар, парилар келиб, «Тура қол, Усмонжон, воқеанинг қизиғи энди келади. Ухлаганинг билан нима роҳат кў-

расан?!» дебдилар. Усмон отанинг қаҳрини ҳам, кишнинг заҳрини ҳам унутиб, жинчиروقни аста ёқиб, кўрпа-тўшагига ўраниб олиб, яна китоб ўқишга тушибди. У китобга шунчалик берилиб кетибдики, тонг отганини ҳам сезмай қолибди. Отаси уйғониб, унинг ҳали ҳам жинчиروق ёқиб, китоб ўқиб ётганини кўрибди-да, қони қайнаб, жон-пони чиқиб кетибди. Уни тепиб ўрнидан турғизиб, кўчага ҳайдаб юборибди. Усмон оч ҳолда кўча-кўйда тентираб, кеч бўлиб, совук кучайгач, бошқа турар жойи, меҳрибон кишиси бўлмаганидан яна ўгай отанинг уйига қайтибди. Эшик олдида совукдан ва очликдан қалт-қалт титраб турган боласини кўрган она эрига ялиниб ёлборибди-да, ёлғиз ўглининг уйга қайтиб киришига ижозат сўрабди.

Аммо шу пайт кечки шамол кўтарилиб, нураган девор устига қопланган бояги қопни учириб юборибди. Онанинг кўз ёшларига эндигина эрий бошлаган ўгай отанинг қаҳри тагин авж олибди-да, у Усмонни роса уриб, ҳамма ёғини мома-талок қилиб, «Айтганимни қилмаган, кечалари билан бефойда китобларни ўқийдиган қайсар боланинг жазоси шу бўлади!» деб, ҳовли ўртасидаги қудукка осилтириб боғлаб қўйибди. «Шу қудукда чириб ўлганинг яхши!» деб катта тош билан қудук оғзини ёпиб қўйибди-да, иссиқ уйга кириб, мазали овқат еб, қалин тўшак ичига кириб, пинакка кетибди.

Она бечора жоҳил эрининг сўзини икки қилломай, юм-юм йиғлаб, фиғон қилибди. Эри уйқуга кетгандан сўнг, «Нима бўлса бўлсин, хоҳласа ўтмас, хоҳламаса ўтқир пичоқ билан сўйсин», деб ярим кечада қудуқнинг олдига борибди. Не ҳасратда тошни туртиб-суртиб,

кудук оғзини очибди. Аммо не кўз билан кўрсинки, ўғли йўқ эмиш. «Усмонжон, фарзандим, кайдасан?» деб нола чекибди она. Шу пайт кудук ичидан пирр... этиб, бир куш учиб чикибдида, бечора онанинг елкасига кўниб, дард ва алам билан тўла навосини айтиб, сайраб-сайраб учиб кетибди.

Фарзанд доғига чидолмаган она ҳам омонатини эгасига топшириб, бу дунё билан хайру хўш қилибди.

Шундан бери мушфиқ бир онанинг китобхон ва шеърхон фарзанди субҳидам пайтларида меҳрибон аясини йўқлаб, боғдан-бокқа, тоғдан-тоққа ўтиб, дарё ва денгизлар ошиб, сайраб юрар экан.

## ДАВР ШАБАДАЛАРИ

Қадимдан шаҳарлар дарё бўйларида туғилиб келган. Ўлк қўқонликлар ҳам янги манзил учун жой ахтарганларида, Қўқонсойнинг энг баҳаво ва хушманзара соҳилини танлаганлар, сўнг сойнинг ҳар икки тарафидаги элатлар бир тан ва бир жон бўлиб яшаши учун кўприк қурганлар. Бу кўприк узоқ даврлар мобайнида бузилиб-қурилиб, нураб-таъмирланиб турилган. Ахийри, пишиқ мусулмон ғиштдан барпо бўлгани учун Ёишткўприк деган ном олган.

Ёишткўприкдан сал нарида, бир пайтлар Гулханий ўт ёққан ҳаммомнинг сўл биқинида Даврон маҳалласига қарашли Бешариқ деган кўча бўлган. Усмон Носир яшаган шу кўчанинг шундоққина ёнида эса Мир Раббийойнинг заводи жойлашган.

1918 йилда Қўқоннинг таниқли маърифатпарварларидан бири, «ўрта ёшлардаги чўққи-

соқол, юзидан табассум аримайдиган» (Абдулла Қаҳҳор) Пўлатжон Қаюмов шу заводга қарашли хоналарда «Янги ҳаёт» мактабини очди.

Шу мактабнинг талабаларидан бири Мўйдин Бурҳонов Қўқонсойга чўмилиш учун борганида, Намангондан янги кўчиб келган ўзи тенги бола — Усмонжон билан танишиб, у билан ўртоқ тутинди. Кунларнинг бирида Усмонжон Қўқондаги биринчи дўстининг уйига йўқлаб келиб, эшик олдида у билан сўзлашиб турганида, Пўлатжон домла ўтиб қолади. Нотаниш болани кўриб, Мўйдинжондан сўрайди:

— Бу бола ким бўлди, мўнди?

— Ўртоғим. Янги келган. Анжондан, йўқ, Намангондан.

— Намангондан, дегин?

— Ҳа, Намангондан.

Пўлатжон домла энди Усмонжонга мурожаат этиб:

— Ўқийсанми? — деб сўрайди.

— Йўқ, — жавоб беради Усмонжон.

— Мактабда ўқишни хоҳлайсанми?

— Ҳа, хоҳлайман.

— Ундай бўлса, эртага ўртоғингни ҳам мактабга олиб бор, — дейди домла Мўйдинжонга қараб.

Пўлатжон домла Қўқоннинг таниқли маърифатпарвар сиймоларидан бири, Азиз ва Лазиз Қаюмовларнинг отаси бўлиб, ўзбек шоирларининг кўплаб шеърий асарларини ёддан билган, турли тарихий воқеалардан яхши хабардор, халқ эртак ва ривоятларига чечан, пухта билимли киши эди. Болалар домладан дарсдан кўра кўпроқ ривоятлар ва халқ китобла-

рини эшитишни севардилар. У ҳам билганларини бажонидил хикоя қилиб берарди. Пўлатжон домланинг фазилатларидан яна бири унинг «бўладиган бола»ни кўра билиши ва унга эътибор қаратиши бўлган.

Хуллас, ўша куннинг эртасига Усмонжон биринчи марта жилд кўтариб, мактабга борди. 1921 йил эди. Синфлар аралаш-қуралаш. Ёшлар ҳам, катталар ҳам бир синфда ўқирди. Пўлатжон домла тез орада болалар ўртасида қатъий интизом ўрнатди; уларда ўқишга, китобга, мактабга ҳавас ва қизиқиш уйғотди. Усмонжон ҳаракатчан ва тиришқоқ бўлгани сабабли хўш-пўш дегунча равон ўқийдиган, чиройли ёзадиган бўлди; дарсларни пухта ўзлаштириб, синфнинг олди болаларидан бирига айланди. Лекин домла қанча уришсин, қойимасин, ўргатмасин, Усмонжон фақат сўл қўли билангина ёзадиган бўлди. Шунинг учун болалар ҳам, ўқитувчилар ҳам кўпинча уни Чапақай деб атайдиган бўлдилар.

Дунёда чапақайлар кўп эмас. Қарийб ҳар бир бола ёшлигида ўнг қўли билан ёзишни одат қилиши мумкин. Лекин, модомики, шу оддий ҳунарга ўрганмаган экан, демак, уни мажбур этиш фойдасиз. Зеро, у табиатан чапақай. Бундай тоифадаги кишиларнинг аксари эса ниҳоятда зийрак ва зукко бўлади. Усмонжон ҳам болалигидаёқ шундай фазилатларнинг тирик тажассуми эди. Аммо шу билан бирга чапақайлик жамиятда қабул қилинган қонун ва қоидаларга нисбатан терс ҳолатда бўлишдир. Агар киши чапақай бўлиб туғилган бўлса, демак, унинг ген томирларида қандайдир бузилиш рўй берган. Бундай кишилар улғайишлари би-

лан бедорлик хасталигига дучор бўладилар, ичимликка ружу кўядилар. Лекин улардан истеъдодли олимлар ва шоирлар чиқади. Усмонжоннинг келажақдаги бахти ва бахтсизлиги шунинг учун ҳам маълум даражада аввалдан, илоҳият кўли билан белгиланган эди.

Ўша кезларда янги дўсти Мўйдин Бурҳоновнинг отаси вафот этиб, унинг оиласида ташвишли кунлар, моддий қийинчиликлар кучайди. Бун пайқаган Пўлатжон домла Мўйдинжонга мурувват кўрсатиб, уни «Дор ул-муаллимин» мактаби қошидаги етим болалар ётиб ўқийдиган «Дор уш-шафақа»га жойлаштириб кўйди. Орадан бир йил ўтгач, Мўйдин «Дор уш-шафақа» биринчи босқич мактабини тугатиб, 1924 йилдан «Дор ул-муаллимин»да таҳсил кўра бошлади.

Такдир фақат Мўйдинжон учун эмас, Усмонжон учун ҳам янги синовларни тайёрлаётган эди. Усмонжон оиласида авж олиб бораётган ота билан бола можароси унинг ўқишига ҳам шикаст етказди. У дарсга бир кун борса, икки кун бормайдиган бўлди. Носир ҳожи ўгай ўғилнинг ўқишга бўлган раъйини ҳам поймол қилди. Усмонжон биринчи босқич мактабнинг 4-синфини амал-тақал қилиб тугатгач, ўқишдан қолиб кетди.

Носир ҳожининг уйда Усмонжон ҳақорат эшитиб, калтак емаган кун бўлмай қолди. Мунтазам калтак ва ҳақоратлар орқасида Усмонжон қайсар бўлиб ўсди. Бу ҳол унинг келгуси тақдирида ҳам салбий оқибатларни юзага чиқарди.

Ахийри, ҳожи етимчани уйдан қувиб ҳайдади. Етимча бир мунча фурсат давомида бош-

панасиз қолиб, кимларнингдир уйида дайди ит  
каби яшади.

Отам ўлди, мен сарсон бўлдим,  
«Шум етим»,— деб сўкдилар мени.  
Ажаб кунга мубтало бўлдим,  
Кўчаларга кувдилар мени...

Ўша кунлар дилимда ҳаёт.  
(Оғир дамни унутиб бўлмас!)  
«Тур!— дедилар.— Тур, етимча зот!»  
Иложим йўқ — тураман бирпас.

Сўнгра ўзим-ўзим олдимдан  
Қарамасдан кулиб ўтамен.  
У эски «мен» фақат ёдимда,  
Энди менда яшар бошқа «мен!»

«Қора сатрлар» шеърдан олинган бу парча-  
да шоир ўз бошига тушган кўргиликларни ҳақ-  
қоний тасвир этган. Борди-ю, кимдир бу мис-  
раларни Усмон Носир ҳаётига даҳлдор бўлма-  
ган бир тасвир деб билса, у ҳолда «Оқ ювиб,  
оқ тараб» шеърисидаги манави сатрларни яна  
бир бор ўқиб кўрсин:

Эсга солма, меҳрибоним,  
Кўриша олмай дийдор,  
Ажралишиб кетганимиз  
Мен кўчаларда хор...  
Эсга солма и муштумзўр —  
У хўжайинларни:  
Мени кўп кийнади,  
Жоди олиб қўлларимни  
Қонларини кетгазди,  
Уриб юзларимга у,  
Ҳолимни битказди.

Бу ва бошқа шеърларда тасвирланган ва  
тасвирланмай қолган кўргиликлардан бечора

онанинг хабари бор эди. Аммо ундаги оналик меҳри зулм каршисида, ғайринсоний куч каршисида ожиз ва иложсиз қолди.

Янги ҳукуматни етимпарвар деб эшитган, талай болаларнинг етимлар учун очилган «Дор уш-шафақа»да тарбия олаётганидан дарак топган Холамбиби Мўйдинжоннинг уйига бориб, унинг қаерда ётиб, таҳсил олаётганини суриштирди. «Усмонжоннинг ақволи оғир. Ҳожи жоҳил одам экан. Бечора ўғлимга кун бермай қўйди. Икки оёғидан ушлаб, бир-икки марта қудукка бошини ботириб ҳам олди. Шу таҳлит кетадиган бўлса, болагинамни ўлдириб қўйиши ҳеч гап эмас», деб қўни-қўшниларга зорланди. Холамбибининг илтимоси билан Мўйдин Бурҳонов ўртоғи Усмонжонни шундай ташвишли кунларнинг бирида «Дор уш-шафақа»га бошлаб борди.

Ўша кезларда «Дор уш-шафақа» шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимининг ҳозирги биносида жойлашган эди. Унинг директори Абдуваҳоб Ибодиев, илмий мудир Жавлон Раҳмон ва Мухторхон домла Усмонжонни мамнуният билан қабул қилиб, унга барча шарт-шароитларни яратиб беришди. Мўйдинжон билан Усмонжон яна бир синфда ўқишни давом эттирдилар.

Шу йиллари малакали мутахассислар етишмагани учун ҳисоб, риёзиёт, кимё каби асосий фанлар рус тилида олиб борилди. Усмонжон зехнли бўлгани сабабли қисқа вақт ичида рус тилидаги дарсларни ҳам пухта ўзлаштириб, рус ва ўзбек муаллимларининг эътиборини қозонди. У шу ерда Али Муҳсин (Фарғона дорилфунунининг бўлажак доценти), Муҳсин Ҳамидов (таникли артист), Мадамин Даврон



(шоир), Иброҳим Назирий (шоир, носир ва адабиётшунос) сингари дўстлари билан танишди. Она тили ва адабиёти, рус тили ва адабиёти, шарқий дарсларида унинг баҳри-дили очилиб, кўнглининг теран қаърида ўсмай, яшири-ниб ётган илоҳий бир чечак куртак ёзиб, яшил барглар чиқара бошлади. У муаллимлари ёрдамида ўзбек ва рус ёзувчиларининг энг гўзал асарларини танлаб, тинмай мутолаа қилди.

1927—1929 йиллари Усмонжон иккинчи босқич мактабда Али Муҳсин билан бир партада ўқиди. У билан синфдош бўлган Мўйдинжон ҳам шу йиллари кечган турли ажойиб ходисаларнинг шоҳиди эдилар. Иброҳим Назирий билан Мадамин Даврон ҳам Усмон Носир ҳаётининг шу қувноқ воқеаларга бой даврига гувоҳ бўлдилар. Лекин давр ўтиши, айниқса ноҳақлик авж олган йиллар оқибатида, афсуски, улар хотираси хира тортмай қолмади. Натижада улар айрим фактларни турлича талкин этган бўлсалар, айрим факт ва воқеалар уларнинг хотира экранидан ўчиб, бошқа ҳаётий таассуротлар билан чаплашиб улгурди. Шунинг учун ҳам шоир ҳаётининг интернатда — иккинчи босқич мактабда кечган даврини бошқа бир манба асосида тиклашга уринсак, ҳурматли китобхон бизни маъзур кўради, деб умид қиламиз.

Биринчи лавҳа:

«...Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнатди: дарвоза олдига ўзимиздан навбатчи қўйиб, болаларни ҳеч қаёққа чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қилган болаларга жазо бериш учун муфатташ комиссияси тузди.

Болалар бир-бирларини сизлаши, муаллимларга мурожаат қилганида, аввал честь бериб, «афандим», дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши, овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб, муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўтказиши керак эди.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани жавоб бериладиган бўлди...»

Бу кўчирма Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» қиссасидан олинди. Унда тасвирланган воқеа гарчанд бир-икки йил илгари бўлиб ўтган бўлса-да, Усмон Носир интернат кучоғига келганида, ўша Абдуваҳоб домла директорлик лавозимини ўтар, ўша интизом, ўша қонун-қоидалар ҳукм сурар эди.

Ҳар пайшанба куни ота-онаси бор болалар ўз уйларига равона бўлганларида, интернатга сув куйгандек сукунат чўқар эди. Бундай сукунатга кўникмаган Усмонжон ҳам кейинги пайшанбада аясини соғиниб, уни кўргани уйга борди. Аммо ўгай ота уни ховлига қўймай, сўкиб, ҳайдади. Шундан кейин у ўртоқлари орқали аясига соғинч сўзларини йўллаб, ўзи эса, унга бу дунёдаги ёлғиз қадрдонига, ўзи сингари бахтсиз инсонга бағишлаб шеър ёзadиган бўлди. Холамбиби ҳам боласини соғинган пайтларида хожига билдирмай, уни бориб кўрадиган, бир лукма овқатини яшириб олиб борадиган қилди.

Бу орада Роҳатхон тўрт ёшга кадам қўй-

ган, Инобатхон исмли кенжа синглиси эса янгина туғилган эди.

Иккинчи лавҳа:

«...Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош кашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб, яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи, Найманча сойи бўйлари, шаҳар кўрғони, Солиҳжон бойвачча ва бошқа бойларнинг боғларига чиқардик.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб, интернатда «санойи нафиса» тўгараги ташкил қилди. Ичимизда ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тўгараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардалик катта концерт берилди. Биз концертда уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдик. Номерларимизни ижро қилганимиздан кейин залга чиқдик. Иккинчи парда ёпилганда, сахнанинг олдига сокол-мўйлови қоп-қора, қайтармаёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчи пардадан кейин ўзимизнинг Ҳакимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият», «мустабид», «Шарқ озодлиги» деган гапларни кўп қайтарди. Ҳакимжон домла эса «маориф», «хуррият» деган гаплардан кейин икки оғиз сўзининг бирида «хоин Абдувахоб» дея берди. Биз ҳайрон бўлиб, бир-биримизга қарадик. Назаримда, Ҳакимжон домла

Абдувахоб домлани «золим» дейиш ўрнига нукул «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдувахоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурон, болалар бир-бирини йикитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Хур бўлиб яша, бир бўлиб яша,  
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди...»

Усмон Носир даврида интернатда рўй берган бу исёндан кейин қаттиққўл Абдувахоб Ибодиев ўрнига Пўлатжон Қаюмов вақтинча мудир бўлиб тайинланди. Кўп, ўтмай, мудирлик лавозими Мухторхон Муҳаммадиевга ўтди, Жавлон Раҳмон эса ўқув бўлимини бошқаришда давом этди. Шу йилларда тарихдан Пўлатжон Қаюмов, адабиётдан Адҳам Раҳматнинг акаси Абдулла Раҳмат, жуғрофиядан Субҳий афанди, жамиятшуносликдан Муҳаммадхон Холиқий, табиётдан Холбек, риёзиётдан Қори Ниёзий, физикадан эса Кудреватов, шунингдек Абдулла Қодиров ва бошқалар сабоқ бердилар.

Жуғрофия муаллими Субҳий афанди биринчи жаҳон урушида асир тушган, аммо ҳарбий кепатасини ҳанузга қадар йўқотмаган турк зобитларидан эди. У талабаларга «Турк элининг доғи-доши оҳлиюр» деб бошланувчи ва бошқа шарқийларни ўргатиб, турк-инглиз муҳорабаси, турк саркардалари, турк санъати ва

адабиёти тўғрисида завқ-шавқ билан сўзларди. У бошқа муаллим ва мураббийларга нисбатан талабалар орасида кўпроқ ишонч ва ҳурмат қозонган эди. Аммо ҳамма ўзини «анархист» ҳисоблаб, ўз ҳатти-ҳаракатини ақл ва заковат доирасида идора этишдан бўйин товлаган бир замонда Субҳий афанди тўғрисида ҳам тез-тез миш-мишлар тарқалиб турарди.

Жамиятшунослик фанининг билгичи Муҳаммаджон Холиқий эса араб арифбоси дунёдаги ҳамма алифболардан чиройли ва мукамал эканлигини исботлаш учун унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинган, деган ғояни илгари сурарди. Унинг фикрига кўра, «алиф» (бурун), «вов» (қулок), «хе» (лаб) сингари барча ҳарфлар юздаги аъзолар тасвиридан олинган.

Қори Ниёзий ҳам талабалар ўртасида хийла машҳур бўлиб, у ўзи ўқиётган фан шарафига Қори Риёзий деган «ички» номга сазовор бўлган. Шу таҳлит ҳар бир муаллимнинг ёрқин образини яратувчи белгилари, мавзу ва сўзлари бор эди.

Учинчи лавҳа:

«...Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб, жомега олиб борди. Кўчаларга, жоме ва унинг атрофига одам сиғишмас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқарокда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сиғи, дод-фарёд.

Қимнингдир баланд товуши янгради. Мотам

митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизғин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орамизда турган мактабнинг кекса муаллими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб, фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир махсум (Қўқоннинг машҳур муаллимларидан бири — *Н. К.*) бошлиқ қишлоқ шўросига сайлов ўтказгани Чилгижийдага чиқишган экан. Сайлов ўтибди. Сайловдан кейин ош тортилибди. Ошга гиёҳ солинган экан, шу еган одамларнинг ҳаммаси тирракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди... Қурбонлар дафн қилинаётганда, биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди».

Шўро давлатининг барпо этилганига ўн йил тўлган бўлса ҳам ҳали, бир томондан, босмачилар, иккинчи томондан, большевиклар пистирмасига дуч келган қурбонлар сони камаймаган, ҳали турли қўпоровчилик ишлари, ҳали давлат номидан юргизилаётган зўравонликлар давом этмоқда эди. Бу воқеаларнинг барчаси интернат ҳаётида ҳам акс этар, кимнингдир отасиз қолгани, кимнингдир уйига ўт қўйилгани, кимнингдир бирор қариндоши сентр шапка кийган қизил соқчилар томонидан қўлга олингани ҳақидаги хабар, ахён-ахёнда бўлсада, тарқалиб турарди. Рўй берган фожа катта ижтимоий аҳамият касб этган ҳолларда бутун интернат бир тан, бир жон бўлиб, шаҳар бўй-

лаб ўтказилган намойиш ва митингларда катнашар эди.

Шу тарзда расмий дарслар ва машғулотлар билан бирга мамлакат, жумҳурият ва Қўқон шаҳрида содир бўлаётган воқеалар ҳам талабалар кўзини очиб, ўлардаги ижтимоий оғни уйғотмоқда эди.

Бошқа талабалар сингари Усмонжон ҳам долғали давр шабадасини бутун вужуди билан туя бошлади.

## МАШЪАЛА

Талабалик йиллари ҳар бир инсон хотирасида муқаддас кезлар — беғубор ва мусаффо баҳор сониялари сифатида бир умрга қолади. Интернат бағрида кечган йиллар ҳам Усмон Носир ва дўстлари хотирасида, гўзал туш сингари, узоқ йиллар давомида сақланиб келди. Ҳатто шу даврда бўлиб ўтган қайғули ҳоллар ҳам бориб-бориб унутилди. Аммо бундай кунларни унутишга, ҳатто уларни тескари талқин этишга бизнинг ҳақимиз борми?

Шоирнинг интернатдош дўстларидан бири — таникли шоир Темур Фаттоҳ бир эсдалигида шундай ёзган:

«Пайшанба куни кечкурун болалар қариндошлариникига кетар эдилар. Менинг ҳеч кимим бўлмагани учун ҳеч қаёққа бормас эдим. Бирок Усмоннинг онаси, сингиллари бўла туриб, у ҳам ҳеч қаёққа бормас эди. Мен ундан бир куни сўрадим:

— Сен нега уйингга бормаёсан, сингилларингни, онангни соғинмадингми?

— Соғинишга-ку соғиндим-а, бироқ шу

хожининг афтини кўргим йўк. У мени кийнаб жуда кўп урган. Бир кун онам уйда йўк вақтида холдан кетганимча уриб, сўнг кўлимни орқамга боғлаб, оёғимдан қудукқа осиб кетган. Хайриятки, шу куни ўртоғим Тоҳиржон Собиров ҳовлимизга келиб қолиб, қудукда инграб ётганимни эшитиб, мени тортиб олди. Бўлмаса ўлар эдим. Ўз отам бўланда мени урармиди? Шунинг учун ҳам боргим келмайди. Синглим Иношни жуда соғиндим-да, — деди хўрсиниб».

Худди шунга ўхшаш хотираларни ушбу сатрлар муаллифи Усмон Носирнинг болаликдаги дўстлари Мўйдин Бурҳонов, Иброҳим Назирий, Муҳсин Ҳамидов, шунингдек Насрулла Даврон оғзидан ҳам кўп бор эшитган. Лекин шоирнинг сингиллари ва айрим қариндошлари, маълум сабабларга кўра, тарих фактларини сунистеъмом қилиб, Носирхожини унинг меҳрибон отаси сифатида тасвир этиб келадилар. Уларнинг айтишларига кўра, шоирга Носирхожи эмас, гўё унинг акаси Абдурахмон кўпроқ зулм ўтказган эмиш. Ҳаёт ҳақиқатига бундай эгри муносабат катта ва кичик адолатсизларнинг ноҳақ қурбони бўлган шоир хотираси олдида ўта ҳурматсизлик эмасмикан?!

Аммо шу нарса ҳам борки, Усмон Носир шоир сифатида танилиб, шуҳрат топа боргани сари Носир хожининг унга бўлган муносабатидан илиқлик пайдо бўлиб борди. У ҳаётнинг пастбаланд томонларини билувчи, тажрибали, замон ва маконга мослашувчи киши сифатида бўлажак шоирга ота бўлиш шарафи эл-юрт олдида катта маънавий қиммат касб этиши мумкинлигини тушунди. Чиндан ҳам, унинг бутун умри мобайнида орттирган бойлиги, топган



обрўси тарих учун ҳеч вако эмас. У гарчанд золим ота бўлган эса-да, барибир, Усмон Носирнинг ўғай отаси тарзида тарихда қолади. Носирхожи шу нарсани сизди ва ҳаётининг кейинги йилларида ўз хатосини тузатиш чораларини ахтарди.

Аммо ҳозирча Усмонжон эндигина сўз санъатига қизиқиб, шеърӣ машқлар билан шуғулланиб, нафосат олами сари эмаклаб-эмаклаб бормоқда эди.

Иккинчи босқич таянч мактабда ўқир экан, Усмонжон бошқа фанларга нисбатан адабиётга кўпроқ иштиёқ туйди. Бадиий сўз санъати билан ошно бўлиш асносида у ўз ҳаётидаги барча қора саҳифаларни — хорлик ва зорлик кезларини унутгандек, гўзал тасвирлар, ранглар ва оҳанглар булоғида чўмилиб, поклангандек бўлди. Унинг кўллари канотга айланиб, кўкка — тоза, мовий ва илоҳий оламга кўтарилгандек, қалбида фақат эзгу ниятлар бўлган мавжудотлар муҳиtida нафас олаётгандек туюлди. Муқимий, Махмур, Гулҳаний асарларидаги ҳаётнинг қоронғи йўлаклари, Пушкин ва Лермонтов дostonларидаги ёвузлик тимсоллари улкан ёзувчилар, шоирлар қаршисида ҳеч гап эмаслигини пайқайди. Сўзнинг сеҳрли олами бу кучлардан устун, ҳатто уларни маҳв этиши мумкин, деган ишонч пайдо бўлди унда ва шу ишонч ундаги адабиётга бўлган майлни, рағбатни оловлантириб юборди.

«Мактабимизда санойи нафиса тўғараги жуда яхши йўлга қўйилган эди. Ўзбек тили ва адабиёти фанидан дарс берган ёш, таланти домламиз Муҳтор Муҳаммадий деярли ҳаммамизда адабиётга бўлган хавасни уйғотган

эди», — деб эслайди Мўйдин Бурҳонов. Унинг бу сўзларини Али Муҳсин давом эттириб, шу йилларда интернатдаги комсомол ячейкаси ва саноий нафиса тўгарагига раҳбарлик қилганини, бу ташкилот ва тўгарақлар фаолиятида Усмон Носирнинг қизғин иштирок этганини айтади.

Усмонжон 1927 йилда комсомолга аъзо бўлиб кирди. Шу йили саноий нафиса тўгарагига катнашиб, шеърлар машқ қила бошлади. Тўгарақка гарчанд Али Муҳсин старосталик қилган бўлса-да, унинг асл раҳбари Мухтор Мухаммадий эди. У ўзбек мумтоз ва ҳозирги замон шоирларининг асарларини, шарқийларни ифодали ўқиш, тушуниш ва ёдлаш усулларини кўрсатар, баъзан тўгарақ машғулотларига Қўқон шоирларини таклиф этар, улар билан ижодий учрашувларни уюштирар эди. Ана шундай учрашувларда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам бир неча маротаба катнашиб, инқилобий шеър ва ашулаларини ижро этган. Шундай учрашувларнинг бирида Усмон Носир ўзининг дастлабки шеърларидан айрим намуналарни Ҳамзага ўқиб берган. Эҳтимол, бу шеърлар оташин жарчида катта таассурот қолдирмаган бўлиши мумкин. Бугун, шу воқеа иштирокчилари сийрақлашган бир замонда, «Ҳамза Усмон Носир олдида келиб, уни кучоқлаб ўпди. Хаваскор шоирнинг асарларидан таъсирланиб, оққан кўз ёшларини артар экан, унга ажойиб истикбол тилади. «Мана, менинг ўрнимга ўзбек адабиётида шу бола қолади!»— деди...» сингари уйдирмаларни тўқиш инсофдан эмас. Ўз навбатида «Усмонжон ҳам «Ҳамза билан учрашувдан бир олам таассурот олди. Шу куни у ўзининг энг гўзал шеърини ижод қилди ва бу шеър улуғ

шоирдан олган сабоқ билан нурланган эди» кабилидаги сўзларни айтиш учун ҳам бирор асос йўқ.

Аммо шу нарса ҳақиқатки, Усмонжон ўша кезларда Мухтор Муҳаммадий кўмагида нафис санъат билан ўртоқ тутинди, яхши шеър ва яхши кўшиқдан баҳри дили очиладиган бўлди. Сирасини айтганда, нафосат билан юзлашув нафақат Усмонжон, балки унинг интернатдош ва мактабдош бошқа дўстларига ҳам завқ-шавқ бағишлар, шунинг учун ҳам санойи нафиса тўгараги тез-тез концертлар уюштириб, кичик-кичик спектаклларни намойиш этиб турарди.

«Ўша кунларнинг бирида интернатда бир концерт бўлиб ўтди, — эслайди шоирнинг болаликдаги ўртоқларидан бири, жумҳуриятда хизмат кўрсатган нефтчи Муталлибжон Ҳакимов. — Биз, мусиқа тўгараги қатнашчилари, «Қари наво» куйини чалдик, мактабдошимиз Фозилжоннинг синглиси Қамбархон Муҳаммадиева эса шу куй жўрлигида ўйнади. Куй ҳам, ўйин ҳам яхши чиқди. Усмонжон концертга кечикиб кирган бўлса ҳам «Қари наво»нинг устидан чиқди-да, тез таъсирланди. У ўзи тез таъсирланувчан бола эди. Баъзан азбаройи ҳайратланганидан йиғлаб юборар эди. Ўша кунни у куй ва ракс таъсирида «Қари наво» деган шеър ёзди. Мен ҳозир телевизор орқали Маъмура Эргашева ижросида «Қари наво» раксини томоша қилар эканман, шу воқеа ёдимга тушади».

Шоирнинг туғилиши бир-икки соатли жараён эмас. У гўзаллик билан, табиат билан, шеърят билан, ҳаёт мўъжизалари билан ти-

нимсиз учрашувлар натижасида туғилади ва вояга етади. Усмон Носир ва унинг интернатдош ҳамда мактабдош дўстлари учун ўша йилларда шундай бахтли мухит мавжуд эди. Ўша мухитдан Усмон Носир, Амин Умарий, Темур Фаттох, Мадамин Даврон, Мухсин Хамидов сингари талай шоирлар авлодининг етишиб чиққани тасодифий эмас.

Усмон Носирнинг шоир сифатида туғилиб келаётгани ҳақидаги овозалар интернатдаги санойи нафиса тўгарагининг турли клуб, мактаб ва муассасалардаги концертлари орқали бутун Қўқонга ёйилиб борди.

Бу овозалар Бешариқ кўчасидаги узун ва қоронғи йўлак орқали Носир ҳожи оиласи яшаётган хонадонни ҳам четлаб ўтмади.

Қўқоннинг бирида Носир ҳожи кизини извошга солиб, бир коса овқат билан интернатга йўл олди. Пайшанба окшоми эди. Кеч қоронғиси тушган. Ҳаммаёқ сув кўйгандек жимлик. Ота-онаси ва қариндош-уруғлари бор болалар уй-уйларига тарқаб, икки-уч болагина ғариб окшом кўйнида ўз юмушлари билан банд. Усмонжон интернат ҳовлисида қандайдир қоғозларни ёқиб, шу фоний машъала нурида шеър ёзиб ўтирар эди. Сингиллар фақир ака бағрига отилдилар. Усмонжоннинг кўзидан юлдузлар чакнаб, ой гўё оловли бир машъала бўлиб, ҳаммаёқни ёритиб юборгандек бўлди. Унинг кўнглидаги ҳамон жарангламай турган тор сайраб юборди.

Носир ҳожи фарзанди кўнглида кечган улғур рухланишни кўрди. У етим боланинг бу шафқатсиз дунёдаги ғарибона ҳолини бутун вужуди билан ҳис этиб, раҳми келди. Бир инсонни

оддий бахтдан — онаси, сингиллари билан бирга яшаш бахтидан маҳрум этганини сизди. Шу куни у навбатчидан ижозат сўраб, Усмонжонни бир кунлик она меҳрига қондириш учун олиб кетди.

Уша куни бошланган шеър тугамай қолди, чамаси. Аммо унинг кейинги илҳом соатларини ёритиб турувчи машъала шу файзли окшомдан кейин порлаб юборгандек бўлди.

### «БИЗНИНГ КЎЗГИ»

Биринчи босқич мактабни битирган интернат болалари иккинчи босқич ўзбек ўрта мактабида таҳсил кўрганлар. Ҳозир Амин Умарий номидаги бу мактаб Усмон Носир ўқиган даврда ҳам, кейин ҳам бой педагогик-адабий анъаналарга эга бўлган. Бу мактабдаги санойи нафиса тўғарагига асос солган Мухтор Муҳаммадий араб, усмонли турк, озарбайжон сингари қатор Шарқ тилларини билган зукко домла эди. У бу тилларда юзлаб шеърларни ёддан ўқир ва тўғарак машғулотларида уларни нозик таҳлил қилиб берарди. Мазкур мактабдан юқорида зикр этилган шоирлардан ташқари, Абдулла Қаҳҳор, Собир Абдулла, Жавдат Абдулла, Ҳасан Пўлат сингари шоир ва адибларнинг вояга етиб чиқишида ҳам ҳурматли домланинг хиссаси бебаҳо.

Бу шоирларнинг ижодий ўсишида «Бизнинг кўзги» деб номланган мактаб деворий газетаси муҳим омиллардан бири бўлди. Кейинчалик 50 нусхадан иборат журнал тарзида тарқатилган бу кўлёзма нашрда талабалар шоир, адиб, журналист, рассом ва ҳаттот сифатида иштирок

этганлар. 1927 йилда журналнинг 1-сони чиккан. 1929 йилда Усмон Носир синфининг мактабни битируви билан журнал ўз фаолиятини тўхтатган.

Деворий газета ва журнал гарчанд «Қўқон II босқич мактаби қошидаги комсомол ячейкаси ва талабалар кўмитасининг фикр тарқатувчи» органи деб аталса-да, унинг рахбари Мухтор Муҳаммадий домла эди.

1927 йилда Қўқон шаҳар хотин-қизлар мухбирларининг слёти бўлиб ўтди. Шу муносабат билан «Бизнинг кўзги» деворий газетасида мактаб талабаларининг шеър, очерк ва мақолалари босилди. Улар орасида Усмонжоннинг ҳам «Ҳақиқат қалами» деган шеъри бор эди. Кейинчалик Мухторхон домла ташаббуси билан бу шеър «Бизнинг кўзги» журналининг 1-сонида, сўнг «Янги йўл» журналининг 8-сонида қайта босилди. Сўнгги нашр туфайли Усмон Носир ижодининг бу дастлабки намуналаридан бири бизга қадар етиб келган.

Мана, ўша шеър:

## ҲАҚИҚАТ ҚАЛАМИ

*(Мухбирларга бағишлаб)*

Қўлларда тинмай ўйнар  
Ҳақиқатчи қаламинг.  
Умид куйинни тинглар,  
Қалбингда йўқ аламинг.

Ҳақиқатни ёзасан,  
Борлиқни сен кезасан,

Золим кўнглин узасан,  
Эркин йўллар чизасан.

Қаламингда зўр умид  
Ҳар вақт чакнаб тошадир.  
Кўнгилдаги зўр белги  
Истак тоғин ошадир.

Бу шеър биринчи марта Қўқонда яшовчи хотин-қиз мухбираларнинг ўша слётида ўқилган. «Усмон» имзоси билан муҳрланган ушбу шеър «Янги йўл» журналида Даврон шеъри билан ёнма-ён эълон қилинган.

Усмон Носир ижодининг дастлабки тадқиқотчиси Абубакир Ражабий замондошларнинг хотираларига таяниб, «Бизнинг кўзги» қўлёзма газетаси ва журналида ёш шоирнинг «Пахтакор», «Қенг йўлда», «Комсомол хати», «1 Май», «Баҳор» каби илк шеърлари босилгани ҳақида маълумот берган. Бу санокдаги шеърлардан фақат «Пахтакор» сарлавҳали «адабий монтаж»гина кейинчалик Усмон Носирнинг «Қуёш билан суҳбат» тўпламида нашр этилган ва сақланиб қолган.

Сўнги йилларда Қўқондаги Ҳамза музейининг жонқуяр катта илмий ходими Аҳмаджон Мадаминовнинг ғайрат-шижоати билан «Бизнинг кўзги» журналининг 1928 йилга оид 2-сони топилди. 35 нусхада таркатилган бу соннинг муқоваси босмаҳонада литография йўли билан чоп этилган. Унда мактаб биносининг сурати босилган ва бутун дунё пролетарларига анъанавий мурожаат сўзларидан сўнг журналнинг қайси ташкилотга мансублиги, қаерда ва қачон чоп этилгани, тиражи ва ҳоказолар ҳақида маълумот берилган. 12 саҳифадан иборат бу қўлёзма нашрнинг 1-бетида унинг «ижтимоий, адабий, фанний бир мажмуа-журнал» эканлиги ва 1928 йил 29 октябрь, душанба куни «нашр»га тайёрланганлиги қайд этилган.

Журналда «Ёш курашчиларнинг 10 йиллиги» сарлавҳали бош мақола, Рафиқнинг «Тарихдан парча» мақоласи, «Адабиёт бўлими»

рубрикаси остида Собир Абдулланинг «Богбон киз» дostonидан парча, Лутфулла Бузрукзоданинг «Қоратоғ йўлида» ҳикояси, шунингдек «Қутлаймиз» деб номланган мақола босилган. Журналимизнинг ўйини» рубрикаси остида эса «Намангон эскими, Қўқон?», «Илгари Қўқоннинг ўрни қандай жой эди?», «Фарғона қачон ва ким томонидан бино қилинган?», «Фарғонанинг қайси ерида тошқўмир чиқади?», «Қўқон халқи қанча?» сингари йигирма иккита савол берилган. Яна шу рубрикадан аввалги сондаги йигирма иккита саволнинг жавоби ҳам ўрин олган. Бу материаллардан ташқари, ушбу сонда бинафша ранг билан журнал материаллари мазмунига мослаб чизилган еттита расм ҳам бор. Улардан бирида қалам ушлаб ўйланиб ўтирган ўқувчи акс эттирилган бўлиб, бу ўқувчи образида Усмон Носир тасвир этилган, деб гумон қилиш мумкин.

Мазкур соннинг таҳрир ҳайъати Лутфулла Бузрукзода (муҳаррир), Али Муҳсин (котиб), Маннон Аббос ва Муҳиддин (Мўйдин) Бурхонов (безовчи рассомлар)дан иборат бўлган.

Яқинда журналнинг 1929 йилда чоп этилган 3—4-қўшма сонининг муқоваси ҳам топилди. Ундаги маълумотларга асосланиб, шу нарсани айтиш мумкинки, журнал 1929 йилдан эътиборан мазкур мактаб қошидаги «ёш ленинчилар ячейкаси ва ўқувчилар кўмитасининг ойда бир топқир чиқатурғон ижтимоий, адабий ва фанний» «фикр тарқатғувчиси» сифатида январь ойида «нашр этилган». Демак, 1927—1928 йилларда журналнинг фақат икки сонигина чиққан.

Мўйдин Бурхоновнинг хотирлашига кўра,



1926—1929 йилларда «Бизнинг кўзги» деворий газетасининг тайёрланишида Амин Умарий, Усмон Носир, Ҳабиб Ўлмас, Саримсоқ Фозил, Али Мухсин таҳрир ҳайъати аъзоси сифатида фаол қатнашганлар. «Биз,— дейди у,— Маннон Аббос билан деворий газетага расмлар чизар, бадиий безак ишлари билан шуғулланар эдик. Газетамиз иши жуда ҳам жонланиб, кучайиб кетди, унга кизикувчилар кўпайди, ўзимиздан ва четдан мақола, шеър, ҳажв ёзадиганлар сони тобора ортиб борди. Бу ҳолдан ҳаммамиз хурсанд эдик. Бир куни адабиёт ўқитувчимиз — мактабимиз директори Мухторхон Муҳаммадий домла ҳайъат аъзоларини тўплаб, деворий газетани шу номдаги журналга айлантириш масаласини ўртага ташлашди. Биз устознинг бу ташаббусларини жону дилимиз билан маъқулладик. Мухторхон домла тегишли ташкилот раҳбари, шунингдек ўша вақтда «Янги Фарғона» газетасида хизмат қилган Ашурали Зоҳирий домла билан маслаҳатлашиб, мазкур масалани ҳал қилишга ёрдам беришларини айтишди. Хуллас, журнални чиқаришга рухсат берилди. Расм ўқитувчимиз Аренин домлани ҳам ҳайъат аъзолигига сайладик. (У киши кейинчалик машҳур бўлиб кетган.)

1927 йилнинг охирларида журналнинг биринчи сонини чиқаришга муваффақ бўлдик. Унда Мухторхон домланинг деворий газетани қўлёзма журналга айлантиришнинг аҳамияти, илмий бўлим мудиримиз Жавлон Раҳмоннинг ўқув-тарбия ишлари ҳақидаги мақолалари, Усмон Носир, Амин Умарий шеърлари, ҳозир Ҳамза номидаги, мактабимизга кўшни театр билан санойи нафиса тўғарагимизнинг ҳамкорлигига

оид мақола, бадантарбия ўқитувчимизнинг физкультура ва спортнинг аҳамияти ҳақида баҳс этувчи мақоласи ёритилган эди. Мактаб манзараси, баскетбол ўйнаётган ўқувчиларни акс эттирган расмларни мен чизган эдим. Севимли журналимиз 1929 йилда мактабни битиргунимизга қадар узлуксиз чиқиб турди».

Журнал фаолиятида иштирок этган талабаларнинг аксари жумҳуриятимиз фани ва маданиятининг таниқли арбоблари бўлиб етишди. Улар орасида Усмон Носир, Амин Умарий ва Лутфулла Бузрукзода сингари шоир ва адиблар, биолог Саодат Содиков, тилшунос Теша Салимов, файласуф Али Мухсин, педагог Муталлибжон Ҳакимов сингари фан докторлари ва номзодлари оз эмас. Бу таниқли кишилар иккинчи босқич ўзбек ўрта мактабида олис 20-йилларда олиб борилган илмий-педагогик ишлар савиясига кўзгу бўлиб хизмат қилишлари мумкин.

Бугун бу атоқли мактабда ўқув-тарбия ишлари қайси йўналишларда олиб борилганлиги ҳақида, ўқитиш методикаси қандай бўлганлиги ва хоказолар ҳақида аниқ тасаввурга эгамиз, дейиш қийин. Лекин «Бизнинг кўзги» журналдан сақланиб қолган ягона нусханинг, ундаги «Журналимизнинг ўйини» рубрикаси остида берилган савол ва жавобларнинг ўзиёқ журнал ҳам, мактаб ҳам талабаларни биринчи навбатда ўз юртининг тарихи билан, ўзбек халқининг тили ва маданияти билан таништиришга интилганидан шаҳодат беради.

Ҳақиқий маданият ўз юртини, ўз халқининг тарихи, урф-одатлари, тили, санъат ва адабиётини билиш, ҳурмат қилиш ва севишдан

бошланади. Инсон тарбиясининг бу алифбеси четлаб ўтилган жойда нодонлар, хоинлар, зодимлар туғилади, холос.

## ЎТ ВА СУВ

Шаҳарнинг қок марказида жойлашган иккинчи босқич ўзбек мактабида, табиийки, фақат интернат болалари эмас, балки ўз уйида, ота-онаси бағрида вояга етаётган, чор атрофдаги маҳаллаларни чангитиб юрган ўсмирлар ҳам таҳсил кўришган. Лекин шаҳардаги биринчи босқич мактабларни тугаллаган болаларгина мактабга саралаб қабул қилинган. Шунинг учун ҳам бу мактаб ўқувчиларининг умумий билим ва маданий савияси шаҳардаги бошқа мактабларда таҳсил кўрувчи талабалардан фарқ қилар, мазкур мактаб ўқувчиларига хавас ва рашк билан қаралар, уларнинг ўқиш, ижод ва санъатда эришаётган ютуқларини бутун шаҳар катта эътибор билан кузатиб борар эди.

Осмонда минглаб юлдузлар барабар нур сочиб турганига қарамай, икки-уч нафаригина бошқаларга нисбатан порлаб-чарақлаб кўринади.

Бу мактабда ҳам тез орада шундай юлдузлар борлиги аён бўлиб қолди. Булар Амин Умарий билан Усмон Носир эди. Мадамин Усмонжондан бир синф паст ўқир, лекин уларнинг ҳар иккаласи ҳам ўз синфларининг олди ўқувчилари эди.

Одатда бир синфда ўқувчи дўстлар бир-бирлари билан жуда тез топишиб оладилар. Бундай дўстлик нашъаси одатда бутун умрга татийди. Аммо шу билан бирга қўшни синф, ҳатто қўшни

мактаб ўқувчилари ўртасида ҳам ҳавас қилишга арзирли дўстлик ришталари тортилган бўлади.

Усмонжон Мадамин билан хийла кейин ошно бўлди. Улар, аслида, бир-бирларининг акслари эди. Мадаминнинг отаси ҳам, онаси ҳам, уйи ҳам бўлган. Табиатан ниҳоятда мулойим, одобли, уятчан, камтар, ортиқча шўхликни билмовчи, ҳар нарсада меёр ҳиссига содиқ, ҳар томонлама гўзал бола эди у. (Бундай болалар кўпинча олтин балиқ сингари қармоққа осонгаров илиниб, ўзгаларнинг ҳаловати ва бахтини кўриқлаб юрадилар.) Усмонжон эса унинг акси: коптокдек сакрагани сакраган, ғоят шўх, олов, ҳамиша қандайдир кутилмаган эрмаклар, ўйинлар, ҳазилларни ўйлаб топувчи, бир қарасанг, бирор аёл устидаги паранжининг бандагини бир-бирига боғлаб қочган, бир қарасанг, қирк кокилли қизларнинг жамалагидан тортган, бир қарасанг, кўчада отасининг пинжида садақа сўраб турган гадойни кўриб, кўзлари шашқатор оқиб, дод деб юборган... У ҳамма ҳолатлари билан Мадаминдан кескин ажралиб турарди. Лекин бу тафовут улар дўстлигига монелик қилмади. Улар икки тескари тишли ошиқ-мошиқдек бир-бирлари билан зич ёпишдилар: уларнинг бири иккинчисида йўқ фазилатларни дўстлик хазинасига олиб кирган бўлса, иккинчиси бу хазинани ўзининг бошқа хислатлари билан бойитди. Ҳақиқий дўстлик, аслида, табиатнинг ана шу қонунига таяниб туғилади.

Усмонжон дастлабки машқларига «Усмон» деб имзо қўйди. Мадамин Умаровнинг исм-шарифи ҳам, адабий таомилга кўра, шоирона ислоҳни, таҳрирни такозо этар эди. Буни сезган,



Усмон Носир қаламқаш дўслари Амин Умарий  
ва Уйғун даврасида

бу ҳар иккала талабанинг ҳаёт йўли ва тақдири шеърият билан боғлиқ бўлишини башорат қилган Мухторхон домла — Мухтор Муҳаммадий уларнинг бирига «Усмон Носирӣ», иккинчисига эса «Амин Умарӣ» деган шоирона ва зарифона таҳаллус ҳадя этди. Ўша йилларда улар ана шу таҳаллус билан шеърият мухлислари ўртасида эътибор қозона бошладилар.

Ҳурматли китобхоннинг ёдида бўлса, мактаб ўқувчиларида турли йўллар билан ўз ватанини — шаҳарлари, аҳолиси, ер ости конлари ва ҳоказоларни билиш иштиёқи тарбияланган эди. (Ҳар ҳолда донишманд муаллимлар шу нарсага алоҳида эътибор қаратган эдилар.) Бу даврда ягона дарслик ва қўлланмалар ҳали яратилмаган, ўқувчилар Киев руси тарихи ёхуд Сибирнинг жуғрофий тузилишини эмас, балки ўз юртарининг тарихи ва жуғрофиясини ўрганар эдилар. Шунга қарамай, улар мактабдан ташқари машғулотлар ёрдами билан бу билимларини оширишга астойдил бел боғлаганлар. Ана шундай пок интилишлардан бири араб ёзувидаги Шарқ қўлёмаларини ўқишга қаратилган эди.

Ўзбек мумтоз адабиёти тарихида «Қўкон адабий муҳити» деган тушунча бор. XVIII асрнинг иккинчи ярми, айниқса XIX асрда қўконлик шоирларнинг ўзбек мумтоз адабиётидаги мавқеи мислсиз даражада баланд бўлган. Аммо мутахассислар нима учундир бу муҳит доирасини Октябрь тўнтариши билан чегаралаб оладилар. Ҳолбуки, инкилоб арафаси ва инкилобдан кейинги йилларда, ҳатто 1935—1940 йилларга қадар Қўкон адабий муҳитининг вакиллари шўро даври ўзбек адабиёти тараққиётига янги «адабий» шабадалар олиб кирганлар.

Қўкон адабий муҳитининг (шу жумладан, шўро давридаги) муҳим хусусиятларидан бири шунда эдики, у ўзбек ва умуман Шарқ мумтоз адабиётининг ҳаётбахш анъаналарига таянган, шу анъаналарни янги тарихий шароитда ривожлантиришни бош вазифасига айлантирган эди. Инкилобдан кейин адабиёт майдонига кириб келган мазкур муҳит фарзандлари ҳам худди шу маслакка содиқ қолдилар.

Собир Абдулла ўша йилларда «Янги Фарғона» газетасида хизмат қилар эди. У шаҳар газетасининг адабий ходими сифатида биз тилга олган мактабнинг ўқитувчилари ва истеъдодли ўқувчилари билан дўстона алоқада бўлган. У Амин Умарий тўғрисидаги хотирасида унинг Усмон Носир билан самимий дўст ва биродар бўлганлигини эслаб, бундай ёзган:

«Серҳаракат бу икки ёш билан жуда тез дўстлашиб олдик. Улар бир кун мендан классикларни пухта ўрганиш учун араб алифбосида яхши ўқиш, ёзиш кераклиги ва бу мақсадга етишларида кўмак беришимни илтимос қилдилар. Бу илтимосни камина бажонидил қабул қилдим. Шундан кейин улар меникида классик китоблар билан жиҳозланган жовоним атрофидан кетмай, олдин ҳижжалаб, кейинча равон ўқийдиган, бирга ўтириб, араб алифбосида шеърлар кўчирадиган, бўш вақтларини мутолаа билан ўтказадиган бўлдилар».

Амин Умарий билан Усмон Носирнинг ажралмас дўстликлари 1927—1928 йиллардан бошланган. Собир Абдулланинг «Янги Фарғона»да иш бошлаган йиллари ҳам худди шу даврга тўғри келади. Аммо бу вақтда ҳар иккала шоир бошланғич мактабни тугатиб, таянч

мактабда сабоқ олаётган эди. Ҳар иккала мактабда эса барча дарслар араб ёзувида олиб бориларди. Шунинг учун ҳам ҳурматли шоирнинг бу сўзларига ишониш қийин. Ўз саводини араб алифбосида чиқарган икки аълочи ўқувчи бу ёзувни ўрганишда кўмак беришни сўраб газета ходимига мурожаат этмаса керак. Собир Абдулла, бизнингча, ўз кутубхонасидан фойдаланишни уларга ўзи таклиф этган ва ҳар жума куни унинг уйида китобхонлик, шеърхонлик бўлган. Бу тахминнинг одиллигини унинг кейинги сўзлари ҳам тасдиқлайди:

«Амин Умарий,— давом этади у,— жуда мулойим, ҳамиша кулиб турувчи, камгап, суви тиник, жим оқар анҳорга ўхшаса, Усмон Носир серқаҳқаҳа, тиниб-тинчимас, ҳазил-мутойбага ўч бўлиб, ўзи ҳам, шеърлари ҳам тошни-тошга уриб, гупириб оқувчи шўх анҳорни эслатар эди.

Иккиси яна одат бўйича меникига меҳмон бўлиб келишди. Бу сафар иссиқ танча атрофида Муҳаммад Фузулий лирикаси мутолаасига берилиб кетдик...»

Агар муҳтарам китобхон ижозат берса, ушбу фузулийхонлик манзарасини Собир Абдулла хотираларига таянган ҳолда тиклашга жиҷча уриниб кўрсак.

...Меҳмонлар иссиқ танчага оёқ узатиб, бир-икки пиёладан кўк чой ичгач, Собир Абдулла токчадаги бўйсира терилган китоблар орасидан бир девонни олиб:

— Мана, ўша китоб. Фузулий. Озарбайжон шоири,— деди.

Усмонжон чакконлик билан китобни олди. Муқовасига ҳийла назар ташлаб, унвон саҳифани очди-да, гўзал нақшларга айланган ёзув-



ни дастлаб ичида, сўнг товуш чиқариб ўқиди, Мадамин дўсти тарафга энгашиб, китобни варақлай бошлади.

— Ул паривашким, малоҳат мулкининг султонидир, Хукм онинг хукмидир, фармон онинг фармонидир...

Усмонжон таваккал очилган саҳифадаги бу матлани ўқигач, ўртага ғаройиб бир жимлик кумуш кабутар каби кўнди. Ё бу байтдан юзиб чиққан ажиб садолар, ё кумуш жимлик узоқ жаранглаб турди. Мадамин ҳаприкиб, девоннинг бошқа бир саҳифасига кўз ташлади:

— Лабларингтак лаълу лафзингтак дури шахвор шўх, Лаълу гавҳар чўк, лабингтак лаъли гавҳарбор йўх...

Бу улар ўқиган бошқа шоирларнинг ғазалларига ўхшамас эди. Туйғунинг зилоллиги, ғазал мусикасининг дурафшон оҳанглари, гўзаллик олдидаги сажда муллабаччаларни мафтун эта бошлади.

Собир Абдулла китобни улар кўлидан олиб:

— Бу девонни бир бошидан ўқиш керак. Устозлар шундай қилганлар,— деди.

Меҳмонлар ризо аломатини билдирдилар, Дастлаб Собир Абдулла, сўнг навбатма-навбат Усмонжон ва Мадамин бошларини дамба-дам сарак-сарак қилиб, улуғ ғазалларни ўқий бошладилар. Чой ҳам совиб қолди. Шеърхонлар фақат ўқишдан лаблари қуригачгина қуйилган чой борлигини эсга олдилар. Нафис ташбеҳлар, сўз ўйинлари, товуш жилолари уларни ўзга бир оламга олиб кирди. Бу катта шеърят олами, илоҳий мулоқот олами, мусаффо ва бокира гўзаллик олами эди.

Нихоят, навбат Фузулий лирикасининг офатижон неъматини бўлмиш ғазалга келди:

— Шифойи васл кадрин хажр ила бемор ўландан сўр,  
Зулоли завк-шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр...

Собир Абдулла бу мисраларни талқин қилмоқчи бўлиб, «Висол оқшомининг кадрини хижрон азобидан хаста бўлган кишидан сўра, зиллол сувдан бахраманд бўлиш завқини ёр дийдорига зор бўлган кишидан сўра», деб шарҳ берди бу матлага. Сўнг ёддан давом этди:

— Лабинг сиррин гелуб гуфтора бандан ўзгадан сўрма.  
Бу пинҳон нуктани бир воқифи асрор ўландан сўр.  
Ўзи ёшлуларинг холин на билсун мардуми гофил,  
Кавониб сайрини шаб то сахар бедор ўландан сўр...

Бу байтлардаги ҳар бир сўз тушунарли эди. Ёш шоирлар фақат «кавокиб» сўзининг маъносига муҳтож эдилар, холос. Собир Абдулла «Кавокиб сайри»ни «юлдузлар сайри» деб тушунтирди ва, дарэхтиёт, луғатга қаради:

— Ҳа, «кавокиб» — юлдузлар дегани, — деди.

Шу тарзда улар бутун ғазални ўқиб, ундаги маънолар дури билан ўз руҳлари, ички оламларини обод этдилар. Фузулий улар қаршисида жаҳон шеърятининг буюк усталаридан бири бўлиб гавдаланди. Мадамин ҳам, Усмонжон ҳам янги бир нафосат оламини кашф этган эдилар.

Яна уч-тўрт ғазални ўқиб улгурмасларидан тун яримлади...

Энди сўзни яна Собир Абдуллага берайлик:  
«Китобхонлик ярим кечагача чўзилди. Ҳали

китобнинг ярмига ҳам етмаган эдик, тун яримдан оғиб қолгани учун иккиси ноилож кўнгил узиб, уйларига кетдилар. Эрталаб кўча эшиги қоқилди, чиқиб, қаттиқ изғиринда қип-қизариб кетган Аминжонни кўрдим. У менга Фузулийнинг куллиётини узатиб, деди:

— Кечирасиз, Собиржон ака, Усмони тушмагур сиздан сўрамай, мана бу китобни олиб кетган экан. Фишткўприкка яқинлашганда, менга кўрсатди. Сўрамай олгани учун кўлидан тортиб олиб қўйган эдим, олиб келдим! Ўртоғим ўзи ҳам ҳижолат...

Китобни Аминжонга қайтариб бердим:

— Ҳеч қиси йўқ. Келар жумага олиб келиш шарти билан Усмонжонга беринг, мен розиман.

Жуда зўр одобу андиша соҳиби бўлган ёш шоир китобни яна қўйнига тикиб олиб кетди, орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин, уйда йўқ пайтимда, Усмон Носир кичкина хат билан китобни уйга ташлаб кетибди: «Кечиринг, жон ака, бу нуқсон қайтарилмайди!».

Бизнинг борди-келдимиз узок давом этди, уларнинг ижодлари тобора қуюқ тортар, ўзлари тобора олдинга интилар, камолот чўққилари томон ошиқар эдилар».

Собир Абдулла уйдаги жумалик—интернат ва мактаб болалари учун дам олиш кунларидаги шеърхонлик шу воқеадан кейин давом этдимийўкми — бу бизга номаълум. Лекин «Тоҳир ва Зухра» муаллифининг бу ажойиб эсдалиги орқали биз икки гўзал шоирнинг дўстлиги ҳақида, уларнинг Фузулийга бўлган муносабатлари ҳақида янги ва қимматбаҳо маълумотга эгамиз. Ишонч билан айтиш мумкинки, бу ҳар иккала шоир Фузулий ижодини ўрганиш билангина че-

гараланмай, Фирдавсий ва Саъдий, Навоий ва Бобур, Муқимий ва Фуркат каби Шарк халқлари адабиётининг улуғлари ижоди билан ҳам шундай қизиққан.

Хуллас, шу йилларда икки шоир дўстлиги қанот ёзиб, янги уфқлар сари талпинмоқда эди.

## ҚЎМИР БОЗОР

Қўқон инкилоб арафасида Туркистоннинг йирик савдо, саноат ва маданият ўчоқларидан бири сифатида ривожланар экан, замонавий шаҳарларга хос бошқа белгилар ҳам қўқонликлар ҳаётига кириб келди. 1915 йилда Қўқонда шаҳар спорт жамияти тузилиб, унинг аъзолари турли спорт машғулотлари, ўйинлари, мусобақалари билан шуғуллана бошладилар. Шу жамият ташаббуси билан ўша йилиёқ биринчи футбол командаси тузилди. Қўқон аҳли, айниқса мактаб ёшидаги болалар копток ўйинига катта қизиқиш билан қарадилар. Биринчи футбол командасининг машғулотлари ва ўйинини томоша қилган болалар шаҳарнинг турли маҳаллаларида ўз командаларини ташкил этиб, эртадан-кечга қадар копток тепа бошладилар. Бу оловқалб болалар ўйини Гишткўприкни ҳам четлаб ўтмади.

Даврон маҳалласида таркиб топган команданинг етакчи ўйинчиси ва, ҳозирги тил билан айтганда, тренери Усмон Носир эди. У маҳалла болаларини қовуштириб, бир команда тузди. Команда муайян тажриба ва маҳорат орттиргач, қўшни маҳаллаларнинг командалари билан тез-тез куч синашиб турди. Бундай маҳалла-

аро курашларнинг аксари Кўмир бозор якинидаги майдонда бўлиб ўтар эди. Шундай футбол мусобақаларида таниқли математик олим, академик Тошмуҳаммад Саримсоқов ҳам иштирок этган.

«Бизнинг маҳалла командаси,— деб эслайди олим,— кўпинча кўшни маҳалла болаларининг футбол командаси билан мусобақага киришиб, тез-тез ўйнаб турар эдик. Ўша пайтдаги кўшни маҳалла футболчиларининг капитани кейинчалик халқимизнинг фавқулодда истеъдодли шоири бўлиб танилган Усмон Носир эди. Хамюртим Усмон Носир жисми ҳам, калби ҳам гўзал инсон эди. Доим хушчақчақ, садафдек оппок тишлари, чаросдек қоп-қора шахло кўзлари биринчи кўришдаёқ кишини ўзига ром қилиб олар, Усмон Носир билан бир бор ҳамсухбат бўлган одам калбида у бир умрга эзгу хотира қолдирарди. Усмон Носир билан бўлган сухбатларни эслар эканман, асарларини қайта-қайта мутолаа қилар эканман, унинг улкан истеъдод соҳиби, ҳар жиҳатдан кўркем, мукаммал инсон бўлганлигига яна бир бор қаноат ҳосил қиламан. Бундай табаррук ҳамшаҳарим билан ҳар қанча фахрлансам ҳам арзийди».

Тошмуҳаммад Саримсоқов 1915 йилда Шахрихонда таваллуд топган бўлса ҳам, 1921 йили оиласи билан Қўқонга кўчиб борган ва у ерда кўпинча тоғаси билан бирга ҳаёт кечирган. Унинг футбол туфайли Усмон Носир билан танишуви ҳам ўша даврда — 1921—1927 йилларда рўй берган.

«Тоғам билан бирга яшаш даврида,— давом этади олим,— бизнинг энг севимли ўйинимиз футбол бўлди. Ўша даврлардаёқ Қўқонда

бу ўйин айниқса ёшлар орасида жуда кенг тарқалган эди. Шундан бўлса керак, Қўқон футболчилари ҳар вақт олдинги ўринлардан бирини эгаллаб келган. Ҳатто бир пайт Қўқон футбол командаси Москванинг машҳур бир командаси билан дуранг ўйнаган эди».

Усмон Носирнинг болалигида мохир футболчи бўлганлиги ҳақида унинг бошқа тенгдошлари ҳам каминага завқ билан сўзлаб берганлар. Шундай кишилардан бири — марҳум кинооператор Азиз Раҳмонов (машҳур Раҳмоновлан оиласидан) бундай ҳикоя қилган: «Мен Усмон Носир тўғрисида ўйлаганимда, даставвал, у билан футбол ўйнаган кўнларимиз кўз олдимга келади. Ўқиш тугар-туғамас, биз, Усмон Носирнинг тенгдошлари, Қўмир бозордаги майдонга йиғилиб, футбол ўйнаганимиз-ўйнаган эди. Ўйинда Усмон Носир билан бирга Амин Умарий ҳам, кейинчалик ўзбек адабиётининг арбоблари сифатида танилган бошқа ўқувчилар ҳам иштирок этардилар. Усмон Носир ҳужумчимиз бўлиб, чаккон ҳаракатлари ва кучли зарби билан командада ном таратган эди. Қўшни маҳаллаларда қўшни мактаб командалари билан бўлган ўйинларда Усмон Носир бизнинг жонимизга оро кирар эди».

Баҳс Усмон Носирнинг спорт ўйинларига бўлган муносабати ҳақида борар экан, мактаб футбол командасининг мактаблараро командалар ўйинида эришган ғалабаларида ҳам унинг ҳиссаси катта бўлганини айтиб ўтиш ўринсиз бўлмаса керак. Бундан ташқари, у шу йилларда шахмат ўйини билан ҳам қизиқиб, бу кўҳна спортнинг ҳам ашаддий мухлисларидан бири сифатида танилган.

Шоирнинг ёшлик йилларига назар ташлар экансиз, у ҳар томонлама ривожланиш йўлида бўлганига эътибор қаратмай бўлмайди. Кишини фақат адабиёт эмас, санъатнинг бошқа соҳалари ҳам, турли спорт ўйинлари ҳам ўзаро қўшилган ҳолда тарбиялайди ва унинг мукамал инсон кифоасига киришига кўмаклашади.

Усмонжон, бир томондан, жиддий ҳаётий сабоқ олиб, оқ-қорани таниб, қайғу билан шодлик, бахтсизлик билан бахтнинг қарийб барча рангларини кўриб, иккинчи томондан, ўз иродаси, билими, интилишлари билан нимани эгаллаш мумкин бўлса, шу нарсани забт этиб ўсди. Шунинг учун ҳам у ўз тенгдошларининг ҳурмати ва устозларининг эътиборини бутун умрга қозонди.

У янада жиддий, бахтли ва фожиали ҳаётга шундай тайёрланиб борди.

## **КАБУТАРНИНГ БИРИНЧИ ПАРВОЗИ**

1929 йил кўклами ёз ойлари билан рўбару келган кунларда Усмон Носир синфдош дўстлари билан бирга иккинчи босқич ўзбек мактабини тугатди. Улар тўққиз йиллик мактабнинг биринчи битирувчилари бўлдилар. Бу воқеанинг ўзи мактаб тарихи учун унутилмас қимматга молик эди. Муаллимларни мамнун қилган иккинчи муҳим ҳол аксар битирувчиларнинг чин истеъдод эгаси эканлиги, яқин келажакда эл-юрт учун ардоқли кишилар бўлиб етишиши мумкинлиги эди. Шу туфайли битирувчиларга нисбатан ҳурмат ва эътибор зиёда бўлди.

Битирув кечасида кечаги ҳар бир ўқувчига

тантанали шароитда, муסיқа жўрлигида шаҳодатнома билан совға-саломлар топширилди. Усмон Носирга берилган шаҳодатномада ўзбек ва рус тилларида бундай сўзлар ёзилган эди:

«Ўзбекистон Ижтимоий  
Шўролар Жумхурияти  
Халқ Маориф Комиссарлиги  
Қўкон 9 йиллик ўзбек мактаби  
ўқитувчилар шўросидан

### ШАҲОДАТНОМА

Шу шаҳодатномани кўрсатувчи ўртоқ Усмон Носирий ўғли, Қўкон II босқич ўзбек мактабида 1925 йилдан 1929 йилгача ўқиди: 1. Тил-адабиёт; 2. Рус тили; 3. Ижтимоиёт; 4. Табиийёт; 5. Қимё; 6. Жуғрофия; 7. Ҳисоб; 8. Хандаса; 9. Алжабр; 10. Мусалласот; 11. Ҳикмат; 12. Таълим-тарбия; 13. Расм-чизиқлаш; 14. Бадантарбия — ҳарбийлаш дарсларини битирди.

Мактаб мудирини  
Таълим шўроси аъзолари».

Муҳр ва имзолар билан тасдиқланган ушбу шаҳодатнома Усмон Носирнинг мактабда қайси фанлардан сабоқ олганлиги тўғрисида аниқ маълумот беради. Тўғри, бу шаҳодатномада шоирнинг қандай баҳолар билан мактабни тугатгани хусусида маълумот йўқ, имзоларнинг қимларга мансублиги ҳам қайд этилмаган. Шунга қарамай, ҳозир Самарқанд вилояти ҳужжатгоҳида сақланаётган бу васиқа муҳим тарихий қимматга эгадир.

Шаҳодатномада тилга олинган мусалла-





Усмон Носир мактабдош дўстлари даврасида. Ўртада — Абдулла Қодирий. Кўкон, 1929 йил.

сот — тригонометрия, хикмат — физика, таълим-тарбия — педагогика, чизиклаш — черчение, ҳарбийлаш эса военизация фанларини англаган. Ҳа, ҳурматли китобхон, 20-йилларда шўро мактабларидаги ҳарбий дарс «военное дело» деб эмас, балки «военизация» деб юритилган!

Модомики, Усмон Носир ҳаётининг Қўқон даврига тегишли бу ҳужжатни эълон қилган эканмиз, чамаси, мактаб маъмурияти томонидан ўша кунлари берилган қуйидаги русча тавсифнома билан ҳам танишиш жоиздир.

#### ТАВСИФНОМА

Ушбу тавсифнома ўр. Носиров Усмонга шул ҳақда берилдиким, у 1925 йилдан 1929 ўқув йилига қадар 9 йиллик ўзбек мактабида ўқиб, мактаб ижтимоий ташкилотларида фаол ишлади:

1925 йилдан 27 йилгача ўқувчилар томонидан чиқарилган деворий газета ва журналларнинг муҳаррири ва ташкилотчиси бўлди.

1927 йилдан 28 й.гача комсомол ячейкасининг масъул котиби ва учком (ўқувчилар қўмитаси — Н. Қ.) раиси бўлиб ишлади.

1927 йилдан мактабни битиргунга қадар адабиёт тўғарагининг раҳбари бўлиб, унга алоҳида куч-ғайрат сарфлади.

Ўр. Носиров мактабнинг энг фаол ўқувчиларидан бўлиб, ўзига топширилган вазифаларни тўла-тўқис, ҳалол ва ўз вақтида бажарди. Ўр. Носировнинг академик ўзлаштириши жуда

ҳам яхши ва бу нарса имзолар ҳамда муҳр билан тасдиқланади.

Мактаб мудирӣ Шокиров.

Котиб Қосимов.

Учком раиси Саидов.

ЎзЛКСМ масъул котиби Қодиров».

Бу ҳужжатлар билан танишувдан кейин яна ўша битирув кунларига қайтсак...

Усмон Носир ўқиган мактаб фақат Қўқон шахрининг диққат-эътиборида эмас, балки жумҳурият Маориф халқ нозирлигининг ҳам маҳсус ҳисобида эди. Шунинг учун ҳам нозирлик битирувчи синф эҳтиёжига бир ярим минг сўм пул ажратди. Бу маблағ, ўша йиллардаги сўмнинг курси билан ўлчаганда, битирувчиларнинг Москва ва Ленинград сафари учун етарли эди.

Сўнгги ўқув йили мактаб мудирӣ яна ўзгариб, Шокиров номли киши бу лавозимни эгаллади. Йигирма уч кишидан иборат ўқувчилар гуруҳига эса собиқ мудир Абдулла Қодиров раҳбарлик қилди. (Бу гуруҳга миллий чолғу тўғараги аъзолари ҳам кўшилдилар.) Июнь ойининг сўнгги кунларида кечаги ўқувчилар ўз ҳаётларида илк маротаба поездга чиқиб, шўролар мамлакатининг пойтахти сари йўл олдилар.

Ушбу сафар чоғида Усмон Носирга ҳамроҳ бўлган Мўйдин Бурҳоновнинг ҳам, Али Муҳсиннинг ҳам хотираларида Москва таассуротлари деярлик қолмаган. Улар фақат Ленин мақбарасининг ёғочдан ишланганлигини ёдда сақлаб қолганлар. Аммо Ленинград — Шимол

Венецияси билан учрашув улар хотирасида бир умрга муҳрланиб қолган.

...Ленинград ойдин тунлар фаслини кечирмокда эди. Бу-Ленинград аҳли ва унинг меҳмонлари учун энг гўзал ва фусункор фасл. Улар бу фаслнинг келишини интизорлик билан кутадилар. Бу фаслда ошиқ-маъшуқалар кўтариб қўйилган кўприкларнинг сурурли манзараларидан нашъа олиб, тонгга қадар Нева бўйларида сайр этадилар. Қўқонлик ёшлар ҳам шимол табиатининг ана шу сеҳрли нашидасини туйиб яшадилар.

Ленинград Медицина институтининг ётоқхонаси бу ёшларнинг манзилгоҳи бўлди. Бу ерда Фарғона таълим-тарбия техникумидан ҳам келган бешта киз жойлашган экан, улар ҳам Қўқон ёшлари гуруҳига қўшилиб олдилар. Саёхатчилар Октябрь тўнтариши содир бўлган шаҳарнинг инқилобий-тарихий жойларини, шаҳар атрофидаги Пушкинга ҳамнафас бўлган машҳур боғларни зиёрат қилибгина қолмай, ўзлари ҳам корхоналарда учрашув кечаларини ўтказдилар.

Мактаб қошида, айтиб ўтилганидек, драма, санойи нафиса ва миллий чолғу тўғарақлари бўлиб, уларнинг аъзолари Қўқон корхоналарида ташкил этилган кечаларда турли-туман томошаларни намойиш этар эдилар. «Қўқ қўйлак» драма тўғараги учун Усмонжон «Пахтакор» номли адабий монтажни тайёрлаган, лирик дoston шаклидаги бу асарнинг ижросида ўзи ҳам иштирок қиларди. Бир неча монологдан иборат ушбу асар Қўқон яқинидаги «Пахтакор» колхозининг кечаги ва бугунги ҳаёти ҳақида нақл юритган. Адабий монтажнинг «Ўтмишни

эслаб» деган бўлимида бундай пешсўз бўлган: «Пахтакор» колхозида хурсандлик билан уюшган 160 хўжалик эгалари илгари қандай яшар эди? Ерсиз... сувсиз... нонсиз... Қарол-чорикор... кунларимизнинг тақдиридан кўрқар эдик». Бу сўзлар, афтидан, шу колхозни оёкка тургизган бирор оқсоколнинг нутқиға мансуб. Усмон Носир бу одам билан учрашганми, «Пахтакор» колхозига бориб, унинг кечаги ва бугунги куни билан, закматкашлари билан танишганми ёхуд бу колхоз ҳаётини газета материали орқали «ўрганганми» — бу бизға номаълум. Асар муқаддимасидаги:

Кеча «Янги Фарғона»да  
Узун бир дoston  
Яратибди колхоз «Пахтакор»,

деган сатрларға кўра, ёш шоир кўпроқ газета мақоласидан илҳом олган кўринади. Аммо шу билан бирға у мактабда ўқир экан, ижтимоий топшириқлар билан ё ёрдам бериш ниятида колхозға, бошқа синфдошлари қатори, борган бўлиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас.

Бу асарға назар ташлашдан мурод, аслида, бошқа. Ўша йиллари адабиёт олдига қўйилган асосий вазифа бадиий сўз ёрдами билан «янги ҳаёт»нинг қарор топишиға ёрдам бериш эди. Ўша йилларда ўзбек мумтоз шоирлари билан бирға Пушкин ва Лермонтов асарларини ҳам қўлдан қўймаган Усмонжон Маяковский, Ҳамза сингари минбар шеърят вакилларининг асарларидан ҳам сабоқ олди.. Шеърят минбардан туриб халққа мурожаат этиши, унга инкилобий онг ва ғоялар «пуркаши» лозим, деган тушунча унинг шууриға маҳкам ўрнаш-

ди. У шундай ақида билан ташвиқий асар ёзиб,  
ўз ижодининг тонготаридаёқ шўролар даврига  
камарбаста бўлди.

Тонглар отиб,  
Тонгги кизилликлар  
Дилни олди,  
Муҳаббат солди...

Бойлар, амирлардан  
Кетди бурд.  
Гул-лолалар очди  
Юрт...

Ўтмиш манзаралари тасвиридан кейин ўқилган бу монолог ёш тингловчиларга айниқса манзур бўлган. Навқирон шоирнинг пахта учун кураш мавзuida ёзилган бу асари маориф раҳбарлари томонидан ҳам яхши қарши олинган. Усмонжоннинг замонавий мавзуларда даврнинг сиёсий талаблари билан ёзилган бундай асарлари унинг истеъдодига бўлган расмий ишонч ва умидни оширди.

Ана шу ишонч туфайли Абдулла Қодиров Ленинградда уни инқилобий мавзуда шеърлар ёзишга даъват этди. Ёш шоир бу ерда «Инқилоб қаҳрамонларига» деб номланган бағишлов шеърини ёзиб, уни «Красний Путиловский» заводи ишчилари билан бўлган учрашувда ўқиб берди.

«Завод ишчиларида ўзбек халқи тўғрисида бирор тасаввур йўқ экан,— деб эслайди Мўйдин Бурҳонов.— Улар Ўрта Осиёда яшовчи халқларни «сарт» деб аташ ва бу сўз остида ўзбекни ҳам, тожикни ҳам, қирғизни ҳам тушунаверар эканлар. Биз завод цехларининг бири-

да концерт бердик. Концертга Усмон Носир рус тилида конферансьелик қилиб, ҳамманинг оғзини очиб қўйди. У «Инқилоб қахрамонларига» шеърининг мазмунини дастлаб рус тилида тушунтириб, сўнг ўзбек тилида қойил қилиб ўқиди. Теша Ҳакимов, Али Муҳсин, Муталлибжон Ҳакимов, Лутфулла Бузрук ва мен миллий чолғу тўғарагига қатнашар эдик — ўз санъатимизни намойиш этдик».

«Бизнинг гуруҳимиз фақат ўғил болалардан ташкил топган эди,— дейди Али Муҳсин.— Фарғоналик беш қиз — улар орасида Зухра Раҳмонова ҳам бор (ҳозир Тошкентда яшайди, таассуфки, оғир шахсий ҳаёти туфайли хотираси хира тортиб қолган; у бизга бирор маълумот бера олмади — Н. К.) — бизнинг жонимизга оро бўлиб, тўғарагимиз аъзоларининг ашула ва рақсларида иштирок этдилар. Асосан Ҳамзанинг «Ишчилар, уйғон» каби инқилобий кўшиклари ва шарқийларни ижро этдик. Бизнинг концертимиз завод ишчиларининг илтимосига мувофиқ намойиш этилди».

Катта ҳаётга йўлланма олган талабалар Ленинградда бир ҳафта бўлдилар. Еш шоирнинг «Мен ҳам бораман» номли 1933 йилда Самарқандда ёзган шеърида «Нева суви — сарғиш», «Аврора — олов...» сингари сатрларгина борки, уларда ана шу сафар таассуротлари мавж буриб туради.

Усмон Носир сафардан қайтгандан сўнг «Ленин сағанасида» деган шеърини ёзди. «Қуёш билан суҳбат» тўпламига кирган бу шеър «Эй дохий, муборак юзингни кўрдим», деган ҳаяжон силкиб турган мисра билан бош-

ланади. Шеърнинг хотима сатрлари эса «Байналминал»даги сингари некбин гоёга эга:

...Ясаймиз ортик бир гўзал дунё —  
Чаманлар, чаманлар, чаманлар сингари.

Ёш шоир шу сафар чоғида яна қандай шеърлар ёзган? «Инқилоб қаҳрамонларига» шеъри бирор маҳаллий газета саҳифасида сакланиб қолганми? Унинг ижодига туртки берувчи қандай воқеалар, учрашувлар бўлган? Қандай китобларни у сотиб олган?.. Бу саволлар ҳамон жавобсиздир. Аммо шу нарса аниқки, гарчанд бу йилларда ёш шоир ижоди энди оқа бошлаган ва ҳали равон изни толиб олмаган бўлса-да, у бой таассуротлар билан қайтган. Ленинграднинг ойдин кечаларида Нева бўйларида юриб, Пушкиннинг улуғ шаҳарда қолдирган изларини тавоф этган, у куйлаган Ёзги боғ хиёбонларида юриб, антик санъат обидаларидан нашъа туйган, инқилобнинг большевиклар тўқиган тарихини ўрганиб, келажакда ёзмокчи бўлган Ленин ҳақидаги достонига «хамиртуриш» олган бўлмаслиги мумкин эмас.

Кабутар тухум пўстлоғини ёргач, бир-икки қийнала-қийнала юриб, қанотини жуфтлаб, келгуси парвозларга ўз ҳаётининг биринчи дақиқалариданок шайлана бошлайди.

Усмон Носир ҳам, ана шу кабутар сингари, қанот жуфтлай бошлади. Москва ва Ленинград унинг ёш ҳам ҳали ожиз қанотига Неванинг сарғиш сувини пуркаб, оқ йўл тилади.

## **РИВОЯТ**

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда, Фарғонаю Қўқон деган томонларда Ус-



мон Носир деган машхур шоир мактабни битириб, «Энди қайси ҳунарнинг этагидан ушласам? Қаерга бориб ўқисаму қайси соҳани танласам?»— деб кеча-ю кундуз ўйлаб юрган экан. Кунларнинг бирида у сой бўйида хаёл суриб, сувнинг жимир-жимир тўлқинларига қараб ўтирган экан, шу пайт осмондан тушибдими ё сувдан чиқибдими, унинг ёнида оппоқ соқолли, узун хассали бир нуроний киши пайдо бўлибди.

— Нимани ўйлаяпсан, ўғлим?— сўрабди у.

Усмон Носир бир қараса, таниш башара, бир қараса, нотаниш одам. Овози ҳам гоҳ таниш овозга ўхшаса, гоҳ нотаниш кишининг овози. Балки мени бўлмаса — отамни, отамни бўлмаса — онамни танувчи киши бўлса керак, деб очиғини айтибди; мактабни тугатаяпман, дебди; аммо қаерга бориб ўқисам, ким бўлсам экан, деб ўйланиб турибман», дебди. Шунда бояги киши сўрабди:

— Ўзинг қайси ҳунарни яхши кўрасан? Қайси муаллимнинг сабоқлари сенга кўпроқ маъқул бўлган?

— Мен ҳамма дарсларга қизиққанман. Ҳамма ҳунар менга ёқади. Аммо ҳамма нарсадан кўра кўпроқ китоб ўқишни яхши кўраман,— дебди Усмонжон.

— Китоб ўқиш — ҳунар эмас. Китоб ўқиш билан тирикчилик ўтмайди. Лекин шуниси ҳам борки, китоб ўқишни жуда яхши кўрган одамлар бориб-бориб, ўзлари ҳам китоб ёзганлар.

— Мен ҳам китоб ёзсам, дейман,— дебди Усмонжон.

— Ниятинг чакки эмас. Лекин дунёда ким кўп — шоир кўп, ким кўп — ёзувчи кўп. Аммо

уларнинг ҳаммасидан ҳам Навоий чикмаган. Агар сен ёзган китобларни ўқиб, одамларнинг кўзи ўткир, кўли чакқон, йўли равон бўлишига ишонсанг, ниятинг ушалсин.

— Одамлар китобни кўзлари ўткир бўлиши учун эмас, хузур-ҳаловат топиш, дардларига малҳам олиш учун ўқимайдиларми, отахон?— сўрабди Усмонжон.

— Одамларга хузур-ҳаловат берадиган китоблар етарлича ёзилган, ўғлим. Энди уларнинг кўзларини ўткир қиладиган, олис-олислардаги, тоғлару дарёларнинг орқасидаги ёруғ манзилларга олиб берадиган китобларни ёзиш керак. Қачонгача одамлар бир бурда нон топиш учун ёзда чангга, қишда лойга ботиб, сарсону саргардон бўлиб юрадилар?! Бу ҳам етмагандек, бир-бирлари билан ит-мушук бўлиб, бир-бирларининг гўштарини ейдилар,— жавоб берибди нуроний киши.

— Мен шундай китоблар ёзайки, уни ўқиб, одамларнинг бир-бирларига бўлган меҳри ошсин, хаёлларида бир-бирларига фақат яхшилик қилиш истаги бўлсин.

— Айтганинг келсин, ўғлим. Шундай китоблар керак. Фақат шуни ёдда тутки, сен яшаётган дунё — шафқатсиз дунё. Биласанми, ўғлим, ҳар бир кишининг орқасидан унинг сояси юради. Бу соя эмас. Бир кун бўлмаса, бир кун у шу одамнинг бошини ейди. Баъзан битта соя иккита, ҳатто учта ва ундан ҳам кўп бўлади. Улар сени жар ёқасига олиб бориб, тубсиз чуқурликка отиб юбормасин, десанг, ҳамиша Офтобга қараб юр!

Усмон Носир хаёлида Ота айтган гаплар жонланиб, унинг чор атрофида узун-узун соя-

лар пайдо бўлибди. Бу соялар уни сой сари судрай бошлабдилар. Соё ўртасида бир камар пайдо бўлиб, учиб кетаётган қушларни ўз қаърига торта борибди. Соялар эса уни шу камар томон тобора шиддат билан судраётган экан, унинг вужудида улуғ бир куч пайдо бўлибди-да, Офтоб сари элтибди. Ниҳоят, у Офтоб чароғон нурларини сочиб турган тепаликка чиқиб олибди-да, бояғи ўтирган ерига қарабди. Ота кўкка учиб кетибдими ё сувга тушиб кетибдими,— йўқ эмиш.

— Қайга кетдингиз, отахоооон,— кичкирибди Усмон Носир.

— Айтган сўзимни унутма, ўғлим!— қаердандир нидо келибди.— Ўғлим! Ўғлим!! Ўғлиим!!!

Отанинг сўнгги сўзи акс-садо бўлиб таркалибди фазода.

— Ота! Отажон!!— Усмон Носир отасининг овозини, ниҳоят, таниб қолибди.

Шундай қилиб, марҳум отанинг руҳи Усмон Носирнинг шоирлик хунарини танлаб олишига ризолик ва фотиҳа берган экан.

## ИККИНЧИ БЎЛИМ

### МАНГУ САВОЛ

1929 йил Усмон Носир ҳаётидагина эмас, Қўқон адабий муҳити ва умуман XX аср ўзбек адабиёти тарихида ҳам унутилмас йилдир.

Ўша йилнинг 18 мартида Шоҳимардонда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий фожиали равишда ҳалок бўлди. Шоирнинг тошбўрон қилиб ўлдирилгани ҳақидаги хабар бутун Қўқон аҳлини ларзага келтирди. Машъум хабар тарқалиши билан Қора Махсум Юсупов бошлиқ икки юз кишилик отряд Шоҳимардонга чиқиб кетди. У марҳум шоир жасадини топиб, дафн этгач, унинг фарзанди Аббосни ва барча ёзувларини олиб, Қўқонга қайтди. Ўша куни Чорсуда катта митинг бўлди. Шаҳардаги барча мактабларнинг талабалари қатори Усмон Носир, Амин Умарий сингари иккинчи босқич мактабнинг ўқувчилари ҳам майдонга йиғилган қалин одамлар орасидан жой олдилар. Қора Махсум инқилоб куйчисининг даҳшатли ўлими ҳақида йиғлаб сўзлади. Шоирнинг дўстлари, шогирдлари ҳам ёниб гапирдилар. Унинг инқилобий ашулалари ижро этилди.

Шу воқеадан бир йилдан зиёдроқ вақт муқаддам «Қўқ кўйлак» драма тўғараги Ҳамза-

нинг «Лошмон фожиаси»ни сахнага кўймоқчи бўлган. Қўкон драма театрининг пешқадам артистларидан бири — Фозилов тўгарак раҳбари, Усмон Носир эса унинг ёрдамчиси сифатида ушбу спектаклни тайёрлаганлар. Ёш шоир асардаги бош қаҳрамонлардан бирининг сахнавий образини ҳам яратган. 1 Май байрами муносабати билан тайёрланган ушбу спектакль шаҳар театри биносига катта муваффақият билан намойиш этилган. Шу куни Ҳамза билан Усмон Носир сўнгги марта дийдор кўришган эдилар.

Усмон Носир ҳам, Амин Умарий ҳам мотам митингида иштирок этар эканлар, Ҳамза кўлидан тушган қалам энди улар — ворислар кўлида хизмат қилажagini ҳис этмаган бўлишлари мумкин. Лекин тарих улар елкасига маданиятнинг ана шу залворли юкни кўймоқда эди.

Ўша йили жумҳурият пойтахти Самарқандда «Қизил қалам» ташкилоти тузилди. Шундан кейин бошқа жойларда ҳам бу адабий уюшманинг шаҳар бўлимлари бирин-кетин очила бошлади. Биринчи бўлиб «Қизил қалам» адабий уюшмасининг Қўкон бўлими ишга тушди. «Янги Фарғона» рўзномасининг таҳририяти қошида ташкил этилган «Қизил қалам» ҳайъатида, шу рўзнома муҳаррири Лутфулла Олимийдан ташқари, Абдулла Раҳмат, Муҳиддин Хайруллаев, Мухтор Муҳаммадий, Шариф Ризо ва Усмон Носир ҳам бор эдилар. Улар ташаббуси билан турли адабий тадбирлар тез-тез ўтказилиб турди. Адабий Қўкон «Қизил қалам»ни қизғин кутиб олган эди.

Хуллас, 1929 йил июнида ўрта мактабни ту-

гатгунга қадар Усмон Носир адабий доираларда ҳар томонлама танилиб ва илиги тўлиб бораётган ёш шоир эди.

Москва ва Ленинград сафаридан кейин кечаги талабалар, она меҳрига тўйган ва ризқ-рўзини энди ўзи топишга интилган кушлар сингари, бодраб кетдилар. Қобилият даражаси ва турмуш шароити имкон берган ёшлар олий ўқув юртларида таҳсил кўриш учун бошқа шаҳарларга қараб қанот боғладилар.

Усмон Носирда бундай имкон йўқ эди. Бунинг устига, ўша йиллари ҳатто ўрта маълумотли кадрларга ҳам эҳтиёж катта бўлиб, мактабни Усмон Носир сингари аъло баҳолар билан битирган ўқувчилар талаш эдилар. Хуллас, у шаҳар маориф бўлиmidан келган тақсимнома бўйича Қўқондаги таълим-тарбия курсига илмий мудир ва ўқитувчи қилиб юборилди. Ёш шоир 1929 йилнинг ёзида ана шу муассасада хизмат қила бошлади. Аммо ўша кезларда рўй берган бир воқеа унинг режаларини бир зумда ўзгартириб юборди.

...Шу йиллари Фарғона водийсида «босмачилик ҳаракати» бир қадар сусайган, лекин «Қўқон мухторияти»ни қонга ботириб, минглаб кишиларнинг ёстуғини қурутган кучларнинг мустамлакачилик ва миллатчилик сиёсатига қарши ислом байроғи остида уюшган сўнги сипоҳлар чекка кишлоқларда аҳён-аҳёнда бўлса ҳам пайдо бўлиб турмоқда эдилар. «Босмачилик ҳаракати» тағин авж олмаслиги ва халқ оммаси пароканда бўлиб бораётган гуруҳларга қўшилмаслиги учун шўро ҳокимияти меҳнаткашлар, бева-бечоралар манфаатини кўзловчи, «босмачилар» эса шу халқларвар, камбағал-

парвар, адолатпарвар давлатнинг кушандаси, деган фикрни улар онгига куйиш ҳали ҳам даврнинг долзарб вазифаларидан эди.

1929 йил ёзида «Ўзбек давлат киноси» студиясининг бир гуруҳ ижодий ходимлари худди шу мақсадда Водилга «Сўнгги бек» кинофильмини суратга олиш учун бордилар.

Режиссёр Ч. Г. Сабинский фильмни суратга олишга тараддуд кўрар экан, кутилмаган бир воқеа содир бўлди. Маълум бўлишича, Ермат махсум исмли кўрбоши ўз йигитлари билан шўролар ихтиёрига ўтиб, тинч ва осуда меҳнат билан шуғулланаётган экан. Аммо 1929 йилнинг апрелида Фузаилбек ўз йигитлари билан Панж дарёси орқали Афғонистондан ўтиб, Тожикистон тупроғига кирибди-да, бир қанча қишлоқ фаолларини қиличдан ўтказибди. Бу воқеадан дарак топган, дўппи деса, каллани сапчадек узувчи большевик «донишманд»лардан бири Водилга келиб, «Шўро ҳукумати собиқ босмачиларга ишонмайди. Уларни дарҳол ҳибсга олиш ва отиб ташлаш лозим», деб кўрсатма берибди. Бир неча кечаги «босмачи»нинг териб олингани ва қатл этилганидан хабардор бўлган Ермат махсум ўз йигитларини наридан-бери тўплаб, тоққа чиқиб кетибди ва ўқтин-ўқтин Водилга, бояги донишмандни кўлга тушириш учун ҳужум қилиб турибди.

Киночилар Водилга бутун кўчлари билан етиб келганларида, у ерда Ермат махсум туфайли хавfli бир вазият ҳукм сураётган эди. Шунга қарамай, чекистлар Ермат кўрбошининг йигитлари оз бўлгани сабабли улардан кўркмаслик керак, деб киночиларга далда бердилар. Аммо ҳарбий разведка келтирган маълумотга

кўра, кўрбоши киночиларнинг Водилга келгани ва «босмачилар» тўғрисидаги «Сўнгги бек» фильмини суратга олмоқчи бўлганларидан дарак топган экан. «Босмачилар» орасига қўйилган айғоқчилар чекистларга бундай маълумотни етказиш билан кифояланмай, Ермат махсумнинг бу фильм билан кизиқаётгани, ҳатто унинг қандай суратга олинишини ўз кўзи билан кўриш учун съёмка майдонига келишга тараддуд кўраётганидан ҳам дарак берганлар.

Ермат махсумнинг фильмга бўлган бундай кизиқиши бежиз эмас эди. Кенг мушоҳадага ва ўткир ақл-идроққа эга бўлган кўрбоши «сўнгги бек» унинг ўзи эканлигини сезган. Шунинг учун ҳам у ҳақ ва адолат йўлида олиб бораётган ҳаракатини киночилар қандай талқин қилмоқчилар, деган масала билан кизиққан. Кинонинг халқ оmmasига таъсир кучини яхши билган махсум агар киночилар унинг образини бузиб тасвирлаётган бўлсалар, бундай тухматдан иборат фильмнинг юзага келишига тўсқинлик қилмоқчи бўлган.

Ермат махсумнинг съёмка майдонига келиши мумкинлигини ҳақидаги хабар киночиларни талвасага солди. Улар съёмка вақти ва жойини ҳатто ўзгартирмоқчи ҳам бўлдилар. Лекин Фарғона вилояти Давлат Сиёсий Бошқармаси (ГПУ)да тузилган режага кўра, чекистлар Ермат махсумнинг съёмка майдонига келишидан унинг гуруҳини кириб ташлаш мақсадида фойдаланмоқчи бўлдилар.

Хуллас, «босмачилар қароргоҳи» деб аталган сахнани суратга олиш тараддуди бошланди. Оммавий кўринишлар учун таклиф этилган отлик аскарлар эскадрони босмачилар кийёфаси-



да тўда-тўда бўлиб хордик чиқармоқда. Карнай ва сурнайлар авжида. Ёш йигит ролининг ижрочиси Йўлдош Аъзамов раксга тушиб, «босмачилар»нинг кўнгилларини ёзмокда...

Шу пайт Ермат махсум беш-ўн нафар йигит билан олисда пайдо бўлиб, съёмка майдони сари тобора яқинлашиб келади. Эскадрон зудлик билан отларга миниб, «босмачилар»ни ўраб олиш мақсадида қарши ҳаракатга ўтади. Оз сонли «босмачилар» эса тоққа қараб кочадилар.

Ҳар қандай детектив фильмнинг асосини ташкил этувчи қуввиш ва отишув ана шу ҳаётий лавҳа туфайли «Сўнгги бек» картинасида ўзининг ғоят ҳаққоний тасвирини топди.

Фильмни суратга олиш чоғида рўй берган бу воқеа Қўқонга ҳам етиб келди. Кимнингдир шу пайтда Водилда, суратга олиш майдонида бўлгани ва воқеани ўз кўзи билан кўргани ҳақидаги хабар «миш-миш»лар либосига ўралиб, чор атрофга тарқалди.

Бусиз ҳам қўқонлик ёшларда кино санъатига майл кучли эди. Энди эса бу майл янада ўт олди. Кино санъатига ана шундай кизикқан, Чарли Чаплин, Пат ва Паташон иштирокидаги фильмларни қайта-қайта кўрган ёшлар орасида Усмон Носир ҳам бор эди. У мактабни тугатгандан сўнг таълим ва тарбия курсларида қисқа муддат ишлагач, Москвадаги кино илмгоҳига бориб ўқишни ихтиёр қилади.

Бундай қарорга келиш учун кишида, шакшубҳасиз, чин ихлос бўлиши лозим. Бундан ташқари, унда шундай илмгоҳнинг борлиги тўғрисида маълумот ҳам бўлиши зарур, албатта.

Бизнингча, Усмон Носир шу йили Ч. Г. Сабинскийнинг кино гуруҳига алоқадор бирор кинематография ходими билан, эҳтимол, фильм сценарийсининг муаллифи О. Фрелих билан учрашган, суҳбатлашган, ундан кинодраматург бўлиш ва бунинг учун Москвада таҳсил кўриш лозимлиги ҳақида маслаҳат олган. Буларсиз — кино санъатидан яхши хабардор бўлмаган одамнинг 30-йиллар дебочасида Москвага, Давлат кино илмгоҳига бормаслиги аниқ.

Ҳар қалай, Усмон Носир кимнингдир кўмаги ва маслаҳати билан 1929 йилда ўз олдига биринчи ўзбек кинодраматургларидан бўлиш вазифасини қўйди ва шу мақсад сари дадил интилди.

## МОСКВА

Козон вокзалида поезддан тушиб, Каланчев (ҳозирги Комсомол) майдонига чиқишлари билан шарқлик меҳмонлар катта бир бозорга кириб қолгандек бўлдилар. Усмон Носир бундан икки ой аввал ҳам буни сезган эди. Аммо бу сафар кўконлик ҳамроҳлар кўп бўлмагани учун улар улкан шаҳарда ўзларини ёлғиз ҳис қилдилар. Бунинг устига, бетиним ўтиб турган ва уларга заррача ҳам эътибор бермаган одамлар оқими туфайли улардаги танҳолик туйғуси яна ҳам кучайди. Яхши ҳамки, у бутунлай ёлғиз эмас, ёнида Темур Фаттоҳ ва яна кимлардир бор эди.

Давлат Кинематография илмгоҳи шаҳар ташқарисида, Ленинград шоссесидаги, собик «Яр» ресторанида — кўркам гумбазли, баланд ва узун бинода жойлашган экан. Бундан бир йил аввал бу ўқув юрти Давлат кинематогра-

фия техникуми деб аталган ва ундан яна бир йил илгари олти йиллик сарсонлик-саргардонликдан кейин техникум шу ажойиб бинога кўчиб ўтган экан.

Ўша йиллари «санъатлар ичида энг муҳими» бўлган кинога алоҳида эътибор берила бошлади. Кино санъатига бўлган бу эътибор туфайли миллий жумҳуриятлар учун ҳам ма-лакали кадрлар тайёрлаш имконияти туғилди. Шу йилларда Москвадаги кинематография техникумида Комил Ерматов, Сулаймон Хўжаев, Эргаш Ҳамроев, Йўлдош Аъзамов каби дастлабки ўзбек кинорежиссёрлари таълим олдилар. 1929—1930 ўқув йилида эса мазкур дорилфунуннинг кинодраматургия куллиётида Усмон Носир билан Темур Фаттоҳ ҳам ўқий бошладилар.

Ўша даврда ҳам бу олий ўқув юртига кириш осон эмас эди. Қабул имтиҳонларидан муваффақиятли ўтган даъвогарларгина биринчи курсда ўқиш имкониятига эга бўлар эдилар. Усмон Носир ва Темур Фаттоҳ кино тарихи ва назарияси бўйича махсус тайёргарликка эга бўлмаганликлари сабабли «Ўзбеккино» трестининг бошқарувчиси — Муқимов СССР Маориф Халқ Комиссарлигига мурожаат этиб, Ўзбекистондан борган ёшларни имтиҳонсиз қабул қилишни сўраган.

Ўша йиллари дорилфунунда Эйзенштейн, Зархи, Кулешов, Пудовкин, Туркин, Хохлова, Комаров сингари шўро киносининг атоқли намояндалари лекция ўқир эдилар. Санъат ва адабиёт тарихи ҳамда кинодраматургия назариясидан ташқари, актёр маҳорати, сахна нутқи каби кўпгина фанлар ҳам ўргатилар эди. Шу даврда

интеллектуал кинематография деб аталган янги кино тилининг приём ва усулларини ишлаб чиқаётган С. М. Эйзенштейн ўз киноэстетикаси мезонлари, «Потёмкин» зирҳ кемаси» фильми устида олиб борган ижодий иши билан таништирар, Л. В. Кулешов монтаж сирларини ўргатар, И. А. Бохонов кадр композицияси, Ф. П. Шипулинский эса кино тарихи бўйича дарс берар эди.

Профессор Феофан Платович Шипунский, Комил Ёрматовнинг хотирлашига кўра, кино тарихи бўйича лекциясини тахминан бундай бошлар экан:

— Франция, Марсель. Порт. Оппоқ океан пароходи Ўрта ер денгизининг мовий осмони фониди тутун қайтариб, соҳил бўйида турибди. Пассажирлар трап орқали бортга кўтарилмоқда — улар турли мамлакатлардан келган ва турлича кийинган одамлар: «козонча» ва цилиндрда, шляпа ва кепида, пальто ва рединготда, камзул ва смокингда, коржомо ва бурнусда. Бир талай пассажирлар орасида — кўлида матрослар кутисини кўтарган, паст бўйли жаноб. Мана, пароход ҳам йўлга чикди. Франция кирғоклари ортда қолди. Гибралтар. Хадсиз-худудсиз океан. Шамол. У бўронга айланади. Қудратли тўлқинлар кўкка ҳамла қилади. Пароход эса қайсарлик билан олға бормоқда. Кун. Тун. Яна кун. Яна тун. Кунлар ва тунлар алмашилиб турибди... Ниҳоят, уфқда ер кўринади. Кўзёш оролидаги Озодлик ҳайкали. Яқинлашиб келаётган соҳилдаги баланд уйлар. Манхэттен! Нью-Йорк! Пассажирлар пароход бортидан тушадилар. Улар орасида кўлида матрос ку-

тисини кўтарган кўримсизгина бир жаноб Америка кирғоғига тушади.

Мана бу — Люмьер!..

Усмон Носир ҳам ана шу ҳикоя, дастлабки кинокадрларнинг ана шундай шоирона шарҳи орқали жаҳон киносининг дастлабки қадамлари билан, кино санъатининг отаси — Люмьер ижоди билан танишган. Бугун унинг бу давр ҳаёти ҳақида маълумот берувчи бирор кимса қолмаган бўлса-да, у Феофан Платович, Сергей Михайловичларнинг лекцияларини мароқ билан тинглаган, деб ишонч билан айтишимиз мумкин.

Шаҳар чеккасидаги собиқ ресторан ўқув учун анча мослаштирилган ва барча қулайликларга эга эди. Махсус аудиториялардан бошқа фототехнология, кадр композицияси, фототелье ва фоноателье хоналари бор; катта заллар кинопавильон, намоён заллари ва бадантарбия машғулотлари учун ажратилган; ертўлада эса лабораториялар, монтажхоналар, душхона ва буфет жойлашган эди. Шоссенинг нариги тарафида, дорилфунун рўбарусида кичкина пивахона бўлиб, унда сосиска билан пиво ичиш мумкин бўлган. Усмон Носир ўзи учун зерикарли ва нозарур туюлган айрим машғулотлардан қочиб, шу пивахонага назар ташлаб турган бўлса ажаб эмас.

Дорилфунун ётоқхонаси Спиридонов кўчасидаги 17-рақамли уйда бўлиб, ҳозир у Русия Ташқи ишлар вазирлигига қарайди.

Усмон Носир бир ўқув йилининг аксар қисмини ана шу икки бинода ўтказиб, янги санъат билан, янги устоз ва дўстлар билан танишди.

Усмонжон китобга ўч эди. У бирор янги ва яхши китобни кўрса, уни сотиб олмасдан ва

ўқимасдан кўймасди. Бу ҳақда, чунончи, Те-  
мур Фаттоҳ ўз хотираларида бундай ёзган:

«1926 йилда Сергей Есениннинг тўрт томлик асарлари нашр этилди. Ўша вақтда китоб ма-  
газинида ишлаган танишим менга Есенин асар-  
ларини тақдим этди. Бу китоб Усмонга зўр таъ-  
сир қилди. «Менга ҳам олмабсан», деб ранжи-  
ди. Биргалашиб, китоб магазинига бордик. Ки-  
тоб тамом бўлибди. Интернатга кетаётиб, мен  
унга тасалли бериш учун:

— Хафа бўлма, ўрток, биргалашиб ўқий-  
миз,— дедим».

Китобга шундай меҳр кўйган шоир қаерга  
борса, ўша ердан кўплаб китоблар сотиб олган.  
Лекин бу китобларнинг аксар қисми тинтув  
пайтида олиб кетилган, қолган қисми эса тар-  
қалиб, сочилиб, йўқолиб кетган. Аммо шунга  
қарамай, унинг шу даврда сотиб олган икки  
китоби бизнинг кунларга қадар етиб келган.  
(Хозир улар Намангондаги Адабиёт музейида  
сақланмоқда.) Шулардан бири Н. Д. Апошчен-  
конинг «Кинематографиянинг умумий курси.  
II жилд. Киноҳаваскор учун кўлланма» деб  
аталади. «Умумий курс»нинг бу жилди сцена-  
рий, унинг шакли ва мундарижаси, сценарий-  
ни ишлаб чиқариш, сценарийнинг режиссёрлик  
талқини, актёрлар ўйини, суратга олиш ва  
монтаж ишлари бўйича маълумотлар ва андо-  
залар берган. В. Қ. Серезников қаламига ман-  
суб иккинчи китоб эса «Ўқувчи маҳорати»  
(«Мастерство чтеца») деб номланган ва бадий  
ўқиш санъатига бағишланган. (Бу ҳар иккала  
китоб 1930 йилда «Театропечать» нашриёти  
томонидан чоп этилган.)

Сўнгги китоб бадий сўз устасининг маҳо-

ратига тегишли турли муаллифларга мансуб кўчирмалардан иборат. Нутқ техникаси ва маҳорати бўйича 20—30-йилларда йирик мутахассис ҳисобланган Василий Серезников бадий ўқиш коидаларини ҳамкасбларининг асарларидан олинган фикрлар ёрдамида юзага чиқарган. Бу китобни варақлар эканмиз, жумладан, қуйидаги «ҳикматлар»ни ўқиймиз:

10. Сўзлашиш учун ўқишга ўрганиш лозим.  
Э. Легувэ  
(«Ўқиш санъат сифатида» китобидан).

22.— Овознинг толиқишига сабаб нима?  
— Нотўғри нафас олиш.  
Вас. Серезников  
(«Нутқ техникаси» китобидан. 1929).

24. Энг кучли, энг ҳаракатчан, энг табиий овоз — ўрта овоз бўлиб, ана шу ўрта овознинг ҳаракатчанлигини машқлар билан такомиллаштирган ҳолда шу овоздан ўқиш пайтида кўпроқ фойдаланиш керак.

Виктор Острогорский  
(«Ифодали ўқиш» китобидан).

26. Мен *баланд* ноталарни армиядаги кавалерия билан бажонидил қиёслайман: у ажойиб ҳужум кезларида иш беради; *паст* ноталар артиллерияга ўхшаш: улар кучли зарбалар беришга шай бўлиб туради. Аммо армиянинг ҳақиқий моҳияти, саркарданинг ҳамиша эътиборида турган, ҳамиша жангга шай бўлиб турган нарса — пиёдадир. Демак, пиёда — ўрта овоздир.

Э. Легувэ.

Усмон Носир агар биринчи китобни диққат билан ўқиб чиққан бўлса, иккинчисини ёд олган кўринади. Китобнинг ҳар бир саҳифасида шоир кўлларининг изи бор. Нафақат шеър ёзиш, балки уни ифодали ўқишни ҳам гоё севган шоир бу китоб орқали бадиий ўқиш техникасини эгаллаган. Усмон Носирнинг катта маҳорат билан шеър ўқиганига шохид бўлган замондошлари унинг бадиий ўқиш санъатини «забт этган»лиги ҳақида ҳаяжон билан сўзлайдилар. Унинг ҳамшаҳри, кинооператор Азиз Раҳмонов, чунончи, бундай деган: «Усмон Носирнинг кўзи чарақлаган, овози ниҳоят ўткир эди. У шеърни шундай қойилмақом қилиб ўқирдики, унга мафтун бўлмасликнинг, унинг сеҳрига асир бўлмасликнинг иложи йўқ. На у ҳаёт даврида, на ҳозирги пайтда ўз шеърини Усмон Носирчалик таъсирли ўқиган ё ўқий оладиган шоирни кўрганим йўқ». Шоирнинг содиқ мухлисларидан яна бири — Туроб Тўла ҳам Усмон Носирнинг бир шеърни буюк эхтирос билан ўқигани тўғрисида сўзлаб, ёзган эди: «Ўқимади, йиғлади, хиссий тўлқинлар исқанжасида... инграб ўқиди шеърни. Унинг нуткига тараф йўқ эди. У шеър ўқиганда, атрофни музика босиб кетарди, назаримда».

Унинг шеърни бундай унутилмас оҳанг ва шавқ билан ўқиш санъатини ўрганишида, ўрта овознинг яширин имкониятларини юзага чиқаришида Москва, Кинематография илмгоҳи, саҳна нутқи ва нутқ техникасига оид лекция ҳамда машғулотлар муҳим омил бўлган.

Шубҳасиз, у дорилфунунда ўқир экан, кино-сценарийни ёзиш маданияти билан ҳам танишди; кинодраматургия алифбосидан сабоқ олди;



кадр композицияси ва монтаж поэтикаси ҳақида тасаввур ҳосил қилди. Бу ҳол унинг шу кезларда ёзган «Қон» номли шеърӣй киносценарӣйсида ҳам сезилиб туради.

Коллективлаштириш йиллари ҳақида ҳикоя қилувчи бу асарнинг мазмуни ғоят қисқа ва ёркин:

...Қуёш ботиб, оқшом шамоли юзларни силаб ўтади.

Манави юз-башара — сўзларидан учқун сачровчи, от ўйнатганда туёқларидан чакмоқ чақувчи большевикнинг юзи. У ҳозир қишлоқ аҳлини йиғиб, колхоз тузиш ҳақида куюниб сўзламокда. Мажлис жамоа хўжалигини тузиш ҳақида қарор қабул қилади.

Хуфтон. Бояги қарордан талвасага тушган Солибойнинг уйи. Деразадан хира чироқ нури кўринади. Хужра ичида ўнга яқин жон пинҳона маслаҳат қилиб, пичоқларини қиндан чиқариб кўрар эканлар, кўзлари қонга тўлади.

Тун. Шубҳали соялар. Агрономнинг уйдан додлаган овоз. Хириллаган товуш келади. Сўнг товуш тинади. Пахса девордан кўланкалар ошиб ўтади.

Тонг. Одамлар уйғонмокда.. Хунук хабар. Қайғу. Бошсиз икки гавда...

Яна мажлис. Қайғули руҳ. Батрак дехқоннинг кўзларида ёш. Тили сўзга бормай, лаблари титрайди. Қамбағал бир чол: «Душман қонхўр, лекин у бизни кўркитолмайди» деса, комсомол йигит сергакликка даъват этади. Мажлис аҳли икки томчи қон ҳурматиға оёққа туради. «Кураш, довул тўлқинлари яна қучланди» — асар шу сўзлар билан тугайди.

Асарнинг ана шу қисқа насрий баёни, бир

томондан, Усмон Носирнинг ўша йилларда большевиклар мафкураси таъсирига тушганлигидан, «сўнгги бек»ни қувган отлик аскарларга хайрихоҳ бўлганлигидан дарак берса, иккинчи томондан, унинг монтаж техникаси ва кадр композицияси «сир»ларини эгаллай бошлаганидан шаҳодат беради.

Афсуски, Москванинг қахратон қиши юпун кийинган, хийла нимжон бўлган шоирга ўқиш имконини бермади. Сил касаллиги кучайган Усмон Носир биринчи курсни тугатар-тугатмас Кўқонга қайтишга мажбур бўлди.

Темур Фаттоҳ Москвада қолиб, ўқишни давом эттирди. Усмон Носирни эса тақдирнинг қудратли оқими гоҳ у, гоҳ бу қирғоққа уриб, ўз ўзанидан шиддат билан олиб ўтмоқда эди.

### «БОГЕМА»

Усмон Носир Москвада бор-йўғи бир ўқув йили давомида яшади. Лекин у тортинчок, ҳаддан зиёд серандиша, камтар ва хоксор кишилар қавмидан бўлмагани учун тез орада пойтахтдаги қайноқ ҳаёт бағрига сингиб кетди. Унинг эҳтиросли қалби ва кенг табиати учун миллат, жумхурият, касб-кор сингари кишиларни турли гуруҳларга ажратиб ташлайдиган чегара бўлмаган. У фақат Темур Фаттоҳ билан ҳамнафас бўлибгина қолмай, 30-йилларнинг бошларидаги Москванинг етти «оқ тепа»сида қандай маданий воқеалар рўй берган бўлса, уларни кузатишга, бу воқеаларнинг қатнашчилари билан танишиш ва яқинлашишга интилан.

20-йиллар рус адабиётида пайдо бўлган ўзига хос ёзувчилар орасида Александр Гриннинг

номи алоҳида мавқега эга. Асли Феодосия шаҳрида яшаган бу ёзувчи қиш ойларида ижод билан шуғулланиб, баҳорда янгигина «тандирдан чиққан» асарини Москвага олиб келиб, нашриётларга «сотар», сўнг шу қалам ҳақи ҳисобига денгиз бўйларидаги боғ ҳовлилардан бирини ижарага олиб, ҳаёт нашидасини сураб экан. Ана шундай яшаш тарзига узоқ йиллар мобайнида қатъий амал қилган ёзувчи ёзги ҳордиқ кезларида на адабиёт ҳақида ўйлар, на бирор ёзувчи билан учрашар экан.

Айтишларича, шахмат бўйича жаҳон чемпиони унвонини қўлга киритган Вильгельм Стейниц кунларнинг бирида Парижга ташриф буюрганида, америкалик машҳур шахматчи Морфининг ҳам шу ерда эканлигидан хабар топибди. Стейниц Морфи истикомат қилаётган мусофирхонага бориб, кечаги шавкат соҳибидан ўзини қабул қилишини сўраб, хат чиқарибди. Морфи эса мусофирхона хизматчисидан фақат шахмат тўғрисида сўз очмаслик шарти билан чемпионни қабул қилишга рози эканлигини айтибди. Бундай жавобни эшитган Стейниц донгдор шахматчи билан учрашиш ниятидан айниб, қайтиб кетган экан.

Александр Миних исмли шоир Қрим соҳилларида дам олаётган Грин билан учрашиш истагини изҳор қилганида, «Қизил елканлар» муаллифи ҳам унга тахминан шундай деб жавоб берган.

Усмон Носир Москвада яшаганида, Грин сингари одамови ёзувчи ва санъаткорларни ҳам кўрди. Аммо адабий жанглар авж олган, гоҳ у, гоҳ бу журналда ажабтовур воқеаларга чанқоқ китобхонларни ларзага солувчи асарлар

пайдо бўлиб турган пойтахтда унинг табиати-га мос ва уни қабул қилувчи ижодкорлар оз эмас эди. Энг муҳими, Москванинг етти «ок тепа»сида жойлашган маданият ўчоқлари унинг ихтиёрида эди. Ёш шоир дастлаб кино илмгоҳидаги талабалар билан бирга — Москва Давлат дорилфунунининг Коммунистик аудиторияси ва дорилфунун клубида ўтказилган учрашувлар, мунозаралар ва шеърят кечаларига бориб, янги дўст-ёрлар орттирди. Сўнг улар билан бирга Политехника музейи ва Союзлар уйининг Чилустун залига бориб, кайноқ адабий-маданий ҳаётга шўнғиди.

Қўқондаги иккинчи босқич мактабда Усмон Носирдан икки синф пастда ўқиган театршунос Мамажон Раҳмонов шоирни эслар экан, ўша мактабдаги «кўк кўйлақлар» тўғарагининг фаолиятига тўхтаб, бундай дейди: «Мактабимиз қошида клуб бўлиб, унда «кўк кўйлақлар» тўғарагининг чиқишлари тез-тез бўлиб турар эди. Бу тўғаракдан ташқари, мактабимизда адабиёт тўғараги ҳам бўлган. Усмон Носир гарчанд адабиёт тўғарагининг доимий қатнашчиси бўлса ҳам мактаб ўқувчиларининг ялпи концерт ва кечаларида кўк кўйлақ кийиб, саҳнага чиқар ва шеър ўқир эди. Усмон Носир қатнашган тўғаракни ёш шоирлар тўғараги, деб ҳам юритар эдик. Эҳтимол, у ўша йилларда ўзи ҳам шеър ёзган ва бояги кечаларда ўзининг шеърларини ҳам ўқигандир. Лекин, менимча, ўша йилларда саҳнадан кўпроқ Ҳамза, Боту, Шокир Сулаймон каби шоирларнинг шеърлари ўқилар эди. Биз кўпинча хор бўлиб айтиладиган концерт номерларида иштирок этсак, у гўё яккахон артистдек ёлғиз ўзи саҳнага чиқиб, завқ-шавқ билан

шеър ўқир эди. Мен Усмон Носирнинг узун кўк кўйлак кийиб саҳнага чиққанини эслаганимда, у «кўк кўйлақлар» тўғарагининг ҳам аъзоси бўлганмикан, деб ўйлаб қоламан.»

Усмон Носирнинг «Кўк кўйлақлар» тўғарагига аъзо бўлганми-йўқми, деган масала, шубҳасиз, жиддий аҳамиятга молик эмас. У балки «кўк кўйлақ»лиларнинг Хайдарлик маҳалласидаги майдонда ўтказилган ва кўконликларда катта қизиқиш уйғотган томошаларида бево-сита иштирок этмагандир. Лекин у, Ғулом Зафарий сингари, кўк кўйлак кийиб саҳнага чиқишни севган, «кўк кўйлақлар» тўғараги учун шеърлар ва адабий монтажлар ёзган.

Шоир Москва Давлат дорилфунунида бўлиб ўтган кечаларда рус, «кўк кўйлақлар»ининг чинакам тарғибот ва ташвиқот театрига айланганини, бу жонли рўзноманинг Кўқонда маълум бўлмаган жанрларини кўрди. Лекин Москва театрларида «14—69-зирҳли поезд», «Любовь Яровая» спектаклларининг пайдо бўлиши билан «кўк кўйлақлар» тарих қаърига аста-секин чўка бошладилар. Усмон Носир Москвада эканида ана шу жараён кечмоқда эди.

1929—1930 йиллардаги Москвада санъат ва адабиёт дарахтининг келажакка қараб интилган шоҳларида қанчалик кўркам гуллар бўлмасин, Усмон Носир қалбида чуқур из қолдирган воқеалар ўтмиш билан, кечаги кун билан боғлиқ бўлди. Янги инқилобий воқелик яратиши мумкин бўлган Пушкинлардан дарак бўлмаганлиги, айниқса рус элининг севимли шоирларидан бири Сергей Есениннинг ўзини-ўзи ўлдириши келажакка бўлган ишончга хийла соя ташлади. Энди эрта тўғрисида сўйлашдан

кўра кеча тўғрисида ўйлаш лаззатли туюлди. Одамлар турли учрашув ва йиғинларда куни кеча бўлиб ўтган ғаройиб ходисаларни кўпроқ эслайдиган бўлдилар.

Ўша йилларда турли адабий давралар ва бахслар марказида турган масалалардан бири «богема» эди. Политехника музейида бўлиб ўтган баҳсда 1-Москва Давлат дорилфунуни профессори М. А. Рейснер француз богемаси тўғрисида, Монмартр рассомлари хусусида, Рембо ва Верлен ҳақида сўзлаб, бизда бу ходисанинг пайдо бўлиши учун ижтимоий шароит йўқ эканлигини айтган. Бунинг боиси шундаки, богема санъат аҳллариининг учрашиб, нафис мажлислар қуришигина эмас, балки бу мажлисларда уларга ижод қилиш имконини бермаган, уларни кадрламаган сиёсий тузумга қарши норозилик кўриниши ҳам эди. Шунинг учун ҳам шўролар даврида богема бўлиши мумкинми-йўқми, деган масала аксариятни астойдил қизқирган. С. Есениннинг саркаш давралари эса сўниб бораётган гулханнинг сўнгги чўғлари бўлиб туюлган.

Усмон Носир Москвада бўлган чоғида С. Есенин оламдан ўтган, аммо Тверь кўчасидаги 17-уйда жойлашган «Стойло Пегаса» («Фиркўк хужраси») кафеси ҳам, дарвеш рус шоирининг бу кафедаги ҳаёти билан боғлиқ хотиралар ҳам ҳамон диққат марказида турарди. Усмонжон дўст-ёрлари билан бу кафега кириб, С. Есенин ташкил этган «богема» билан, тўғрироғи, у ҳақдаги хотиралар билан танишди ва «богема» деганлари унга «гап»нинг антиқа бир кўриниши бўлиб туюлди.

«Стойло Пегаса» кафеси имажинистлар ва

хур фикр эгаларининг уюшмасига карашли бўлиб, унинг худоси ҳам, пайғамбари ҳам Сергей Есенин эди. XX аср бошларидаги меъморчилик ва безак санъати услубида жиҳозланган кафе биноси имажинистлар ихтиёрига ўтгандан сўнг рассом Георгий Якулов шогирдлари билан деворни ложувард рангга бўяган: имажинистларнинг суратлари ва улар шеъриятидан олинган лавҳаларни ложувард девор устига сарик бўёк билан ёзиб чиққан. Икки кўзгу ўртасига эса Есениннинг қалин олтин сочли юзини чизиб, сўнг сурат тагига севимли шоирнинг:

Узиб ташлар бир кун куз — кекса боғбон  
Менинг бошимдаги заъфарон барғни,

деган сатрларини ёзиб қўйган.

Кўзгунинг сўл томонида коринларида ҳам кўзлари бўлган яланғоч аёллар, ўнг томонида эса Мариенгофнинг цилиндрли сурати тасвирланган ва турли-туман байтлар ёзилган.

Шоирлар уюшмасининг клубидан фарқли ўлароқ бу кафедра бекалик вазифасини хотинкизлар адо этганлар.

Кафедра фақат имажинист шоирларгина эмас, айни пайтда уларга маслакдош бўлган В. Э. Мейерхольд, А. Я. Таиров сингари атоқли санъаткорлар, С. П. Коненков каби ҳайкалтарошлар ва рассомлар ҳам учрашиб, кайфона ижодий иқлимда гурунг қурганлар. Рус китобхонлари, айниқса аёллар қалбининг фотиҳи бўлмиш Есениннинг кафенинг гули ва булбули бўлган. Ўз хатти-ҳаракатларини бирор масалада жиловламаган шоир бу кафенинг бутун тарихи-

га арзирли шўхликлар қилиб, унинг овозасини Москвага ёйган.

Усмон Носир бу кафедра бўлиб, Есенин ва унинг саргузаштлари тўғрисидаги хотираларни мароқ билан тинглар экан, келажакда унга ўхшаш зўр шоир бўлиш ва зўр шоирга яраша яшаш лозим, деган қарорга келди.

У, айтиб ўтилганидек, ҳар доим сафарга чиққанида, санъат ва адабиётга тегишли даста-даста китобларни олиб қайтарди. Шоирнинг бу «сафар»дан ёдгорлик сифатида олган китоблари орасида С. Есенин асарлари ҳам бўлиб, у бу китобни севиб ўқиган ва ундан баҳраманд бўлган. Агар ҳурматли китобхон ижозат берса, камини шу ўринда шоир ҳаётининг кейинги бир неча йилини четлаб ўтиб, унинг 1935 йилда ёзган «Боғим» деган шеърига етиб келган бўлар эдим.

Едингиздами?

Баргдай узилиб кетсам,  
Унутмас мени боғим...

Бу ташбех, барг-боғ-боғбон образлари ўша «Стойло Пегаса» кафесидидаги икки кўзгу ўртасида тилла ҳарфлар билан ёзилган С. Есенин сатрларидан нафас олиб турибди.

С. Есенин ва унинг «богема»си Усмон Носир интилган энг гўзал ва энг дилбар манзил эди.

## БИР ДЎСТЛИК ТАРИХИ

1929 йил 30 декабрь куни В. В. Маяковскийнинг энг яқин дўстлари хотирасида бир умрга қолган. Шу куни таниқли шоирлар, артистлар,



рассомлар Маяковскийнинг Гендриков кўчасидаги уйига келиб, хонадон соҳибини бошқа бир жойга — Лубян даҳасидаги ижодхонасига юборганлар. Ўзлари эса меҳмонхона кенгрок бўлсин учун устол-устулларни кўшни хонага олиб чиқиб, тўрт деворни эски афишалар билан безаб чиққанлар. Ҳатто меҳмонхона шипи ҳам безаксиз қолмаган. Машҳур режиссёр Мейерхольд ўз театридан турли-туман либосларни келтириб, меҳмонларни ғаройиб бир тарзда ясантирган, сўнг юбилей таронасини ёдлатиб, машқ қилдирган.

Маълум бўлишича, шу куни Маяковскийнинг ижодий фаолиятига роса 20 йил тўлган экан!

Юбилей тараддудлари тугагач, келишилган соатда тўйболанинг ўзи ҳам машинада етиб келган. Дўстлар тонгга қадар Маяковский ҳаётининг бу муборак санасини шўх-шан нишонлаганлар.. Ва шу куни уларда шоирнинг юбилей кўрғазмасини ташкил этиш режаси туғилган.

Маяковский бир ой давомида — бутун январь ичи «Йигирма йиллик иш» деб аталган кўразмани тайёрлади. Нихоят, 1930 йилнинг 1 февралда Москва ёзувчилари клубида шоирнинг бир ойлик бедор тун ва кунларининг самараси бўлган тарихий кўрғазма очилди.

Маяковский кўрғазмага Сталин, Молотов, Ворошилов сингари партия ва давлат раҳбарларини, касаба союз ва комсомол ходимларини, Фадеев, Леонов, Мстиславский, Безименский, Светлов сингари шоир ва ёзувчиларни номаном таклиф этган эди, аммо уларнинг бирортаси келмади. Кўрғазманинг очилиш маросимида асосан ишчи ва ўқувчи ёшлар иштирок эт-

дилар. Кўргазма бошка кунларда ҳам гавжум бўлмади.

Лекин кўргазмага учинчи ё тўртинчи куни келган адабиёт мухлислари орасида Усмон Носир ҳам бор эди. Бизни бу воқеадан хабардор этган марҳум қрим-татар ёзувчиси Эшреф Шемъизода «Халқ хизматида» номли китобида бундай ёзади:

«1930 йил февраль ойининг дастлабки кунларида Воровский кўчасидаги Ёзувчилар федерацияси биносининг кичик залида Маяковский «20 йиллик ишим» деган шахсий адабий кўргазмасини очди. Унга бу тадбир ёлғиз бир мақсад учун — ўзининг маслаксиз бир унсур эмас, ҳақиқий пролетар совет шоири, коммунистлар партиясининг содиқ солдати бўлганини исбот этмок, асоссиз тухматларга қарши курашмок учун керак эди.

Маяковский кўргазмаси очилганининг учинчи ё тўртинчи куни Усмон Носир, Муса Жалил учовимиз вақт топиб, Ёзувчилар федерацияси биносига келдик. Кўргазмада Маяковский ва унинг икки ёш комсомол йигитидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Биз Маяковскийга узоқдан бошларимиз билан салом бериб, юқоридаги залга кирдик. Улкан деворлар Маяковский окшомларининг рус, немис, француз, инглиз ва испан тилларида чиққан афишалари, граждан уруши йилларида Маяковскийнинг ўзи чиқарган «Окна Роста» карикатура ва плакатлари, СССРда ва чет элларда босилган китоблар тизилиб қўйган стендлар, фотолар ёпиштирилган шчитлар билан тўла. Бир соат қадар бу мароқли материалларни кўриб чиқдик. Ундан чиқаётганда, Маяковскийни кўрдик».

Кутган меҳмонлари ва сафдошлари келмагани сабабли кўргазманинг очилиш маросимида Маяковский бир оз маънос ва асабий ҳолатда бўлиб, «Ўртоқлар! Мен шундан мамнунманки, қаёққа боришлари ва кимни қутлашлари барибир бўлган асаббузарлар ҳамда юзсиз олифталар бу ерда иштирок этмаяптилар...» — деган эди. Кўргазманинг очилиш маросимидаги ўша ҳолат кейинги кунларда ҳам давом этди. Адабий Москва Маяковский кўргазмасига катта қизиқиш билан қарамади ва ўзининг ана шу лойқайдлиги билан унинг ўлимини яқинлаштирди.

Усмон Носирнинг ушбу кўргазмадан хабар топиши ва уни зиёрат этишида, менимча, Эшреф Шемъизоданинг улуши бордек кўринади. Қримда туғилиб улғайган бу ёзувчи Маяковскийнинг 1927—1928 йилларда Евпатория ва Симферополдаги адабий кечаларида қатнашган, ҳатто қрим-татар маданиятининг йирик арбоби Абдулла Латифзода кўмагида рус шоири билан учрашган ва суҳбатлашган. 1929 йилнинг охирларида, яъни Усмон Носир билан бир вақтда у ҳам Москвага келиб, янги ташкил этилган нафис санъат илмгоҳларидан бирига ўқишга кирган. Э. Шемъизоданинг ёзишича, илмгоҳ ётоқхонаси бўлмаганлиги, бошқа умумий ётоқхоналарда эса жой танқислиги туфайли у қрим-татар маданияти арбобларидан бири Мамут Недим билан бирга унга қарашли меҳмонхона номерида яшаган. Мамут Недим эса 1929 йилда Москвага кўчиб келиб, СССР халқларининг марказий нашриётида бош муҳаррир лавозимида хизмат қилган.

Демак, Усмон Носир Эшреф Шемъизода би-

лан «янги ташкил этилган нафис санъат илм-гоҳи»да ҳам, СССР халқларининг Марказий нашриётида ҳам танишган бўлиши мумкин.

Э. Шемъизоданинг ёзишича, у Москвага боргандан кейин дастлабки уч ой вақтини ва ундан кейин ҳам бўш вақтларини шу нашриётда, Мамут Недимга яқин кишилар — ёзувчилар ва журналистлар даврасида ўтказган. У шу ерда Муса Жалил билан танишиб, музей, театр, концерт, китоб дўконларига бирга борган.

Мен бу сўзларни ёзиб, Усмон Носирнинг Муса Жалил ва Эшреф Шемъизода билан танишишлари тарихига назар ташлар эканман, ҳафсаласизлик, руҳий ялқовлик оқибатида қанчадан-қанча имкониятларни бой берганимдан афсусланаман. Қуни кеча Эшреф оға ҳаёт бўлганида, мен ундан Усмон Носирнинг Москвада 1929—1930 йилларда кечган ҳаёти тўғрисида қанчалик қимматли маълумотларни олишим, ҳақиқат кўчасини ёритувчи нурни топишим мумкин эди. Бунга ўхшаш қанча имкониятларни қўлдан чиқардим-а!

Ҳай, майли, эндиги афсусдан не фойда?..

Шундай қилиб, Усмон Носир Москвада билим олар экан, ҳамшаҳари Темур Фаттоҳ билан эмас, балки Муса Жалил каби қардош ёш шоир ва ёзувчилар билан кўпроқ ижодий мулоқотда бўлди.

Қамина Усмон Носир билан Муса Жалилнинг 1930 йилда танишгани ва кўпинча бирга бўлганидан хабардор бўлганимда, бу ғаройиб факт менга чакмоқ чакинидек таассурот қолдирган эди. Зеро, бу икки фожиали тақдир эгасининг ўз ҳаётлари тонгида Москвада учрашишларида биз сезмаган маъно бордек эди.

Балки, чиндан ҳам, бири Сталин, иккинчиси Гитлернинг ўлим лагерига тушган ва бутун умри азоб-укубатда ўтган бу икки навқирон йигитнинг Москвада учрашиб дўстлашиши аллоҳнинг иродаси билан юз бергандир...

Эшреф Шемъизода ўша йилнинг 17 апрелида кечган Маяковскийнинг жанозасида Муса Жалил билан бирга қатнашганини ёзган. Балки шу куни улар ёнида Усмон Носир ҳам бўлгандир? Балки бу факт жабрдийда ёзувчи хотирасидан ўчиб колгандир?..

Энди ўзбек шоирининг татар қардоши билан Москвадаги бошқа бир учрашувларига келсак.

...1930 йилнинг июнь ойида ВКП(б)нинг XVI съезди ўз ишини бошлаши муносабати билан Москвада катта санъат байрами ўтказилди: СССР халқлари миллий санъатларининг биринчи бутуниттифок олимпиадаси бўлиб ўтди. Ўзбекистон, Грузия, Озарбайжон, Арманистон, Белоруссия, Қирғизистон, Татаристон, Латвия, РСФСР жумҳуриятлари ва Бурят-мўғул мухтор жумҳуриятининг театр коллективлари ўз санъатларини намойиш этди.

Июнь ойининг бошларида 150 кишидан иборат икки ўзбек театрининг ижодий жамоаси Москвага етиб келди. Шарқлик меҳмонлар пойтахтга кириб келишлари биланок қизғин ижодий учрашувлар ўтказилди. МХАТ биносида москвалик санъат усталари билан Ҳамза номидаги театрининг, Ёзувчилар федерацияси клубида эса пойтахт каламкашлари билан Самарқанддаги Ўзбек музыкали театри артистларининг учрашуви бўлиб ўтди. 8 июнда собиқ Корш театри биносида Ҳамза театрининг «Икки

коммунист» спектакли намоёиш этилди. Орадан бир неча кун ўтгач, Инкилоб театрида олимпиаданинг расмий очилиш маросими бўлди.

Унутилмас санъат байрамининг ушбу ҳаяжонли дақиқаларини Ҳалима Носирова «Шарк узра кўёш» (Москва, 1962) китобида бундай тасвирлайди:

«Инкилоб театрининг катта томошабинлар зали алвон байроқлар билан безанган. Совет Иттифоқи халқларининг турли миллий тилларидаги шиорлар.

Саҳнада иккита сунъий майдонча ясалган бўлиб, уларда миллий либос кийган олимпиада иштирокчилари жойлашиб олишган.

Мен ҳаяжондаман, ўзимни қай йўл биландир босиб олиш ниятида Уста Олим ўтирган супага қарайман.

О, мен унинг ҳам қанчалик ҳаяжонланаётганини билиб турибман! Бугун эрталаб у шундай оппоқ оқариб кетган эдики, ҳатто унинг чилдирмадан ажойиб садоларни чиқарувчи қўллари титраб турган эди. Ҳозир эса у саҳнада ҳеч нарса кўрмагандек тинч ўтирибди, унинг оқил ва эрка юзларида ажиб бир рух ҳукмрон...

Олимпиада очилди.

Ранг-баранг либосдаги ва турфа кўринишдаги халқ оммаси бир тан, бир жон бўлиб, унинг очилишини гулдурас олқишлар билан кутиб олди. Маъруза соҳибининг сўзлари тез-тез қувонч олқишлари билан бўлиниб турди...

...16 июнда музикали театримиз гастролларининг очилиш маросими бўлди. Бу ўзбек кўшиқлари, мусикаси ва рақслари оқшоми эди.

Биз эса яхши номерларни намоёиш этдик. Олимпиадага чоғланар эканмиз, бу номерлар

устида канча кўп меҳнат қилган эдик!..

Мен қадимги халқ ашулаларини Жалилов билан Миронов қандай ўргатган бўлса, шундай куйладим...

Уста Олим ва Тўхтасин Жалиловнинг ижроси, Тамарахоним, Гавҳар Раҳимова, Мукаррам Турғунбоева, Ҳалима Раҳимова, Розия Қаримованинг рақслари москвалик томошабинларга айникса завқ-шавқ бағишлади».

Ҳалима Носирова шу ажойиб санъат окшомларини эслаб, «Залда биз учун азиз янги томошабин ўтирар ва унинг фикри биз учун жуда ҳам аҳамиятли эди», деб ёзган. Санъат аҳли учун азиз бўлган ана шундай янги томошабинлар орасида Усмон Носир ҳам бор эди.

Комил Яшиннинг эслашича, Ҳамза номидаги театр намоиш этган «Икки коммунист» ва «Ҳалима» спектакллари, шунингдек Ҳалима Носирова хизмат қилган музыкали театрнинг концертлари Усмон Носирсиз ўтмади. У кўпинча татар халқининг бўлажак миллий қаҳрамони Муса Жалил ва яна Москвада таҳсил кўраётган бошқа биродарлари билан ўзбек санъаткорларининг олимпиада дастуридаги чиқишларига келиб, ўз халқи санъатининг жаҳонга кўз-кўз бўлаётганидан беҳад қувонди. Ҳалима хоним ҳам Яшин ака тилга олган кечаларни эслар экан, Усмон Носирнинг театр спектакллари ва концерт номерлари тугагач, сахна ортига Муса Жалил билан чиққани, ўзбек санъаткорларининг маҳоратидан мамнун бўлиб, уларни қизғин табриклагани ва ўз таассуротларини завққа тўлиб-тошган ҳолда сўзлаганини айтади.

Модомики, Усмон Носир ўзбек театрининг

Москвада намойиш этган спектакллариға бирор хамшаҳари билан эмас, балки ҳар сафар Муса Жалил билан бирга борган экан, демак, улар шу вақт ичида бир-бирларини яқиндан таниб, дўстлашганлар.

Бу икки хотира факат Усмон Носирнинг Муса Жалил билан дўстлашуви эмас, балки унинг Москваға қачон ўқишға боргани масаласиға ҳам ойдинлик киритади. Демак, Усмон Носир 1929/1930 ўқув йилида Давлат Кинематография илмгоҳида таҳсил олган. Шу даврда у бу илмгоҳ талабаларининг бебаҳо анъаналаридан бири — Москва маданий ҳаётида рўй бераётган ҳар бир йирик воқеанинг қатнашчиси бўлиб улғайиш, фикр уфқларини кенгайтириш, санъат ва адабиёт янгиликларидан баҳраманд бўлишға интилган. Аслида, бу нарса кўконлик ёш шоир учун иккинчи, эҳтимол, унга кўпроқ маданий ва рухий озиқ берган дорилфунун эди.

1929 йил сентябридан 1930 йилнинг июлиға қадар Москвада бўлган Усмон Носирнинг бошқа театр спектакллари, кинофильм премьералари, кўрғазмалар, адабий кечалар ва учрашувларда ҳам иштирок этган бўлиши табиий. Демак, у Мейерхольд театрининг спектаклларида ҳам, 17 апрель куни Маяковский тобути ортидан эргашган 150.000 кишининг орасида ҳам, Муса Жалил билан бирга эса татар театрининг томошаларида ҳам қатнашган. Демак, у 30-йилға қадар бўлган рус шеърияти ҳақида, Есенин, Мандельштам, Гумилёв, Ахматова ва комсомол шоирлар ҳақида ҳам тасаввурға эга бўлган.

Аммо Усмон Носир ҳаётининг бу нутилмас йилдаги ажойиб саҳифаларидан бири, шубҳа-



сиз, Муса Жалил билан учрашувларидир. Бирин Қозонда, иккинчиси эса Қўқонда туғилган, табиат ҳар иккаласига ҳам чин истеъдод ва фожияли тақдир ато этган бу икки шоир шу йили бир буюк оила — туркий халқлар оиласининг икки фарзанди ўлароқ учрашиб, дўст тутиндилар.

Усмон Носир кино илмгоҳига эндигина кирган кезларда Муса Жалил Москва Давлат дорилфунунининг 4-курс талабаси эди. У, собик курсдоши, мунаққид Ан. Тарасенковнинг хотирлашига кўра, ўртадан пастрок бўйли, бугдойранг, серҳаракат йигит эди. «У кувнок, шижоатли, тўғрисўз йигит бўлиб, чоризм пайтида эзилган элатларнинг қуйи қатламидан чиққан кишилардан бири сифатида янги маданият ёғдулари сари интилган эди..» — деб ёзади мунаққид. Бу тасвирдаги Муса Жалил билан Усмон Носир ўртасида муштарак жиҳатлар оз эмас. Улар ўртасидаги яна бир ва энг муҳим яқинлик ҳаёт йўлларининг ўхшашлигидадир.

«1921 йили қишлоққа шафқатсиз очарчилик келди. Мен бир ўртоғим билан қишлоқдан чиқиб, шаҳарга қадар бўлган 150 километр йўлни пиёда босиб ўтдим. Аммо шаҳарда ҳам бахт менга кулиб бокмади. Мен очликдан қочаётган оломон орасига кириб қолиб, бир бурда нонни бозорнинг тирбанд жойларидан топишни ўйлаган болалар билан иноклашиб кетдим. Икки ой мобайнида дуч келган нарса еб, дуч келган жойда тунадим, ўғирлик ҳам, безорилик ҳам қилдим».

Муса Жалил ўзининг машаққатли ҳаёт йўлини шундай ҳикоя қилган. Бу машаққатли йўл,

айрим деталларни истисно қилганда, Усмон Носир учун ҳам бегона эмас.

Аmmo шу билан биргаликда Муса Жалил, ўз табиатига кўра, Усмон Носирдан кўра, Амин Умарийга кўпроқ ўхшар эди. Гап ҳар иккисининг хотини Амина деб аталганида эмас, албатта. Уларнинг ҳар иккиси ҳам ўта жиддий, ортиқча шўхликка майли йўқ, камтар, уятчан, қизларни кўрганда кизарадиган, баодоб йигитлар эди. Муса Жалил папирос чекиш, арак ичиш ва ресторанларга боришни ёқтирмаслиги, сўкишни билмаслиги, ғоясиз латифаларни хуш кўрмаслиги билан ҳам Амин Умарийга кўпроқ ўхшаш эди. Чамаси, худди шу нарса уларнинг тез кунда дўстлашиб кетишлари учун замин ҳозирлади.

«1930 йил қишида Москвада бўлганимда, Муса Жалил мени Чилустун залига олиб борди»,— деб эслайди шоирнинг ҳамюрти Гулсум Хасанова.

Ўзининг дарсдан, лекциялардан ортган вақтини маданий ҳордиқ ва эстетик озик олишга сарфлашни яхши кўрган Муса Жалил Усмон Носирни ҳам Москванинг турли маданий ўчоқларига бошлаб борган бўлиши шубҳасиздир.

Ниҳоят, яна бир тахмин:

Усмонжон Муса билан бир неча ой мобайнида кўришиб, у билан тез-тез мулоқотда бўлган экан, у яшаган ётоқхонага ҳам борган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Муса Жалил билан бир хонада яшаган талабалар орасида эса яна бир машҳур рус ёзувчиси бўлган.

Эндиги сўз ана шу адибга:

«Талабалар ётоқхонасидаги хонамизда консерваториянинг виолончель синфи бўйича тала-

баси эгаллаб келган жой бўшаб қолди. Виолончель хонамизда баланд овозли автомобиль сиренаси сингари жаранглаб турарди. Виолончель чалувчи талаба дарс тайёрлашимизга ҳалал бергани учун биз унинг консерватория ётоқхонасидан жой олганига хурсанд бўлдик.

Янги кўшнимиз рус тилини чала билган, паст бўйли, озғингинан келган, қобил бир татар эди. Окшомлари хонада истиқомат қилаётган беш кишининг ҳаммаси китоб ва конспектларини титишга киришганда, баланд овоз чиқариб гапириш мумкин эмас эди. Шунда янги ҳамхонам дафтарини кат устига қўйиб, қўлини силкир ва нималарнидир шивирлар эди. Бу Муса Залилов, бўлажак Жалил эди. Тез орада биз ҳаммамиз унга кўникиб кетдик, ундан шеър ўқишни, албатта, ўрис тилида шеър ўқишни сўрайдиган бўлдик. Залилов урғу ва талаффузда хато қилса ҳам, Пушкиндан бажонидил ўқир эди:

Сижу за решткой в темнице сырой...

— Пушкин! Жуда соз! Мана, яна эшитиб кўринг!— Залилов шеър ўқир экан, кўзлари ёниб кетди.

— Сенинг шеърингми, Муса?

— «Ҳа».

Бу сатрлар XX аср рус насрининг забардаст арбобларидан бири Варлам Шаламовнинг «Йигирманчи йиллар» деган хотирасидан олинган.

Агар В. Шаламов тилга олган воқеа 1929—1930 йилларга оид бўлса, у ҳолда Усмон Носир шу даврда ўзининг яна бир такдирдоши билан ҳам учрашган чиқади.

«Кимнинг қандай синовларга дуч келишини йигирманчи йилларда айтиш маҳол эди.

Мен дўстим билан «Москванинг илон изи кўчалари» бўйлаб неча тунлар давомида кезар эканман, замонни тушуниш ва ўзимнинг ундаги ўрнимни топишга уринардим. Биз фақат шеър ўқишни истамай, ҳаракат қилиш, яшашни ҳам орзу қилар эдик», — В. Шаламов ўз хотирасини шундай сўзлар билан тугатган. Усмон Носир бу икки жабрдийда замондоши билан Москва кўчаларини тун пайтларида кезиб, замонни тушунишга ва ўзининг ундаги ўрнини топишга уринганми-йўқми, — маълум эмас. Аммо шунга карамай, рус адабининг бу сўнгги сўзларини унга ҳам нисбат берса бўлади.

«Улар доим бирга эдилар», — дейди Комил Яшин Усмонжон билан Муса тўғрисида. «Улар худди ака-укалардек концертимиздан кейин сахна орқасига ўтиб, кўлимизни сиқиб, табриклардилар», дейди Ҳалима Носирова гўё куни кеча кўрган тушини эслагандек.

Ф. М. Достоевский ўз вақтида В. Г. Белинскийни: «Бутун Русияда энг шошиб яшаган киши», деб атаган эди. 1929—1930 йилларда Москвада учрашиб, бир-бирлари билан дўстлашган бу икки мард инсон ва ажойиб шоирлар ҳам, Белинский сингари, энг шошиб яшаган кишилар эди.

## ЯНГИ УФҚЛАР

Москвада кечган бир йиллик ҳаётнинг ширин хотиралари билан бирга аччиқ мевалари ҳам бўлди. Совук, қор ва аёздан иборат рус киши, қалин қор ва муз кўрпаси эриб, теварак

атрофга кўлмак бўлиб оққан, уринган пойабзалнинг тешик-тирқишларидан кириб, йиртик пайпоқларни ювган рус баҳори у қадар илҳомбахш эмас эди. Бир кунлик, ҳатто бир соатлик баҳор оғушидаги сайрдан кейин икки кун либосларни қуриштириш лозим бўларди. Бундай хотиржам шароитнинг йўқлиги, нам пойабзал ва устки либос билан дарс ё дўстлар учрашувига бориш лозимлиги туфайли Усмонжон сиҳат-саломатлигининг шами аста-секин сўна бошлади. Қиши билан уни эзиб, ич-ичини кемирган йўтал баҳор чиқиб ҳам қолмади. Илмгоҳ қошидаги таббийхона ходимлари не-не дори-дармонларни буюрмасинлар, унинг ўпкаси шифо топмади. Шу таҳлитда Москвада таҳсил олишнинг самарасини кўрмаган врачлар, ахийри, унга оқ йўл тилашди.

Қим билади, балки унинг Москвада ўқишни давом эттирмаганининг бўлак сабаблари ҳам бордир. Лекин улар бизга маълум эмас ва, эҳтимол, кейинги авлодлар ҳам бу ҳақда бирор янги маълумотга эга бўлмаслар.

(Дарвоқе, машҳур уйдирмачи Адхам Ҳамдамнинг сўзларига караганда, Усмон Носир илмгоҳ профессорларидан бирининг қизига уйланган ва ҳатто ундан фарзанд кўрган эмиш. Аммо қайнота билан куёв ўртасига тушган совуқлик туфайли у оилани ҳам, илмгоҳни ҳам ташлаб келган эмиш. Бу «миш-миш»да бирор ҳақиқат зарраси борлигига ишониниш қийин.)

Хуллас, қуш яна ўз уйига, иссиқ маконига қайтди.

Ўзбек офтобини симира бошлаган унинг нотавон ўпкаси яйрагандек бўлди. У бир мунча

фурсат ҳордиқ ва шифо топиб, сўнг иш камарини боғлади.

Усмон Носир таълим олган мактаб педагог кадрларни тайёрлаш бўйича ихтисослашган эди. Унинг аксар синфдош дўстлари бошланғич мактаблар, қишлоқ муаллимларини тайёрлаш ва саводсизликни тугатиш курсларида хизмат қилмоқда эдилар. Унинг энг яқин дўстларидан бири Мўйдин Бурҳонов қишлоқ мактаблари учун муаллимлар тайёрлайдиган курсларда табиёт ва жуғрофиядан, яна шу ерда бошқа бир мактабдоши Муҳаммадсаид Муҳаммадиев тил ва адабиётни ўқитиш услубияти бўйича дарс бермоқда эдилар. Ўрдадаги Дехқонлар уйида ташкил этилган бу олти ойлик курсларда қишлоқ мактабларида хизмат қилаётган муаллимлар ўз малакаларини оширмоқда эдилар. Усмон Носир ҳам ана шу таълим-тарбия курсларида 1930/1931 ўқув йилида дастлаб тил ва адабиётдан дарс берди, кейинроқ илмий мудир вазифасини ҳам ўтади. Бу даврда ўзбек тили янги алифбога сунъий равишда кўчирилгани сабабли нафақат ўқувчилар, ҳатто ўқитувчилар, айниқса қишлоқ шароитида ишловчи муаллимлар олдида ҳам жиддий қийинчиликлар пайдо бўлди. Тил ва адабиёт ўқитувчиси сифатида Усмон Носир олдида қўйилган муҳим вазифалардан бири янги алифбога кўчиш жараёнининг енгил, изтиробсиз ўтишига кўмаклашиш, қишлоқ муаммоларининг янги алифбода ҳам саводли бўлиб қолишларини таъминлаш эди.

Усмонжон мактабни янги тугатган кезларида Мўйдин Бурҳонов билан биргаликда Қудуқлик маҳалласида саводсизликни тугатиш курс-



Усмон Носир «Қизил қалам» ташкилоти  
Кўкон бўлимининг фаоллари орасида. 1929 йил.

ларини ташкил этган, комсомол ташкилоти эса бу ердаги катта ёшли эркак ва аёлларни саводли қилиш мажбуриятини улар зиммасига юклаган эди. Ёш муаллимлар хали болалик йўрғидан чиқиб улгурмаганлари учун хотин-халажлар улардан қочмас, аксинча, уларга ўз фарзандларидек муносабатда бўлар эдилар. Улар уйма-уй юриб, саводсиз кишилар рўйхатини олдилар, сўнг бу кишиларни хатли-саводли қилиш чораларини кўрдилар.

Ана шу кичик тажриба Усмон Носирга у таълим-тарбия курсларида ишлаган йили айникса асқотди.

Москвада кечган бир йил изсиз ўтиши мумкин эмас эди. У Қўқонга қайтгач, Маяковский руҳида сарбаст шеърлар ёзди; шаҳар экранларига чиққан янги фильмларни кузатиб борди; Ҳамза номидаги маҳаллий театр репертуаридаги бирор спектаклни ҳам қолдирмай кўриб, улар муҳокамасида фаол қатнашди. Усмон Носирнинг фикр ва мулоҳазалари театр учун фойдали бўлгани туфайли, уни театрга адабий эмакдош сифатида ишлашга таклиф этдилар. У таълим-тарбия курсидан озод бўлмаган ҳолда театрда ҳам ишлай бошлади.

Усмон Носир, ўз табиатига кўра, лирик шоир эди. Лирик шоирлар эса бамисоли бир рубоб бўладилар. Баъзилари ҳамиша бахмал ғилоф ичида; ахён-ахёндагина ундан олиниб, сайрай бошлайди. Бошқалари эса ҳеч қачон ғилоф ичига тушмайди. Бундай рубобнинг торлари доимо сайрагани-сайраган. Қимдир дафъатан унинг бирор торини узиб юбориши ҳам ҳеч гап эмас. Усмон Носир ана шундай рубоб эди. Лекин у улкан истеъдодга эга бўлгани сабабли



эпик шеърятда ҳам жавлон уриши, драматургияда ҳам бегонасирамаслиги табиий. У қисқа ижодий ҳаёти давомида шундай қилди ҳам.

Мўйдин Бурҳонов бундай воқеани ҳикоя қилади:

«Усмон Носирнинг ўғай ота билан муносабати анча яхши бўлиб қолган, хожи ота энди ўғлини ҳуда-беҳудага қийнаш одатини ташлаган пайт эди. Қунларнинг бирида кечкурун Усмон Носирнинг синглиси келиб, акаси мени йўқлаётганини айтди. Мен ўша захоти унинг уйига қараб йўл олдим. Усмон мени хурсандлик билан қарши олди. Меҳмонхонада бир-икки пиёладан чой ичганимиздан кейин у мени қўшни хонага таклиф қилди. Бу Усмоннинг хонаси бўлиб, ҳаммаёқ китоб, қоғоз дегандек нарсалар билан тўла эди.

— Пьеса ёздим, — деди у катта бир янгиликни айтаётган кишининг овози билан. Унинг овозидан бу пьеса шоир ижодида муҳим воқеа эканини сезиш қийин эмас эди. — Нозиржон Халилов ҳақида, — қўшиб қўйди у.

Назиржон Халилов ревком раиси бўлган. У Найман қишлоғига колхоз ташкил қилгани борганида, муштумзўрлар томонидан ўлдирилган эди.

Усмон, демак, ана шу воқеа ҳақида пьеса ёзган, деган ҳаёл шу захоти бошимдан ўтди. У янгигина ёзиб тугалланган асарини олиб, хонтахта устига қўйди.

— Мен ўқийман, сен диққат билан эшитасан. Қамчилиги бўлса, биргалашиб тузатамиз. Кейин қўчириб берасан, — деди у».

Усмон Носирнинг хати ниҳоятда чиройли бўлган. У майда арабий ҳарфларни дона-дона

қилиб ёзган. Унинг хатига ҳавас қилмай бўлмайди. Аммо у камдан-кам ҳолдагина асарини ўзи қайта кўчирган. Одатда у бирор дўсти ё шогирдидан бундай юмушни бажаришни илтимос қилган. Шубҳасиз, бундай одат унинг ялқовлиги ё такаббурлиги орқасида пайдо бўлган эмас. Менимча, бунинг бирдан-бир сабаби шундаки, у қайта кўчиришни ижодкор учун шарт деб билмаган. Зеро, ёзиш — унинг учун ижод, кўчириш эса иккиламчи ва оддий жараён эди.

«Усмон Носир,— давом этади М. Бурҳонов,— пьесани ўзига хос завқ билан, ҳар бир қаҳрамоннинг сўзларини бошқа-бошқа овоз билан ўқиди. Никоят, ўқиш тугагач, мен асарни кўчира бошладим. Бу иш кечаси соат 2—3 ларгача чўзилди. Афтидан, театр раҳбарлари бу пьесанинг ёзилганидан хабардор эканлар. Эҳтимол, Усмон асарни уларга ҳам ўқиб бергандир. Менинг бундай хаёлга бурганимнинг сабаби шундаки, у асарни кўчириб бўлганимдан сўнг, эрталаб унга музика ёзилиши кераклигини айтди.

— Эрталаб Алпомишнинг олдига бораман. У асарга музика ёзади,— деди.

Алпомиш театрнинг музика раҳбари эди».

Камина 1986 йилнинг 15 мартда Қўқондаги чойхоналарнинг бирида Мўйдин Бурҳонов билан сирлашар эканман, Усмон Носирнинг болаликдаги ўртоқларидан бири Муталлибжон Ҳакимов (ҳозир техника фанлари номзоди) суҳбатга аралашди:

— Улар худди ака-укалардек қалин эдилар.

Бу Усмон Носир билан Алпомиш тўғрисида айтилган сўзлар эди.

«Пьеса қўйилди шекилли,— деб мавзуга нукта қўйди М. Бурҳонов».

Абубакир Ражабий берган маълумотга кўра, Усмон Носир Фарғона водийсида «босмачилик ҳаракати»нинг тор-мор этилишига бағишлаб 1929 йилда «Зафар» номли биринчи драматик асарини ёзган. Бу асар, унинг айтишича, Қўқон шаҳар драма театрида сахна юзини кўрган ва 1937 йилга — шоирнинг «халк душмани» деб эълон қилинганига қадар узлуксиз ўйналиб келган. Усмон Носир ана шу йилларда муштумзўрларнинг эндигина ташкил этилган коллектив хўжаликка кириб олиб, унда кўпорувчилик ишларини олиб боришларини акс эттирувчи «Душман», шунингдек, янги тузумдан мамнун бўлмаган кишилар тақдиридан баҳс юритувчи «Сўнгги кун» пьесаларини ҳам ёзган.

Реал ҳаётий воқеаларга асосланган «Назиржон Ҳалилов» пьесаси шоирнинг бошқа драматик асарларига қараганда, бадиият қони билан кўпроқ суғорилган бўлса ажаб эмас. Зеро, Биринчи Бутуниттифок санъат олимпиадасида қардош жумҳуриятларнинг энг яхши спектаклларини кўрган, улардаги янги бадий-композицион приёмларни ўрганган шоир бу даврга келиб драматургия соҳасида ҳам муайян билимга эга бўлган эди. Афсуски, бу ва бошқа кўплаб асарлар Усмон Носирнинг қонуний меросхўрлари бўлган бугунги ўзбек китобхонига етиб келмади.

## НУР ВА СОЯ

Усмон Носирнинг болалик кезлари кечган йилларда гарчанд Муқимий, Фурқат, Завқий

сингари буюк қўқонликлар бу ёруғ оламни тарк этган бўлсалар-да, улар руҳи — шеърият ва нафосат руҳи ҳамон ҳукмрон эди. Уларнинг издошлари чойхоналар, мадрасалар ва мактабларда ана шу руҳни суҳбатдошлари қалбига, талабалар қалбига, авлодлар қалбига пайванд этмоқда эдилар.

Муқимий ва Фурқатларнинг бу издошлари орасида Ашурали Зоҳирий алоҳида эътиборга муносиб аллома бўлган. «Ўтган кунлар» романи учун санад тўплаш, Қўқон хонлиги тарихини, асар қаҳрамонларининг Марғилон ва Қўқон бўйлаб ҳаракатини ўрганиш, бу ерлик кишилар табиатини, тилини яқиндан туйиш учун Абдулла Қодирий ўн уч йил бадалида Қўқонга тез-тез бориб турган. Ана шундай сафар кезларида у кўпинча Ашурали Зоҳирийнинг ҳовлисига тушган.

Шундай дўстона ташрифларнинг бири, Малик Раҳмоннинг эслашича, 1921 йилда бўлган. Зоҳирий уч-тўрт нафар қўқонлик дўстлари билан азиз меҳмонни Ўрда яқинидаги чойхонага олиб борар экан, ёш Малик Раҳмондан:

— Самоварчига иззатли меҳмонлар келганини хабар қил,— деб илтимос қилди.

Қўқондаги машҳур чойхоналарнинг удумига кўра, шу гап етарли эди. Муқимий ва Фурқатлар, Фазлий ва Мухйиларни кўрган, уларнинг нафис суҳбатларига гувоҳ бўлган чойхоначилар ғазал ва ашула қадрига, ғазалнавис ва ғазалхонлар қадрига етувчи кишилар эди. Ўша куни ҳам бир зумда сўри атрофига шакароб қилиб сув сепилди; қуюқ қилиб дамланган кўк чой билан бир патнис иссиқ нон келтириб қўйилди. Бошига мошранг дўппи, устига қора

камзул кийган, ўзи ҳам қорачадан келган тошкентлик меҳмон гоят камтар ва камгап экан. Аммо қўшни сўриларда ҳордик олаётган кекса-ю ёш кишилар бир пасда унинг Жулқунбой эканидан хабар топиб, бирор баҳона билан унинг қўлини олиб кетдилар.

У йилларда ичкилик ичиш чойхоналарда расм бўлмаган ва умуман дўстлар давраси ичкиликсиз ҳам гаштли-шавқли ўтарди.

Уч-тўрт пиёладан чой ичиб, бир оз ёзилиб гурунг қилинган, ош ҳам келиб қолди...

Даврада Абдулла Раҳмат, Эркин Носиров, кутубхона мудирини Юнусхон ҳожи ҳам иштирок этдилар. Шунга қарамай, суҳбат жиловини Ашурали домланинг қўлида бўлди. А. Зоҳирининг кумусий билим соҳибини бўлиб, у нафақат Қўқон уламо ва фузалолари орасида машҳур бўлган. Унинг донғи жумҳурият ҳудудларини хатлаб ўтиб, Ленинграддаги машҳур шарқшунос олимларга қадар етиб борган. Ўз даврининг юксак маданиятли ва маърифатли кишиларидан бири бўлган А. Зоҳирининг хотин-қизларнинг паранжидан озод бўлишлари учун Бехбудийдан кейин иккинчи бўлиб жиддий мақола билан чиққан. Олимнинг «Янги Фарғона» рўзномасида босилган «Бизда ҳижоб масаласи» номли мақоласи унга катта обрў келтирган. А. Зоҳирининг фан ва маданият олдидики катта хизматларидан бири унинг «Русча-ўзбекча луғати» бўлиб, унга ёзилган сўзбошида: «Рус тилини билмоқ — зарурларнинг зарури», деган уққур сўзлар бўлган. Бу сўзлар унинг ватандошларга, келажак авлодларга қарата айтган васияти эди.

Ана шундай инсоний ва илмий ақидаларга эга бўлган олим иккинчи босқич ўзбек ўрта мак-

табида Усмон Носирга ҳам дарс бериб, унинг шаклланишига катта таъсир ўтказди.

Аммо айрим отахон шоирлар ва олимлар сингари у ҳам роса қайсар бўлган. Жаҳолат ундаги олижанобликдан ғолиб чиққан кезларда у ҳеч кимни аямаган. Шунинг учун бўлса керак, «Янги Фарғона» рўзномасида эълон қилинган ўртоқлик ҳазилида домланинг шу нуқсони бундай «фош этилган»:

Ашурали Зоҳирий,  
Деманг, ялковлар пири.  
Аччиғи келиб колса,  
Бутун дунё бир мири.

Шу нуқсонига қарамай, тенгдошлари ва шогирдлари наздида унинг ҳурмати ғоят баланд эди.

Аммо нима учундир домла ўша йилларда унинг кўлида оқ-қорани таниган, у туфайли билим хазинаси бойиган баъзи бир шўропараст кимсаларга ёт унсур бўлиб туюлди. 30-йилларнинг бошларида у бир неча ҳаммаслак улфатлари билан бирга аксилинқилобий ташвиқотда айланиб, ётиб ҳам чиқди. Бу воқеани мирдан сиригача билган, билмаган жойларига эса бошқа эски латтадан ямоқ ахтарган Абдулла Қаҳҳор эса «Сароб» романидаги Муродхўжа домла образида Ашурали Зоҳирий сиймосини гавдалантиришга уринди:

«Ўрта бўйли, йўғон гавдали, кўк мовут аврали пўстин кийган, қирқ беш ёшлардаги бир киши кирди,— деб ёзади Абдулла Қаҳҳор устози тўғрисида.— Унинг мўйловга ўхшаган қошлари кўзининг устига тушиб турар, кичкина дўпписи қоплай олмаган тепакал боши ҳозир-

гина пардозланган сарик этикнинг тумшуғидай ялтирар эди. Домла ҳаракатда айик, юришда ўрдакни хотирлатарди...

Домла Муродхўжа ўзининг юриши билан гина эмас, бошка яна бир мунча сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшарди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда юради, сувда сузади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошқора бўлмаса ҳам, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар унга фақат она тили муаллими — тилчи, деб қарарди...

У эрталаб гулканд билан нонушта қилишни, пешинда қобили шўрва ва қизил гулнинг барги билан солинган мусаллас ичишни қанча яхши кўрса, ўзбек тилида софликни сақлашни ҳам шунча севарди: ҳатто самовар ўрнига ўзикайнар, электр ўрнига симчирок, деб сўз тўқиб юрарди».

Бу, гарчанд ўта ҳажвий бўёқлар билан қизилган бўлса-да, Ашурали Зоҳирийнинг — билимдон ўзбек тилшунос олимнинг сурати ва сийрати.

Бу асардаги марказий қаҳрамон Саидий эса Усмон Носирнинг адабий таҳаллусидир. Абдулла Қаҳҳор шеърӣ истеъдод даражаси даргумон, муайян ғоявий ва ижодий маслакдан маҳрум, аксилинқилобчи Муродхўжа домланинг ҳамтовоқларидан бири — Саидий сиймосида Усмон Носир тақдири ва ҳаётини кўрсатишга уринган. Романда «соғлом, ҳар бир ҳаракатидан куч-қувват акс этиб турган, бежирим йигит «Саидийнинг кўнғирок сочлари»дан бўлак бирор портрет чизиги тасвир этилмаган. Аммо шунга қарамай, Усмон Носир ҳаётининг

айрим саҳифалари Саидий образига сингдириб юборилган.

Мана, баъзи бир лавҳалар:

«Саидий ҳақиқатан талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган, баъзиларини талабалар куйга солиб, адабиёт кечаларида айтган эди».

«Саидий бир куни университетга кетаётганида, паранжилик бир хотин йўлини тўсди. Бу — ўзининг опаси эди. У Саидийни четга тортди ва чимматининг бир ёғини кўтариб кўришди-да, кўзига ёш олди: «Ҳеч бўлмаса, поччанг йўқ вақтларда ҳам бормайсан... Икковимиз қолдик. Бошқа кимимиз бор?..»

Саидий шу яқин кунларда боришга ваъда бериб, уни юпатди, аммо сира бормоқчи эмас эди, чунки поччаси хотинига «агар уканг қадам кўядиган бўлса, менга талоқсан», деган».

Бу сўнгги парчадаги *она* сўзини *она*, *почча* сўзини *ота*, *ука* сўзини эса *йғил* атамалари билан алмаштириш қийин эмас. Уларсиз ҳам бу парчада сўз Усмон Носир устида бораётгани ойдин бўлиб турибди.

Ёзувчи бу асарда, бир томондан, Муродхўжа домла, иккинчи томондан, Саидий тақдирлари, дунёқарашлари ва хатти-ҳаракатларини ўзаро яқинлаштирар экан, уларни бир даврада — мунтазам учрашиб, улфатчилик қилиб, ўз олдиларига халқни маълум ғоя асосида бирлаштириш ва кўтариш вазифасини қўйган ташкилотда учраштиради. Саидий оз вақт ичида Муродхўжа домладан ташкилотнинг тузилиши, иш усулларига оид кўп нарсаларни билиб олади. «Ташкилотнинг муддаоси — қизил байроқ ўрнига кўк байроқ тикиш. Бу шундай байроқ



бўладики, унинг химояси остида машина-дам, машина-босқон билан ишлайдиган хусусий корхона очган киши Саидийнинг отасидай ўзини осмайди. Водийга қаср солиш, канизаклар, чўрилар сақлаш ва хоказолар мумкин бўлади».— Абдулла Қаҳҳор бу ташкилотнинг мақсад ва моҳиятини шундай шарҳлаган.

Агар Усмон Носир 1929 йил охирлари — 1930 йил бошларида, А. Ражабий ва М. Бурхонов ёзганларидек, Қўконда бўлганида, у, албатта, Ашурали Зоҳирий билан бирга қамалган бўларди. Зеро, шўро органларига ёлланган хуфялардан бири 1929 йил ноябрида шу ташкилот топшириғи билан Қўконда «Ботир гапчилар» ташкилотини тузган ва бу ташкилотнинг 20 га яқин аъзоси 1930 йил январининг сўнгги кунларида қамоққа олинган.

Муродхўжа (Ашурали) домла сингари фозил кишиларга кўйилган айб бошдан-оёқ тухматдан иборат эди. Шунга қарамай, улар жиноятчи сифатида айбланиб, Москва-Волга канали қурилишига юборилди. Қурилиш тугагач, улар ҳам секин-аста қайта бошладилар. Фақат шу ҳол туфайли «зоҳирийчи» Усмон Носир устига туша бошлаган соя ҳам чекинди.

Лекин 1937 йил деган аждаҳо туғилиб, ифвогар, ҳасадчи, чақимчи кимсалар ташлаган суякларни ғажиб, секин аста куч тўпламоқда эди.

## РИВОЯТ

Қадим-қадим замонларда Турон деган томонларда Хвоқанд деган бир шаҳар бўлган экан. Бу шаҳарда туғилган болаларнинг ярми шоиру шоира, қолган ярми олиму олима бўлиб

ўсар экан. Улар катта бўлиб, катта бўлганда ҳам жилд-жилд китоблар соҳиби бўлиб, мағрибу машрикда машҳур бўлаверишибди.

Кунларнинг бирида мағрубу машрикдан меҳмонлар келиб, Хвоқанднинг етти яшаридан етмиш яшаригача бўлган шуарою фузало аҳли билан танишмоқчи, уларнинг сир-асрорини ўрганмоқчи, шаҳарнинг суви-ю тупроғини текширмоқчи бўлишибди. Аммо улар қанча текширмасин, ўрганмасин, танишмасин, Хвоқанд болаларининг қандай қилиб ярми шоиру шоира, ярми олиму олима бўлиб туғилишлари сабабини билолмабдилар.

Машрикдан келган меҳмонлар энди қайтиб кетмоқчи бўлишганда, мағриблик меҳмонлар:

— Тўхтанг, биз бир сирдан огоҳ бўлдик. Агар ишимиз ўнгидан келса, Хвоқандда бундан буён санойи нафиса ҳам, илму урфон ҳам инкирозга юз тутади. Бу ўлканинг шуҳрат шамъи ўчгач, бизнинг юртларимиз ўз шуаро ва фузалоси билан машҳури олам бўлади, — дебдилар.

Машриқлик меҳмонлар ўйлаб қарасалар, шаҳри Хвоқанднинг улуғ сир-асрорини билиш қийин. Шундай бўлгач, жилла бўлмаса, бу ўлканинг шуҳрати сўнса, сир-асрорини билишга ҳожат ҳам қолмайди ва улар ўз султонлари олдига ёруғ юз билан қайтадилар.

— Хўш, қандай сирдан огоҳ бўлдингиз?— сўрашибди улар.

— Энг муҳим сир шуки,— жавоб берибди мағриблик меҳмонларнинг раҳбари,— бу ўлкада туғилган шоиру шоира, олиму олималар бир хил истеъдодга эга эмаслар. Бирларининг истеъдоди Шарқ офтобидек порлоқ бўлса, бошқа бирларининг истеъдоди Шимол офтоби-

дек ҳароратсиз ва фоний бўлар экан. Энг қизиғи шундаки, истеъдодлари порлоқ бўлган кишилар қанчалик ғариб яшасалар, истеъдодлари фоний кимсалар шунчалик фаровон ҳаёт кечирарканлар.

— Хўш, хўш,— кизика бошлашибди машриқлик меҳмонлар.

— Ундан ҳам қизиғи шундаки, истеъдодлари қандай бўлишидан қатъий назар, кишилар ўртасида рақобат бўлар экан. Биз худди шу нарсадан фойдаланиб қолишимиз зарур.

Хуллас, мағрибдан келган меҳмонлар машриқлик меҳмонлар билан иттифок тузишиб, истеъдодлари порлоқ кишилар билан истеъдодлари фоний кимсалар ўртасига нифок уруғини сочмоқчи бўлишибди. Машриқлик меҳмонлар Хвоқанд кишиларига фаровонлик ваъда қилиб, мағриблик меҳмонлар эса улар юрагига кутку ва ғулғула солиб, ўз тарафларига оғдирмоқчи бўлибдилар. Улар қанчалик уринмасин, Хвоқанд аҳлига бирлари дўзахни, бошқа бирлари эса жаннатни қанчалик ваъда қилишмасин, ҳар ўттиз нафар хвоқандликдан фақат биттасигина улар қармоғига илинибди. Меҳмонлар шунга ҳам шукр қилиб, энди турли-туман режаларни ўйлаб-ўйлаб топибдилар.

Кунларнинг бирида меҳмонлар бояғи ўттиз нафар хвоқандликдан ажралиб чиққан истеъдод соҳибини чақириб:

— Манави минг тилла сеники. Манави минг тиллага бўлса, анқонинг уруғидан бошқа ҳамма ноз-неъматларни сотиб олиб, дўст-ёрларингни меҳмон қил. Бир йил-ярим йилгача ҳар пайшанба куни тонгга қадар суҳбату базм қуринглар. Манави кўк кўзли узук ичидаги дорини бир хум

майга қуйиб ичирсанг, дўст-ёрларинг булбули гўё бўлади-колади. Шунда уларнинг юрагига кўл сол, подшолик ҳақида, биздек камтарину камсукум меҳмонлар ҳақида қандай фикрдалар, шуни билиб ол!— дебдилар.

Ўша кундан бошлаб бир йил-ярим йил давомида ҳар пайшанба куни Хвоқанднинг энг ўтқир шоиру олимлари бояги Хотамбой деб атаганлари кимсанинг уйида ғазал ўқиб, дутору танбур чертиб, суҳбати жонон курадиган бўлибдилар. Хотамбой бўлса, бу суҳбатда бўлган гапларнинг ипидан мирисига қадар ёд олиб, меҳмонларга етказиб юраверибди.

Орадан бир йил-ярим йил ўтгач, меҳмонлар қўлида ўттиз нафар, аниқроғи, йигирма тўққиз нафар хвоқандлик алломанинг ҳар биттаси ҳақида ёстикдай-ёстикдай маълумотномалар пайдо бўлибди. Бу маълумотномаларда уларнинг нима еганидан бошлаб нима деганигача — ҳамма-ҳаммаси ёзилган экан. Пайшанбадан пайшанбага, мажлисдан-мажлисга хвоқандлик йигирма тўққиз нафар аллома дарду аламларини яширмай айтадиган, подшоликдаги паст-баланд гаплардан сўйлашадиган, ҳатто меҳмонларни ҳам яхши ва ёмонга ажратадиган бўлишибди. Бора-бора «Меҳмоннинг яхшиси ҳам меҳмон, ёмони ҳам. Шундай бўлгач, бир кунмас, бир кун кетсалар керак»,— деб уларнинг йўлга равона бўлишларини истовчилар ҳам чиқибди. Шу нарса меҳмонларнинг жон-жонларидан ўтиб кетибди. «Ҳап, сенларними?», деб мўйлабларини бурабдилар-да, бояги Хотамбойни чақириб:

— Манави минг тилла сеники. Манави минг тиллага бўлса, анқонинг уруғидан бошқа

хамма ноз-неъматларни сотиб олиб, дўст-ёрларингни яна бир бор меҳмон қил. Хуфтондан тонг отгунга қадар базми жамшид қуринглар. Манави қизил кўзли узук ичидаги дорини бир хум майга қуйиб ичирсанг, дўст-ёрларинг таппа-таппа думалаб, ухлаб қолади. Шундан кейин улар базмни бизнинг кимсасиз, аммо алломаларга мушток ертўлаларимизда давом эттирадилар, — дебдилар.

Ҳотамбой меҳмонларнинг ҳамма айтганларини қилиб, дўст-ёрларини яна пайшанба мажлисига таклиф этибди. Ғазаллар ўқилиб, дутору танбурлар тилга кирибди. Майлар қуюлиб, юраклар эски дардларини яна бўшатибди. Бир маҳал алломалар ўтирган жойларида думалаб, ўликдай қотиб ухлаб қолибдилар. Ҳотамбой ҳовлига чиқиб, кўча эшигини очибди-ю қоп-қора либос кийган, аллақандай даҳшатли маҳлуқлар ёпирилиб кирибди.

Мудроқ алломалар орасида ўша куни бир навқирон муллавачча — Хвоқанд шуаро ва фузалоларининг севимли шогирди ҳам бор экан. У ҳурматли устозлари думалай бошлаганини кўриб, каттик шубҳага тушибди-да, сергак кўзлари билан Ҳотамбойнинг хатти-ҳаракатларини кузатибди. Эшик очилиб, бояги маҳлуқлар кириши билан у энг катта устозининг орқасига яширинибди. Маҳлуқлар уйқудаги алломаларни бирин-кетин кўтариб, кўчадаги усти ёпик, катта қора аравага олиб бориб ташлай беришибди. Навбат энг катта алломага келганида, маҳлуқлар унинг орқасига яширинган бояги ёш муаллаваччани кўриб қолибдилар-у унга ташланибдилар. Муллавачча уларга тутқич бермай, уйнинг у бурчагидан бу бурча-

гига югурмабди, йўк, учибди. Маҳлуқлар роса кувлабди. Тўртта экан, ўнта бўлишибди, ўнта экан, юзта бўлишибди. Муллавачча югуриб эмас, йўк, учиб-учиб, бир кушга айланибди-да, уйнинг туйнугидан қочиб чиқиб кетибди.

Кунлар, ойлар, йиллар ўтибди. Алломаларни ким, қаерга олиб кетганини ҳам, улар ҳаёт ё ўлик эканлигини ҳам ҳеч ким билмас эмиш. Фақат ҳар куни эрталаб ана шу буюк фожиарўй берган ерга бир булбул учиб келиб, фиғонли қўшиғини куйлаб, ҳаммани йиғлатар экан.

Хвоқанд аҳли: «Ана шу булбул-булбул эмас, балки, ўз устозларини йўқотган Усмон Носир», деб айтар экан.

Ҳа, дарвоқе, бояги Ҳотамбой — орадан ўн йиллар, юз йиллар ўтган бўлса ҳам — хануз тирик эмиш.

## БУЛОҚ КЎЗ ОЧМОҚДА

Кўқондаги мактаб ва таълим-тарбия курсларида муаллимлик қилар экан, Усмон Носир шаҳар йўқсил ёзувчилари уюшмасининг тадбир ва йиғилишларида иштирок этди, «Янги Фарғона» рўзномасида катнашиб, таҳририят буюртмаларини бажарди.

Ушбу рўзноманинг 1931 йил 26 декабрь сониди эълон қилинган шеърни буюртма билан ёзилган, деб бўлмайти. Шеърнинг бадий қуввати ҳам, ғоявий мазмуни ҳам эътиборга молик эмас. Унда лирик қаҳрамоннинг «динга қарши курашув» учун Намангонга бормоқчи бўлганлиги айтилган, холос.

Қизиғи шундаки, бу шеър анъанавий сарлавҳага эга эмас. Лекин унга илова этилган

«Намангон, Танхоғўр маҳалла, етимлигимнинг ҳамдардлари маҳалласи. Ўртоқларимга тегсин. Усмон Носир», деган телеграммабоп сўзлар шеърнинг айна пайтда сарлавҳаси ҳам бўлиб хизмат этган. Бу сарлавҳа-бағишловдан шу нарса маълум бўладики, Намангон шахрининг шоир туғилган манзили 30-йилларнинг ўрталарига қадар Танхоғўр маҳалла деб аталган. Демак, у ерда бир пайтлар қандайдир номаълум бир шахснинг ёлғиз қабри бўлган ва шу нарса маҳалланинг бирдан-бир эътиборга молик белгиси ҳисобланган. Усмон Носирнинг етимлик йиллари худди шу маҳаллада кечган. Шу маҳаллада яшаган аҳоли шоир ҳаётининг мушкул бир даврида унга ҳамдард бўлганки, у ҳалиҳануз бу маҳалланинг олижаноб аҳлини, ўртоқларини унутмаган.

Шеър қуйидаги сатрлар билан бошланади:

Бораман мен сизга, кардошлар,  
Қуролланиб янги куч билан.  
Замон анча ибрат берди менга,  
Кўзни очдим зўр кураш билан.

Қайталабдан туғдирдилар мени,  
Ўт сингари ўйнар юрагим.  
Ўт сингари кизик билагим,  
Ўртоқ Саттор!  
Ўртоғим Мели!

Бу шеърдаги шоирнинг қайта туғилиши билан боғлиқ даҳриёна мавзу бугун ўз қимматини йўқотган. Шунинг учун ҳам камина китобхон эътиборини бошқа масалага қаратмоқчиман. Агар диққат билан ўқисангиз, иккинчи банддаги Саттор ва Мели исмлари шунчаки,

тасодифан тилга олинган номлар эмас. Улар — шоирнинг болалик чоғида топган ўртоқларининг исми. Усмон Носир шеърларида тилга олинган аксар кишилар реал заминдан олинган. Демак, шоир Танхоғўр маҳалласида кечган етимлик йилларини яхши хотирлайди. Демак, унинг отасизлик туфайли ҳам, ўгай ота туфайли ҳам чеккан азоблари тасвири бадиий уйдирма самараси эмас!..

Усмон Носир шу даврда Қўконда ҳам, Намангонга бориб ҳам, ўз асарлари учун янги мавзулар излади, янги қаҳрамонлар топди.

Ўзбекистон йўқсил ёзувчилари уюшмаси 1932 йил март ойининг иккинчи ярмида саккизта ёзувчилар бригадасини тузиб, Андижон, Қўкон, Марғилон, Норин, Янгийўл, Чирчик сингари жумҳурият шаҳарлари ва туманларига жўнатди. Ёзувчилар кўклам экин компаниясининг бориши билан танишиб, меҳнат фаслини бошлаб юборган колхоз ва совхоз меҳнаткашлари билан учрашдилар, дала шийпонларида адабий гурунглар ўтказдилар.

Шундай бригадаларнинг бирига Усмон Носир ҳам таклиф этилди. Унинг шу бригада билан қачон ва қаерга боргани, кимлар билан учрашгани ҳақида етарли маълумот йўқ. Аммо унинг Аравон қишлоғидаги Карл Маркс номли колхозда бўлгани ҳақида далолат берувчи бир ҳужжат бор. Бу ҳужжат «Янги Фарғона» рўзномасида босилган «Аравон» номли очеркдир.

Аравон ўша вақтда ёппасига колхозлашган, 395 гектар ерини пахтага ажратган қишлоқ эди. Шоир ташрифидан хийла олдин Ара-



вонда тузилган колхозлар давлатга пахта топшириш планини 100 фойиз бажарган эдилар. Қишлоқ бутун Фарғона вилоятига фақат «оқ олтин» хирмонлари билангина эмас, балки аҳолисининг ёппасига саводхон бўлганлиги билан ҳам донг қозонган эди. Саводхонлик эса ўша йилларда «социалистик қурилиш»нинг зарур шартларидан бири деб саналгани учун Аравон гўё фаровон бахтли ҳаётга эриша бошлаган, келажак қишлоқларидан бири бўлиб туюлди. Бундай машғал қишлоқларни тарғиб ва ташвиқ этиш эса ўша йиллар матбуотнинг муҳим вазифаларидан бири деб топилди.

Аравон қишлоғига борган ижодий бригада битта бошлиқ, битта қаламкаш, битта сураткашдан иборат эди. Бригада бошлиғининг ким бўлгани ҳақида очеркда маълумот йўқ. Сураткаш эса газетанинг ходими. Хуллас, ана шу кишилардан иборат «сара бригада» Аравоннинг ёппасига саводхон қишлоқ бўлиши муносабати билан ўтказилажак тўйга тайёргарлик кўриш ва иштирок этиш учун борган; деворий газета чиқарган, колхоз зарбдорлари, муаллимлар ва кекса ёшдаги кишилар билан учрашиб, суҳбатлашган.

Суҳбат бораётган уй деразасидан қарасангиз, ажойиб бир манзарани кўрасиз:

«...Бир тим қора фалак... Қайси чевар тикибди? Ипақлари кумушдан, ҳар парчаси алоҳида товланади. Мундоқ тикилсангиз, аксини тамом кўзингизга яширасиз».

Суҳбат давом этади.

— Савод чиқаришда,— дейди колхоз раҳбарларидан бири,— каттадан-кичиккача сафарбар этилди. Комсомоллардан Ҳасанов, Мусаев

ва бошқалар ўзларини зарбдор эълон қилиб, кечаси-ю кундуз тинмасдан қишлоқма-қишлоқ юрдилар. Қолхозчилар то кун чиққунча икки-уч соатдан машғул бўлишиб, хат-саводларини чиқардилар, сўнг дафтар-қалам билан далага жўнадилар...

Ана шундай учрашув ва суҳбатлар оқибатида Усмон Носирнинг «Аравон» очерки майдонга келди.

«Кун яхши. Жуда ҳам иссиқ бўлмаса ҳамки, кўйлакчан юриб, сал бўлса-да, жунжукмайсан киши...

Ел бўлсам эсар эдим,  
Гул бўлсам ўсар эдим.  
Оқ қуш каби учар бўлсам,  
Ҳаволарни кучар эдим...

деб ашула бошлаб юборган тил ширин сўзларини дала йўллари бўйлаб тўкади... Биз Ҳамдамов Наби билан юришиб, кулишиб, ёндошиб борамиз. Шу чоғ аввал баҳор осмонида...ок булут парчаларининг қизғиш лента тақиб, бири-бирига қулоч бериб, липиллаб, биз билан баббаравар йўл босишига телмурасан-да, яна ҳам тезлаб, улардан ўзиб кетгинг келади...»

Очерк шундай нафис тасвир билан бошланган. Аравон баҳорининг ҳузурбахш манзараларидан илҳомланган шоир лирик кайфият билан йўғрилади. Олислардан келаётган пахтакор қизларнинг қўшиқларини эшитгандек бўлади:

Бодом гули — пушти гул,  
Очилгани чиройлик.  
Қолхозимнинг қизини  
Иши пухта, чиройлик.

Пахталарнинг барини  
Далаларда кўрганман.  
Оппок кумуш юзини  
Шабнам билан ўпганман.

Бу халқ термалари руҳида Усмон Носирнинг ўзи ёзган кўшиқ сўзлари бўлса ажаб эмас. Истеъдоди лирик оҳанг ва жилваларга мойил бўлган шоир табиатнинг фусункор манзаралари билан кўшиқ айтиб, кўшиқ тўкиб меҳнат қилган йигит ва қизлар ўртасида уйғунлик кўради. Буқун ана шу йигит ва қизлар туфайли Аравон ёппасига саводлашган қишлоққа айланганидан мамнун бўлади.

«А» — ўзбек алифбосидаги биринчи ҳарф. «А»ни Аравонда ҳамма танийди. «Аравон» сўзининг ўзи ҳам шу ҳарф билан бошланади. Ўз юртининг номини ўқий олмасдан, унинг қадрига етишинг, уни обод этишинг, у билан фахрланишинг, уни авлодларингга қолдиришинг мумкинми?!

«Саводхонлик социализм қурилишининг таъмидир»,— деб ёзади Усмон Носир. Унинг наздида, саводли, маърифатли, маданиятли бўлмай туриб, янги жамиятни қуриш мумкин эмас.

Шоир Аравон муаллимлари ва комсомол ёшлари билан учрашиб, уларнинг зиёкорлик меҳнати билан танишар экан, ўзининг Қудуқли маҳалласида мактабдош биродарлари билан олиб борган ишларини эслаган бўлиши табиий.

Бутун ўзбек тупроғида халқни ёппасига саводли қилиш ҳаракати аллақачон бошланган ва бу ҳаракат дастлабки меваларини тугаётган эди.

Усмон Носир шу йили Қўқон ва Намангон колхозларида бўлиб, Икомхон сингари пилла боқаётган, Мелибой сингари кетмон чопаётган, Турсунали сингари агротехника сирларини ўрганаётган тенгдошларини ҳам кўрди. Улар ўнлаб, юзлаб, минглаб кишилар эди. Унинг хаёлидан бу сатрлар ўтди:

Курилаётир янги бир дунё...  
Куёш,  
Куёш,  
Хой, ўрток куёш,  
Мана сенга дoston... Хали бу —  
Қўшиқ тугаб битгани йўқдир...  
Куёш,  
Бу — менинг синфдошларим,  
Курувчилари янги ҳаётнинг.

«А» — ўзбек алифбоси шу ҳарфдан бошланади. Ўзбек тупроғидаги янги ҳаёт куртаклари эса Аравонда чаман бўлиб очилмоқда эди.

...Орадан уч ой ўтгач, 1932 йилнинг май ойида китоб дўконларида кўпчилик учун ҳали яхши таниш бўлмаган шоирнинг шеърий тўплами пайдо бўлди. Китоб муқовасига «Усмон Носирий. Куёш билан суҳбат» деган сўзлар ёзилган эди. Уч минг нусхада чоп этилган бу китоб ёш шоирнинг илк шеърлар тўплами эди. Ўша куни Усмон Носир ҳаётида энг қувончли ва унутилмас байрам бўлди. Шоирнинг илҳомига-илҳом, ғайратига-ғайрат қўшилди.

Носир хожи Масодиковнинг хотирлашига кўра, у шу кезларда ҳеч қаерга бормасдан, уйда ётиб шеърлар ёзди.

«Бир куни, — деб ёзади у, — «Қани, нималар ёзаяпсан, ўғлим, у ёқ-бу ёққа бориб, ўйнаб дам

олсанг-чи», десам, «Мана шу ишим — дам. Мен шеър ёзсам, дам оламан. Мана, кўринг, шунақа китоблар ёзяман», деб кўлимга бир китоб берди. Қарасам, ўзининг шеърлари тўпланган китоби экан.

«Бу — биринчи китобим, хали бунақа китоблардан кўп ёзиш орзум бор», деди у. Мен жуда хурсанд бўлдим. Ўғлим китоб ёзадиган бўлиб қопти, деб ҳаммага айтдим. Шундан бошлаб Усмон менга катта кишилардек кўринадиган бўлиб қолди. У билан энди катта одамлардек гаплашадиган бўлдим».

1932 йил август ойининг сўнгги кунларида Ўрта Осиё етакчи пахта туманларининг слёти бўлиб ўтди. Ўша кезларда Қўқонда истироҳат қилаётган шоир «Янги Фарғона» рўзномаси таҳририятининг илтимоси билан шу воқеага бағишлаб «Слётга куйлайман» деган шеър ёзган. Афсуски, бу шеър шоирнинг бирор тўпламига кирмай қолганлиги сабабли Усмон Носир ижодининг мухлислари, ҳатто тадқиқотчилари назарига тушмаган.

Мана, ўша топилма:

### Слётга куйлайман

Ҳали улуг елкасидан  
Ошиб тушмай ой,  
Ҳали Зухра-юлдуз кулиб,  
Холдор экан сой.

Естиғимдан бош кўтариб,  
Ишга толаман.  
Сўзларга команда бериб,  
Ишга соламан.

Менинг одат: то сахардан  
Қуёш кулгунча  
Стал олдида ўлтирмок  
Қоқмасдан мишжа.

Социал юрт учун бермак  
Қаттиқ тикиб кўз.  
Хоҳ битта шеър,  
хоҳ бир сатр.  
Хоҳ биргина сўз.

Шоирлигим сафарбардир  
Мамлакат учун,  
Одий, кенг дужурка  
кийган

Партия учун.

Сахар эди... Зухра-юлдуз  
Сўнмаган ҳали.  
Қаттакон, ўйноқ сойнинг  
Ўчмаган ҳоли.

Сўзларга команда бериб,  
Ишга толдим мен.  
Слёт минбарига шеърни  
Тикка қўйдим мен.

«Пахта учун кураш —  
Бизнинг шароитда  
Социализм учун  
Курашдир!

(Икромов)

Айтайин чун авжи бирлан муддао кам бўлмасин,  
Партия раҳбаримиз, содиқ ано кам бўлмасин.

Пахтакор кирғиз, тожик, туркман, козок, ўзбек — ҳама  
Мамлакат буйруғини айлаб бажо, кам бўлмасин.

Енганини ҳар нафас меҳнат билан исбот қилиб,  
Кенг дужурка устида, қўли қаро кам бўлмасин.

Кўзи толмас, сўзи ўткир, чарчамас колхозчилар,  
Ер бағридан топган талант кунлар аро кам бўлмасин.

Лаб очиб ҳар жонли бунда, тажрибасин сўзласин,  
Пахтанинг техникасин билган у доно кам бўлмасин.

Шубҳасиз, бу шеър бугунги ўзбек шеърятининг юксак даражасида эмас. Унда куйланган партия ҳам ўз мавқеини аллақачон йўқотган. Лекин, улуғ саркардаларнинг ҳоки сингари, шу тупроқ узра сочилган, аммо, бахтимизга тупроққа айланмай қолган Усмон Носир асарларини сатрма-сатр тўплаш, назаримда, шундай изланиш ва эзгу интилишлардан бошланади. Шунинг учун ҳам каттагина бир парчани тўла келтирганимни маъзур кўрасиз, хурматли китобхон!

## «НОРБЎТА»

1931 йил сентябрида фуқаролар уруши тарихини яратиш бўйича собиқ шўролар мамлакати миқёсида тараддуд ишлари бошланиб кетди. М. Горький фақат рус ёзувчилари ва Русиядаги фуқаролар уруши иштирокчиларига мурожаат этибгина қолмай, миллий жумхуриятларга ҳам телеграммалар йўллаб, уларни чекка ўлкаларда ҳам фуқаролар уруши тарихига оид санадларни тўплашга даъват этди. Шундай телеграммалардан бири «Комсомолец Востока» («ҳозирги «Молодежь Узбекистана») рўзномаси таҳририятига ҳам келди. 26 сентябрда Тошкентда Ўрта Осиёдаги фуқаролар уруши «қатнашчилари» билан «социалистик қурилиш зарбдорлари»нинг умумшаҳар учрашуви ўтказилди. 15 минг киши иштирок этган бу митингда Максим Горький номига ёзилган жавоб телеграммаси бир оғиздан маъқулланди. Шу кундан бошлаб Ўзбекистонда фуқаролар уруши тарихига доир ҳужжатлар тўплана ва Москвага юборила бошланди. Жумхурият йўқсил ёзувчилари уюшмаси эса ўзбек шоир ва ёзувчиларини шу мавзуда бадиий асарлар ёзишга чорлади.

Фуқаролар уруши тарихига умумхалқ қизиқиши бошланмай туриб, Усмон Носир Москвадан қайтиши биланок бу мавзуга қўл урган эди. У Москвада эканида, турли адабий оқимларга мансуб шоирлар билан шахсан ё ғойибона танишган, улар ҳаёти ва ижодининг айрим саҳифаларидан хабар топган эди. Ана шу силсиладаги шоирлар орасида Николай Гумилёв гуруҳига мансуб йирик рус акмеист шоири

Владимир Норбут ҳам бўлган. У айна пайтда катта ташкилотчи ҳам бўлиб, ўша кезларда «Земля и фабрика» деб аталган иттифокдаги иккиламчи улкан нашриётга раҳбарлик қилар, «30 дней» («30 кун») журналига эса муҳаррирлик вазифасини адо этар эди. Усмон Носир сўл қўли йўқ бу шоир билан қизиққанида, унинг фуқаролар уруши жабҳаларида қолиб кетганини эшитиб, ҳаяжонга тушган. Фуқаролар уруши даврида қаҳрамонлик намуналарини намойиш этган рус шоири шу тарзда Усмон Носирнинг диққатини ўзига тортган.

В. Норбутнинг кейинги тақдири ҳам драматик нуқталардан холи эмас. Маълум бўлишича, у Ростов шаҳрида бўлиб ўтган жангларда ок гвардиячилар куршовига тушиб қолиб, асирлик азобини тортган. Ок гвардиячилар контрразведкаси эса ундан муайян аҳамиятга молик маълумотларни олишга эришган. Жангчи-шоир ҳаётининг бу саҳифаси 20-йилларнинг ўрталарида маълум бўлиб қолгач, у икки йилга Нарим шаҳрига сургун қилинган.

Усмон Носир Москвада таҳсил кўрган йилларда В. Норбут сургундан қайтиб, йирик нашриётнинг раҳбари лавозимида ишлаётган ва ижод билан шуғулланаётган эди.

Хуллас, В. Норбут шу тарзда Усмон Носир ҳаётига кириб келди ва шоир уни ўзаро суҳбатларда Норбўта деб атайдиган бўлди. Сўнг бу Норбўта секин-аста унинг шоирона ҳаёлини банд эта бошлади.

Усмон Носир 1930—1931 йилларда «Норбўта» достонини ёзар экан, В. Норбут асар қаҳрамони учун прототип бўлиб хизмат этди.

Асар «Янги Фарғона» рўзномасининг 1931



йил февраль-май сонларида тўла эълон қилинди.

М. Горький ташаббуси билан бошланган ҳаракат шоирнинг бу асарга қайта назар ташлаши ва сайқал бериши учун муҳим туртки бўлди. Шоир 1932—1933 йилларда дostonни жиддий таҳрир қилиб, унинг «Омон бўлсак, кўришармиз!» ва «Часовой» деган бобларини «Юрак» тўпламида, «Сарвар» ва «Фалокат» бобларини эса «Меҳрим» китобида китобхонга ҳавола этди. Усмон Носирнинг сўнгги сайланма асарларида ана шу бобларгина қайта нашр этилиб келди.

Бугун бу дostonни ўқир эканмиз, В. Норбут ҳаёти фактлари Норбўтанинг жанговар ҳаётига кириб келганини сезмай қолмаймиз. Шоир ҳатто В. Норбутнинг асирликка тушиш чоғини ҳам тасвирлаб кела туриб, воқеаларнинг кейинги оқимига ўзгача йўналиш беради:

Ўқ оз қолди, нима чора бор?  
Ўзи домга илинган овга  
Ўхшаб, асир тушсинми ёвга?  
«Йўқ!» — дейди-да, командир сўзин  
Эслаб кетди, о...ўзи ўзин  
Ўлдирмакни ўйлаб, тиф билан  
Кекирдакка ўқталди... бирдан —  
Ўзи кўрқиб кетди ўзидан!  
Қон томарди икки кўзидан!..

Дostonнинг сўнгги нашрлари шундай мисралар билан тугайди. Аммо унинг «Янги Фарғона» рўзномасида босилган дастлабки нусхасида эса орқадан етиб келган қизил аскарлар душманни тор-мор келтирадилар ва Норбўта омон қолади.

Фукаролар уруши мавзуида асар ёзиш нафақат бугун, балки 30-йилларнинг аввалида ҳам осон эмас эди. Бу мавзуда ҳамиша сийқа сюжет унсурлари, бир қолипдан чиққан қахрамонлар характери, натуралистик тасвир лавҳаларига дуч келасан, киши! Лекин Усмон Носир дostonни қайта ишлаш жараёнида уни шундай бир маромга келтирганки, йигирма икки ёшли шоирда шундай идрок ва истеъдод қаердан пайдо бўлганига қойил қолмасдан илож йўқ! Норбўтанинг қизил аскарлар сафига кириши ҳам, рус командири билан оға-ини тутиниши ҳам, шахсий мардлиги эвазига командирсиз қолган ротани сақлаб қолиши ҳам-ҳаммаси ғоят табиий ва ҳаётий рангларга эга. Дoston қахрамонларининг рухий ҳолатлари, улар кечинмаларидаги нозик ўзгаришлар эса 30-йиллар учун мислсиз маҳорат билан тасвирланган.

Мана, бир кимсанинг эри, иккинчисининг фарзанди бўлмиш Норбўтанинг номаълум тақдири туфайли қоврилган икки аёл портрети:

...Ана, йиғлар ғариб Сарварой  
Муздек совук, қоронғу уйда.  
Тундай қора киприқлар аро  
Иккита шам ёнар липиллаб.  
Иложи йўқ, сил қайнона  
Келинига боқар мўлтиллаб, —  
Мўлтилләр-да... куриган кўзлар  
Ўғли учун йўқ ёшни излар...

Таҳликага тушган бу икки аёлнинг дарду аламлари ва ярали ҳолати кейинги тасвир орқали тобора ачинарли тус олади:

Латта пилик тутаб тоқчада  
Кўкимтир ёш тўкар жинчирок...

Қаҳрамонларнинг мунгли ва фожиавий ҳолатлари ташқаридаги бўрон тасвири орқали янада даҳшатли қиёфага кирган:

Ташқарида бўрон урган ой  
Қор бетида дайдиб юради...

Бу ниҳоятда усталик билан топилган чизгилар Сарварой қалбида кечаётган исённи, таҳликани, ташвишни яққол гавдалантирадиқўяди. Аммо шоир бу эришилган ютуқ билангина кифояланмай, қаҳрамоннинг руҳий оламида юз бераётган тўлғонишлар билан Норбўтанинг шу дақиқадаги ҳаёти ўртасида ҳам боғланиш, алоқа, уйғунлик ўрнатмоқчи бўлади ва шу мақсадда туш картинасини чизади.

Фанибойдан батрак Раҳимнинг хунини олгани учун кўрқиб, ўз оиласини, туғилган жойини ташлаб кетишга мажбур бўлган Норбўта қаерда, қандай яшамоқда? Шу савол Сарваройни безовта қилади. Балки унинг бошига бирор ташвиш, бирор кулфат тушгандир? У ҳолда нима қилиш, унга қандай ёрдам бериш мумкин? Сарварой шуни ўйлайди. Ўйлаб-ўйлаб туш кўради. Тушида унинг яхши кўрган пиёлачасини кимдир олган эмиш. Кимдан сўрамасин, бу пиёланинг қаерда эканлигини ҳеч ким билмасмиш. Бир вақт қараса, пиёла девордаги миҳ устида омонат турганмиш. Югуриб бориб олай, деса, кўлларида кимдир тутармиш:

«Кўй, — дер эмиш, — зўрға турибди,  
Кўл тегизма, ёмон бўлади,  
Тушиб кетса, яксон бўлади».  
«Йўқ! — дермишман, — жонимдан азиз  
Пиёламни нима учун ман

Шу ҳолича қўйиб қўяман?  
Жон поччажон, мени тутманг сиз!» —  
Деб қўлидан чиққан эмишман.  
Аммо миҳга етмас эмишман...  
Гангиб қопман, йўқ эмиш хушим...  
Чўчиб туриб қарасам: тушим.

Бундай тушнинг таъбири аён:

«Панохида асрасин эгам,  
Нозик ерда экан», — деди-ю  
Юм-юм йиғлаб кетди кампир ҳам...

Норбўта ҳаёти, ҳақиқатан, шу лаҳзада қил устида турарди. Эскадрон босмачилар пистирмасига дуч келиб, командир ҳалок бўлган. Чор атрофдан ёғилаётган ўқ ёмғири остида Норбўтанинг ҳаёти миҳ устида турган чинни пиёладек хоҳлаган сонияда чилпарчин бўлиши мумкин. Унинг ҳаётидаги ана шу сертахлика сонияни вафодор хотини қандайдир ботиний бир туйғу билан сезади.

Инсоннинг руҳий ҳаётида туйғу, сезгидан ташқари, яна башорат, каромат ҳам бор. Ана шу икки ҳодиса ўртасида яна бир руҳий жараён мавжуд. Бу қандайдир биологик майдон ва биологик энергия ёрдами билан ҳаракат этувчи туйиш, ҳисланиш, сергакланиш белгиларидир. Қандайдир бир баҳона туфайли ҳалокатга учровчи самолётга чиқмай қолиш... Бошқа шаҳарда истиқомат қилаётган фарзандининг бошига тушган фалокатни қандайдир йўл билан пайқаб, унинг ёнига учиш... Бирор сабаб билан йўлдан қайтиб, уйда ёниб бораётган дазмолни кўриш... Бу ҳодисаларда биз тушунмайдиган руҳий жараён йўқ эмасми, ахир?

...1983 йилнинг май ойида Самарқандда

«Донишманднинг ёшлиги» фильми суратга олинмоқда эди. Шу фильмдаги табиб ролига таклиф этилган экстрасенс Жуна Давиташвили Гўри амир мақбарасини зиёрат қилар экан, худди антеннани созлагандек, икки кўлини кўтаради. Ҳамроҳлари дарҳол жим қолиб, унга кулок тутадилар.

— Бу ерда амирнинг жасади йўқ. У узоқда, қаердадир пастда, — нефрит мақбара тагидаги бўшлиқни ҳис этади Жуна.

— Сен ҳақсан, — жавоб беради машҳур кўшиқчи Ботир Зокиров. У ҳам ушбу фильмда иштирок этар эди. — Темуранг пастдаги ертўлага кўмилган. У ерга тушиб, ўз кўзимиз билан кўришимиз мумкин.

Улар қоронғи зиналардан пастга, ертўлага тушадилар.

— У ёлғиз эмас... Улар икки киши!.. Улар бир-бирларини ўт ва сув сингари ёмон кўрадилар! Уларга бу ер торлик қилмоқда! — давом этади Жуна ўзидаги сезгилар ҳаракатига кулок солиб.

— Албатта, тор, — дейди Ботир унинг орқасидан туриб. Сўнг бу қабрларнинг бирида бутун ер юзини титратган сарқарда, иккинчисида эса буюк мунажжимнинг ором олаётганини ҳикоя қилиб беради.

Жуна сигналларни қабул қила туриб, яна давом қилади:

— Улардан бирининг оёғи... Ҳа, дарвоқе, у чўлок бўлган! — Иккинчисининг эса бўйни... — Жуна душман қиличи Улуғбекнинг бошини учириб юборганидан беҳабар эди.

Киночилар ана шу таҳлитда Гўри амирни зиёрат қилиб бўлгач, ўн битта мақбарали

Шоҳизинда сари кўтариладилар. Улар Ибн Аббос макбарасини зиёрат қилар эканлар, Жуна, кутилмаганда, Ботир Зокировдан илтимос қилади:

— Шу ерда бир тиловат қилсанг...

— Майли,— дейди Ботир,— агар сенга шу нарса керак бўлса...

— Йўқ,— жавоб беради Жуна,— бу нарса менга эмас, сен учун керак. Бу ер сен билан боғлиқ. Аммо мен ҳозирча қандай ва нима билан боғланганини билмайман. Тошкентга борганигда, ойингдан сўраб кўр.

Бир неча кундан сўнг Ботир Зокиров қандайдир шахсий ишлари билан Тошкентга бориб келди. Маълум бўлишича, унинг ота-онаси ва аждодлари Ибн Аббосга ўз уруғларининг ҳомийси сифатида сажда қилган эканлар. Қадимий расм-русмларга кўра, ҳомила кўриш олдидан аёлларни шу ерга, авлиёларга сажда қилдиргани олиб келар эканлар. Ботир Зокировнинг бувиси ҳам унинг онасига ҳомиладор бўлганида, худди шу Ибн Аббос макбарасини зиёрат қилган экан.

Жуна Самарқандда бўлган чоғида бир пайтлари содир бўлган яна бир қанча ҳодисаларни ўзи беҳабар бўлган ҳолда «эслайди». Ҳатто Тиллакори мадрасасида бундан етмиш йил илгари бир ғайридин кишининг яшаганини ҳам «каромат» қилади. Кейин маълум бўлишича, бу Уста Мўмин таҳаллусини олган рассом Николаев экан. Ўша йили Жуна бўлажак воқеани ҳам башорат қилади.

Кунларнинг бирида Хивада таъқибдан қочаётган Ҳусайннинг отда бориши эпизоди суратга олиниши лозим эди. Ҳамма нарса тайёр. Актёр

гримланган. От келтирилган... Аммо шу фурсат Жуна Хусайн ролининг ижрочиси Бахтиёр Зокировнинг олдига бориб:

— Бахтиёр, тўхта, сен бугун суратга тушмаслигинг керак... Фожиа рўй беради,— деб уни огоҳлантиради. Унинг назарида текис майдонда кетаётган от дафъатан қоқилиб, чавандоз учиб тушгандек, отнинг туёғи эса унинг кўкрагига зарб билан урилгандек бўлади.

Жунанинг маслаҳати билан Ботир Зокировнинг ўғли Бахтиёр суратга тушишдан воз кечиб, унинг ўрнини каскадёр эгаллайди. Аммо у башорат қилган воқеа, барибир, айнан такрорланади.

Бундай бўлажак, бўлаётган ва бўлган воқеаларни ҳис этиш, туйишни материалистик фан эътироф этмайди. Аммо фан эътирофига мухтож бўлмаган бундай руҳий жараёнлар минг йиллардан бери инсоният ҳаётида содир бўлиб келмоқда.

Усмон Носир туш манзараси орқали, Сарваройнинг ички туғёнлари ва тўлғонишлари тасвири орқали босмачиларга қарши кураш мавзуида ёзилган достонига тоза ва сарин ҳаёт шабадасини олиб кирди. Бу мавзу тақозо этган шаблон воқеалар ўрнига руҳий ҳаёт манзараларини моҳирлик билан тасвирлаб, ўз асарини ана шу ҳаётбахш замин устига қурди.

## МАҲОРАТ ПИЛЛАПОЯЛАРИ

1933 йилда Ўзбекистон ёзувчилари ўз тарихлари давомида биринчи қурултойларига йиғилдилар. 7 март куни Тошкентда тантанали суратда очилган қурултой беш кун давом этиб, 11

март куні ўз ишига нукта қўйди. Усмон Носир ҳам қурултой ишида «самарқандлик» дўстлари Эргаш, Амин Умарий, Иброҳим Назирий, ака-ука Давронлар билан бирга қатнашди. Қурултой ўзбек маданияти тарихидаги биринчи адабий анжуман бўлганлиги учун ҳам унинг ишида тантанали руҳ кучли эди. Усмон Носир ҳам қурултойнинг очилишига бағишланган «Тингла, қурултой» деган шеър ёзиб, шу шеърни қутлуғ минбардан шавқ билан ўқиб берди.

«Республика ёзувчилари ҳаётидаги тарихий воқеа — Ўзбекистон ёзувчиларининг биринчи қурултойида ҳал қилувчи овоз билан делегат сифатида иштирок этганман,— деб эслайди кекса педагоглардан бири Абдулла Суюмов. — Ана шу қурултойда республикамиздаги адабий-бадий ҳаракат ва галдаги вазифалар кўриб чиқилган. Раҳмат Мажидий ҳисобот маърузасини ўқиган, Анқабой бошловчи ёзувчилар билан ишлаш, Тошкент шаҳар ёзувчилар уюшмасининг раиси Назир Сафаров ташкилий масалалар юзасидан, Андижон ёзувчилар уюшмаси бюроси ҳақида Мансуров қўшимча маъруза қилган эдилар. Драматургия ҳақида Зиё Саид нутқ сўзлаган эди.

10 март куні Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий кўмитасининг биринчи қотиби Акмал Икромовнинг катта ва сермазмун нутқини қурултой қатнашчилари зўр қизиқиш билан кутиб олдилар. Акмал Икромов ўз нутқида адабиётнинг кишиларни тарбиялаш ва мафкураравий курашдаги бекиёс роли, совет ёзувчилари олдида турган муҳим вазифалар, маданий меросга муносабат ҳақида қимматли сўзларни айтган эди. Бу анжуманда айтилган сўзлар



съезд қатнашчиларида чуқур рухланиш, таъсирланиш пайдо қилган эди. Ғафур Ғулومнинг ижодий ҳисоботини, Усмон Носирнинг қурултойга бағишланган шеърини ҳаяжон билан тинглаганимиз ҳам ёдимда...»

Қурултой Ўзбекистон йўқсил ёзувчилар уюшмаси ва унинг турли бўлимларини тугатиб, ягона ёзувчилар уюшмаси ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди ва шу қарорга биноан Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасини тузиш ишлари бошланиб кетди.

Бу даврда, аниқроғи, 1932 йилнинг ўзида Усмон Носирнинг кетма-кет икки шеърлар тўплами «Қуёш билан суҳбат» ва «Сафарбар сатрлар» номи билан чоп этилган эди. Шоир ўз ижодининг ана шу икки дастлабки самараси билан ўша йилнинг 1 июлида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзолигига номзод сифатида қабул қилинади.

Усмон Носир шеърят оламига тетапоя қилиб кириб келган даврда Чўлпон сингари улуғ шоирлар даврининг темир исканжасига олинган, шунинг учун ҳам уларнинг бўғик овози Усмон Носир сингари шеърят шайдоларига етиб келмас, етиб келганда ҳам улар қалбининг торини черта олмас эди. Устоз сабоқларига ташна шогирд шу туфайли тетапоя даврида ёши ўзига ҳийла яқин бўлган бошқа бир шоирнинг этагини тутди. Уйғун шеърларидаги мусикий равонлик, беозор ва беғубор туйғулар унга ҳақиқий шеърят чашмасининг зилол мавжлари бўлиб кўринди. У Уйғуннинг ҳар бир шеърини кузатадиган, бу шеърларни қайта-қайта ўқиб, улардаги самимийликдан,

сўзларнинг мисралардаги нафис ҳаракати-ю ранг ва оҳангларидан завқ оладиган бўлди.

Келганда гул ёйиб, эркалаб баҳор  
Олтин табассум-ла, нозик боқиш-ла,  
Кумуш томчи сочар инжу каби қор,  
Оғочлар ясанар, қушлар чалар тор.  
Куёш кулар. Кезар ҳар ёнда сурур...  
Шунда қувнар кўнгил, гул очар тилак.  
Далалар, саҳролар яйраб эмар нур,  
Қиярлар чамандан, майсадан кўйлак...

Бу мисралар Уйғуннинг «Баҳор» шеърідан олинган. Улар, шоирнинг бошқа лирик замзамалари сингари, 1929 йилда чоп этилган «Баҳор севинчлари» тўпламидан жой олган эди. Бу тўпламга илова этилган «Қизил қалам» жамиятининг сўз бошисида Уйғун шеърятининг ёш шоирлар учун ибратли томонлари тилга олиниб, жумладан, бундай дейилган: «Уйғунда ҳассослик, лиризм зўр. Бадий ҳис этган нарсасини чиройли ифодалар билан безашда унинг қалами яхшигина маҳорат кўрсатади. Уйғуннинг табиат кўринишларини тасвир этган бир мунча гўзал бадий парчалари баъзи ёш шоирларимизда оз кўринадиган ва ўзига хос бўлган ўхшатишлар билан очик ажралиб туради...»

Чўлпон шеърятини қатағон этила бошлаган, ўзбек шеърятининг мумтоз вакилларига ҳам феодал давр куйчилари деган тамға босилган бир даврда ана шу шоир ижоди намуналари Усмон Носир учун шеърятнинг бирдан-бир қайнар булоғи бўлиб туюлди. У ўз шеърларини Уйғун созидан чиққан оҳангларга мослашга уринди, унинг лиризми билан, табиат кўринишларини тасвирлаш санъати билан тўйинди. Аммо улар ўртасидаги алоқа устоз билан шогирднинг эмас, балки оға билан инининг

муносабатига кўпроқ ўхшар эди. Шу туфайли бўлса керак, Усмон Носир «Сафарбар сатрлар» тўпламини «Баҳор севинчлари»нинг муаллифига атаб, унга «Ушбу тўпламни шоир, биродар Уйғунга бағишлайман. Автор», деган сўзларни илова қилган.

1932—1933 йилларда «Известия» рўзномасининг ташаббуси билан миллий жумҳуриятларнинг ёш ёзувчилари биринчи бешйиллик йилларида қурилиб, мамлакат саноатининг ифтихори бўлган йирик корхоналарга ижодий сафар билан бордилар. Иттифок тракторсозлик саноатининг кўрки — Харьков трактор заводига бориб, Ўзбекистон далалари учун, фидокор пахтакорлар меҳнатини енгиллаштириш учун трактор ишлаб чиқараётган украин ишчилари ҳаёти билан танишиш ўзбек ёзувчиларининг чекига тушди. Уйғун ва Усмон Носир бу имкониятдан фойдаланиб, 30-йиллар совет адабиёти учун муҳим туюлган «саноат мавзуи»да асар ёзмокчи бўлдилар.

Бу даврда пайдо бўлган адабиёт ҳақидаги ленинча-сталинча назарияга кўра, чинакам шўро ёзувчиси дастгоҳлар бағридан чиқиб, бадий ижодга заводлар нафасини, қурилишлар суръатини олиб кириши ва шу ёзувчигина шўро адабиётининг кифоасини белгилаши мумкин, деб ҳисобланар эди. Шу мақсадда Ғайратий бошлиқ бир гуруҳ ўзбек ёзувчилари ўша йилларда Сельмаш заводида хизмат қилдилар. Уйғун билан Усмон Носир ҳам бир ой бадалида трактор заводининг оддий ишчиси бўлиб, манглай терларини тўқдилар.

Ҳар икки шоирнинг Харьков трактор заводига қилган ижодий сафари қандай кечганлиги

ҳақида, афсуски, бирор маълумотга эга эмас-миз. Чамаси, улар сафардан қайтгач, бу ҳақда на бирор мақола, на бирор очерк ёзиб, сафар таассуротлари билан ўртоқлашганлар. Фақат Усмон Носир 1934 йилда «Тракторобод» деган тўпламини эълон қилиб, қардош тракторсозлар ҳузурига қилган сафари бўйича «ижодий ҳисобот» берди.

Шу ўринда яна бир кичик адабий фактни кайд этиб ўтишни хоҳлар эдим.

«Янги Фарғона» рўзномасининг 1932 йил сонларининг бирида қуйидаги эълон берилган:

«Ёзувчилар!

Октябрь инқилобининг 15 йиллик байрамига чиқаражак ўзбек адабий тўпламига иштирок қилишни унутманг!

Ҳар бир ёзувчи ўзининг шеър, хикоя, очерк, поэма ва шунга ўхшаш адабий парчасини 6 октябрга қадар топширсин. Қабул қилиш ишини «Янги Фарғона» газета бошқармасида Н. Даврон бажаради.

*Комиссия».*

Бу тўплам орадан икки йил ўтгач, 1934 йилда «Шеърлар» номи билан босилган. Унда иштирок этган йигирмага яқин шоирнинг бири Усмон Носир бўлиб, унинг «Тракторобод» туркуми биринчи марта шу мажмуада эълон қилинган.

30-йилларда, бошқа шоирлар сингари, шўро мавзуида асарлар ёзмагани ва янги воқеликнинг маддоҳи бўлмагани, учун Чўлпонга ҳам, Фитратга ҳам жуда кўп тошлар отилган. Шунда кимдир Фитратга мурожаат этиб, «Домла, шунча дакки эшитавермай, жуда бўлмаса,

трактор тўғрисида битта шеър ёзиб қўйсангиз, асакангиз кетадими? Сиз ҳам тинч, бошқалар ҳам..», деб гап бошлаган экан, домла: «Эй доно йигит, мен тракторнинг ҳатто тариллаган овозидан қўрқаман-ку, қандоқ қилиб у ҳақда шеър ёзай?!» — деб айтган экан.

Усмон Носир трактор тўғрисида ҳам шеър ёза биладиган шоирлар қавмидан эди. Лекин шунга қарамай, у трактор тўғрисида эмас, тракторсозлар ҳаётини, улар меҳнатининг замирида товланган фидокорлик ва ватанпарварлик туйғуларини акс эттирувчи шеърлар ёзди, заводнинг зарбдор ишчилари образини яратишга уринди. Аммо шу билан бирга у фақат «ишлаб чиқариш мавзуи» билангина ўралашиб қолмай, китобхонни ҳақиқий шеърят оламига элтувчи туйғулар чаппор урган «абдий мавзулар»да ҳам қайноқ илҳом билан қалам тебратди. Бугунги кунда ана шу шеърларгина адабиётнинг элагиди қолган.

Усмон Носир дастлаб «Тракторобод» номли дoston ёзмокчи бўлган. Бугун «Лирика! Лирика, ўйна, кўлкалан!..» мисралари билан шеърят мухлисларига таниш бўлган парча шу дostonнинг муқаддимаси бўлиши лозим эди. Аммо санадлар қаршилиги қонунига кўра, бу «Кириш» тракторсозлар ҳаётини акс эттирувчи «хужжатли лавҳалар» билан уйғунлаша олмади.

Машҳур италян заргари Бенвенуто Челлини олтин ва кумушдан ясалган ҳайкалчалар, жомлар ва бўлак асбоб-анжомлари билан машҳур бўлган. Кунларнинг бирида у сиртига турли расмлар ишланган жомни — ажойиб санъат асарини яратар экан, олтин эритмаси кутил-

маганда тугаб қолади. Шунда Челлини довдираб, ҳам, саросимага тушиб ҳам қолмай, хонадонигаги бир неча олтин қошиқ ва паншахани нардан-бери эритиб, «ишлатиб» юборади. Бирок жом тайёр бўлгач, бояги қошиқ ва паншахалар жомдаги қабартма суратлар билан омухта ҳолга кирмагани маълум бўлади.

«Тракторобод»даги «ишлаб чиқариш илҳоми» билан ёзилган «боблар» ҳам, ана шундай қошиқ ва паншахадек, санъат асари билан ўзаро туташмаган лавҳалар эди. Усмон Носир бу ҳолни тушуниб, келгуси ижоди учун тегишли хулоса чиқарди. У бундан кейин ўзининг шоир сифатидаги бурчи тракторни ҳам, ҳатто тракторсозни ҳам куйлаш эмас, балки ўз қалбининг қаъридаги «қошиқ ва паншахалар» тегмаган туйғуларнинг олтин кукунини шеъринг асарларнинг қон томирига юборишда эканини тушунди. Унинг «Тракторобод»дан кейинги тўпламини «Юрак» деб аташининг боиси ҳам худди шунда эди.

Усмон Носир турмуш қуриш, фарзанд кўриш бахтини тотиб улгурмади. Лекин у 1932 йилда бир туш кўрган ва тушига суксур ўғил — унинг ўғли кирган эди:

Ҳали гул ёшлигим шамолдай ўйнар,  
Севгим бирон қизда тинмаган ҳали.  
Ҳали сочим қора, ишк-ла тарайман,  
Оппок қиров дона инмаган ҳали.

Ҳали туғилганинг йўқ, ўғлим Қундуз,  
Она бўлиб биров келган йўқ уйга.  
Бола тўғрисида бир шеър битириб,  
Чарчаб ухлаганда, кирдинг тушимга.

Қандай ширинсан-у, қандай кўркамсан;  
Отанг ўргилсинми, суксурим, сендан?  
Оҳо!.. Қадди-қоматинг раъно,  
Нозик кулги учар лабингдан...

Шоир тушида ўғилчасини қучиб, бағрига босиш учун унга қўл узатади, у сари юрмоқчи, югурмоқчи бўлади, аммо оёқлари чўяндан ясалгандек ҳаракатга келмайди. У яна интилади, яна оёқлари ердан узилмайди. Изтиробдан қийналган шоир шу пайт уйғониб кетади:

Кўзларимни очдим: терлаб кетибман...

Хушёр тортган шоир бу тушнинг таъбирини билмоқчи бўлиб, ширин хаёлларга боради:

Қани ота бўлсам, ўғлим бўлса-ю...

Шоир бу тушнинг таъбирини еча олмаган. Замон Қундузнинг туғилишига имкон бермади. У нафақат Усмон Носирни, балки унинг ҳали туғилмаган, тушидаги, хаёлидаги фарзандларининг ҳам ҳаётига зомин бўлди.

Аммо бу пайтда шоирнинг бир-биридан гўзал уч синглиси бор бўлиб, шоир қалбидаги барча нозик туйғулар шу кизларга қаратилган эди. Усмон Носир шоир сифатида туғилиб, шаклланиб борар экан, шеърининг дунёдаги энг буюк мўъжиза эканни туюб борди. Шеъринг мангу гўзаллик ва нафосат тимсоли сифатида унинг меҳр-муҳаббатини оҳанрабо янглиғ ўзига торта бошлади.

Шоир лирикага мурожаат этиб, ёзади:

Сен шундай бахтлики,  
 Шундай бахтлики,  
 Етилдинг ва тўлдинг.  
 Туғишган  
 Синглимга  
 Хурматим, бермаганимни:

Иззатим,  
 Ишким, меҳримни  
 Сенга берибманки,  
 Ҳайаб кулсин, деб,  
 Юртимнинг найини  
 Узмай сузсин, деб.

У шеърятни севади, ардоқлаб ва эъзозлаб юксакларга кўтаради. Аммо бу қув шоир ўз истеъдодининг кучини ҳам билади. Шеърятнинг қалбидан булоқ янглиғ юзиб чиққанидагина гўзал бўлишини сезади ва бунга ишонади:

Бунча ширин экан  
 Сўзларинг сенинг,  
 Бунча ҳам  
 Хур ёнар  
 Кўзларинг сенинг.

Қалбдан энтикади  
 Ҳар дамнинг,  
 гўзал —  
 Сенга тил берганда  
 Шеърим ҳар  
 маҳал!..

Чиндан ҳам, шу йиллардан эътиборан Усмон Носир исмли кумуш жилға туфайли ўзбек шеърятни янада гўзаллаша бошлади.

## САМАРҚАНД

30-йилларда олий ўқув юртларига киришни истаган кишилар бугунгидек кўп бўлмаган, албатта. Ҳар бир ота ўз фарзанди ўрта мактабни тугатар-тугатмас оилага, рўзғорга мададкор бўлишини истагани сир эмас. Баъзи оилаларда эса эндигина мактабни амал-тақал қилиб тугатган ўғлондан бўлак эркак бўлмаган. Шунинг учун ҳам олий ўқув юртларининг вакиллари шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб, ўрта маълумотга эга бўлган қобилиятли



йигит ва кизларни ўз дорилфунунларига ташвиқ қилганлар. 1933 йилнинг ёз ойларида ана шундай ташвиқотчилар Қўқонга ҳам келиб, бир гуруҳ ёшларда Самарқандда, Акмал Икромов номли дорилфунунда таҳсил олишга майл уйғотдилар.

Дорилфунунда ўқиш истаги бўлган ёшлар хали оз бўлишига қарамай, ўша йилларда ҳам даъвогарларнинг билим даражаси синовдан ўтказилар эди. Ўша даврда дорилфунуннинг ижтимоий-иқтисодий куллиёти декани бўлиб ишлаган, ҳозир Тошкентда истикомат қилаётган кекса муаллим Рауф Бойжонов бундай ҳикоя қилади:

«Усмон Носир ўзининг тенгдош дўстлари билан Самарқандга келганида, олий педагогика институти эндигина Педагогика академиясига айлантирилган эди. Бу даврда Самарқандда Ҳамид Олимжон, Уйғун, Ойдин, А. Умарий, Н. Охундий сингари бўлажак шоир ва ёзувчилар таҳсил олмоқда ва улар туфайли талабалар орасида бадий ижодга қизиқиш айниқса авж олган эди. Дорилфунун домлалари ҳам ижодга қизиққан талабаларга бошқача кўз билан қарар эдилар. Шунинг учун ҳам биз Усмон Носир, Иброҳим Назирий, Муҳсин Ҳамидов, Адҳам Ҳамдам сингари беш-ўнта шеърлар ёзган ёш шоирларни кириш имтиҳонларисиз ўқишга қабул қилдик. Уларнинг ҳаммаси ўқишга чанқок, серғайрат, билимли болалар эди. Тез орада улар педакадемиянинг олдинги талабалари бўлиб олдилар. Уларнинг шеърлари деворий газетада тез-тез кўринадиган, адабий кечаларда ўкиладиган бўлди. Бу билан бирга улар юқори курсларда таҳсил олаётган

ёш шоирлар билан ҳам тезда дўстлашиб олдилар».

Рауф Бойжонов сингари «жонли манбалар» бизга қанчалик қимматбаҳо маълумот берма-синлар, узок йиллар ўтиши ва хотиралари тоталитар тузум исканжасида заифлашиши оркасида айрим фактлар талқинига эркин муносабатда бўладилар. Унинг юқоридаги сўзларида ҳам шундай нуксон йўқ эмас. Усмон Носир Самарқандга ўқишга борганида, Акмал Икромов номидаги Педагогика академияси Ўзбекистон давлат дорилфунунига айлантирилган эди.

Шу йилларда дорилфунун Абрам (ҳозирги М. Горький) бульваригаги билим юрти биносида жойлашган бўлиб, тил ва адабиёт куллиёти мустақил куллиёт сифатида эндигина ажралиб чикқан эди. Бу куллиётга дарс бериш учун жалб этилган домлалар орасида эса Фитрат, Садриддин Айний, В. Л. Вяткин, Георгий Шенгели, Абдурахмон Саъдий сингари ўз соҳаларининг машҳур билимдонлари мавжуд эди.

Усмон Носир ана шу муҳитга келиб кирди.

Шоирнинг Самарқандда таълим олиши хусусида сўз юритишдан олдин икки хужжатни келтириш ўринлидир. Бу хужжатларнинг бири Қўқон шаҳар ва район маориф шўбаси томонидан 1933 йилда берилган гувоҳнома бўлиб, унда Усмон Носирнинг 1929 йилдан то 1932 йил охиригача Қўқон ўрта мактаблари ва таълим-тарбия курсларида тил ва адабиёт муаллими бўлиб ишлаганлиги қайд этилган. Афсуски, қўлимиздаги фотонусхада гувоҳноманинг қайси ойда берилганлиги кўринмай қол-

ган. Шунинг учун ҳам шоирнинг 1933 йил июлигача, яъни Самарқандга ўқишга кириш учун боргунига қадар нима билан шуғуллангани номаълум бўлиб қолади. Иккинчи ҳужжат эса Давлат дорилфунунига кириш учун 1933 йил 29 июль куни Усмон Носир томонидан тўлдирилган қуйидаги анкетадир:

«2. ДАВЛАТ ДОРИЛФУНУНИГА  
КИРИШ УЧУН

- 1 — Исми, фамилияси — *Усмон Носир.*
- 2 — Туғилган йили — *1912.*
- 3 — Миллати — *ўзбек.*
- 4 — Ижтимоий чиқиши (Октябргача ҳам, Октябрдан сўнг ва ҳозир отасининг қилган иши) — *косиб.*
- 5 — Партияси, кирган йили, билет раками —
- 6 — Комсомолда борми, билет раками, кирган йили — *1927, № РК.*
- 7 — Қайси союзга аъзо — *Ёзувчилар.*
- 8 — Қайси мактабни битирган — *1929 йилда, Қўқон II босқич.*
- 9 — Қайси факитага киради — *тил-адабиёт.*
- 10 — Қандай тилларни билади — *ўзбек, рус, тожик.*
- 11 — Қандай оммавий ишларда ишлаган — *комсомол иши, .....<sup>1</sup>, газета.*
- 12 — Ҳарбийда бўлганми — *йўқ.*
- 13 — Туратурғон жойи — *Қўқон, Даврон, 147.*
- 14 — Имзоси — *имзо».*

---

<sup>1</sup> Ўқиб бўлмади.

Ушбу анкета шоир ҳаётининг кўпгина чалкаш нуқталарига аниқлик киритади. Аввало, унинг дорилфунунга ўқишга кирган йили (1933) ойдинлашса, иккинчидан, отасининг косиб бўлганлиги яна бир қарра тасдиқланади. Демак, унинг «Кечмиш кунларим» номли бирор-та тўпламига киритилмаган шеърисидаги «Мен ўксиз туғилдим. Бир косиб отадан», деган сўзларга ҳам, болалигида кўрган азоб ва хўрликлар тасвирига ҳам ишониш мумкин. Учинчидан, шоирнинг тожик тилини билиши ҳақидаги эътирофи ҳам диққат-эътиборга молик. Зеро, у тожик тилини ўғай отаси Носир ҳожи ва унинг жигарлари туфайли билган.

Хуллас, Усмон Носир Москвадаги талабалик ва Қўқондаги муаллимлик йилларидан кейин 1933 йилнинг 1 сентябрида Самарқандда олий маълумот олишга киришди.

Дорилфунун домлалари ўз соҳаларининг йирик билимдонлари бўлиб, зукко олимлар эдилар. Шунинг учун ўзбек халқи тарихи ва маданиятининг жонли қомуслари бўлмиш Фитрат ва С. Айний ҳам, Улуғбек расадхонаси қолдиқларини топган, Регистондаги машхур икки минорани ҳалокатдан сақлаб қолган В. Вяткин ҳам, куни кеча Маяковский билан баҳслашиб юрган профессор Г. Шенгели ҳам унинг дилидан жой олдилар. Дорилфунунда Ғози Олим Юнусов, Шокир Сулаймон сингари шоир ва алломалар ҳам дарс бердилар. Аммо Усмон Носир самарқандлик талабаларнинг севимли домлаларидан бири Абдулла Алавий билан ҳамнафас бўлолмади. Чўлпон сингари устозларнинг ҳам, Ҳамид Олимжон сингари шогирдларнинг ҳам меҳрини қозонган, ҳам билими,

ҳам ажойиб шеърӣ истеъдоди, ҳам ички маданияти билан зиёкор Самарқандни мафтун этган бу зот яқинда оламдан ўтган эди. У, дўсти Амин Умарӣ сингари, ҳар жиҳатдан намуна бўла олувчи, покиза, камтар ва камсуқум инсон эди. Унинг ўша йилларда ёзган шеърлари ўзбек шеърияти тарихида янги ва жозибали ҳодиса бўлиб, педакадемияда таҳсил кўрган катор ёш шоирлар катори, Уйғунга ҳам самарали таъсир кўрсатган. Усмон Носир ҳам бу шеърлардаги янгича поэтик тафаккурни ҳис этиб, ундан баҳраманд бўлган. Аммо бу улкан истеъдод эгасининг бевақт ўлими, унинг ҳам юрак торларини узиб юборди. У, Абдулла Алавӣ вафотига бағишлаб ёзган шеърида марҳум шоирни куёшга қиёс қилиб, дашномлар эди.

Лекин барча дашномлар ҳали олдинда эди. Шунинг учун ҳам у дастлаб ўйлаб-нетмай ёзди. Ёзганда ҳам узун-узун, шеъриятга кам алоқадор бўлган, ҳис ва туйғулар ўйинидан йироқ манзумаларни тизиб ташлади. Бу шеърларнинг бир қисми «Янги Фарғона» рўзномасида, бир қисми эса дорилфунун деворӣ газетасида эълон қилинди». Лекин уларнинг қарийб ҳаммаси ер қаъридаги шифобахш фаввора отилгунга қадар чор атрофни тизза бўйи тўлдириб юборадиган лой қатлами эди!

Усмон Носирнинг сўлим шеърлари 1934 йилдан эътиборан яратила бошлади. Аммо унинг қалбидан 1933 йилда отилган «лойқа» орасида ҳам «Монолог», «Юрак», «Шеърим» сингари гавҳарлар йўқ эмас. Бу шеърларнинг туғилиши, умуман Усмон Носир истеъдодининг сайқал топишида дорилфунундаги ажойиб ижодий муҳитнинг роли оз эмас.

Куни кеча интернат ва мактабда Усмон Носир билан «тепишиб» катта бўлган дўсти Мўйдин Бурхонов ҳам орадан бирор йил ўтгач, дорилфунуннинг физика-математика куллийтига ўқишга борди. Қўқонлик дўстлар — Амин Умарий, Усмон Носир, Иброҳим Назирий, Мухсин Ҳамидов, Қаюм Пўлат ва Мўйдин Бурхонов дорилфунун ётоқларида тез-тез учрашиб, ўзаро суҳбат қурдилар, янги ёзилган ва ҳали сиёҳи қуримаган шеърларини ўқиб, фикрлашдилар. Бу шеърлар фақат Усмон Носир ё Амин Умарий қаламига мансуб эмас эди. Усмонжоннинг аксар ҳамшаҳарлари, шу жумладан, Мухсин Ҳамидов ҳам шеърятга ёт кишилар бўлмаган. Мухсин гўзал шеърлар ёзибгина қолмай, уларни гўзал ўқишни ҳам билган. Аммо шу сўнгги ҳол туфайли у шеърятдан узоқлашишга мажбур бўлди. 30-йилларнинг бошларида Самарқандга гастролга борган Ҳамза номли театр артистлари Миршоҳид Мироқилов ва Наби Раҳимов М. Ҳамидовнинг актёрлик истеъдодини кўриб, уни театрга таклиф этдилар ва у бу таклифни бажонидил қабул қилди. Шу тарзда қўқонлик шоир дўстлар давраси торайиб борди. Торайган даврага эса янги ҳамроҳлар кириб келишади. Дўстлик даврасининг ана шу қонунияти билан Шукур Саъдулла, Қосимжон Ҳошим, кейинчалик Насрулла Даврон каби шоирлар туфайли Усмон Носир давраси яна кенгайди.

Бу дўстларнинг аксари у билан бир ётоқхонада, ҳатто бир хонада истиқомат қиларди. Ҳамсоёлар тунги хордиққа кетганларида, у янги шеър ёзиб, бу шеърни тезроқ ўқиб бериш иштиёқида дўстлари қошига келиб, «Чой ича-



Усмон Носир кўконлик дўстлари давраида.  
Самарқанд, 1933 йил.

санми? Чанқаганинг йўқми?» ёки «Пивога қалайсан?» каби кутилмаган саволлар билан уйғотар ва ўзининг шеър ўқиш истагини шу йўсинда қондирар эди.

Дорилфунуннинг шундоққина ёнида бир пивохоноа бўлган. У ерда Константин исмли каттароқ ёшдаги бир киши буфетчилик қилган. «Дядя Костя» — «Костя амаки» деб чақирар экан уни шинавандалар. Усмон Носир ана шу пивохоноага кириб, ҳамёнида пули бўлса-бўлмаса пивоҳўрлик қилиб, овқатланиб юрган. У талабалик нафақаси, қалам ҳақи олган кезларида эса Костя амакига бор пулини берган. Сўнг бемалол, пулсиз ҳам тамадди қилиб, пиво ичиб юрган. Унинг ўша йиллардаги талайгина шеърлари шу ерда, бир кружка пиво гашти билан ёзилган.

«Умуман,— дейди шундай воқеаларнинг гувоҳи бўлган Иброҳим Назирий,— у илҳом билан тўла, қофияси доим ўқлоғлик шоир эди. У ҳамиша кичик бир дафтарча ва қаламини ёнида олиб юриб, бир нафасда талай-талай сатрларни териб ташлар эди. Баъзан у менга ҳам диктовка қилар, мен шундай пайтларда унинг хаёлига келган мисраларни ёзиб улгуролмас эдим».

«Ёзиб улгуролмас эдим...» — бу сўзларни нафақат Иброҳим Назирий, балки Усмон Носирнинг ўзи ҳам айтиши мумкин эди. Унинг илҳом булоғи йилдан-йилга тобора қайнаб ва тошиб бормоқда эди.

## НАСТАРИН ҲИДИ

Усмон Носир гарчанд мустақил ҳаётга йўланма олиб, гоҳ Москва, гоҳ Самарқандга



бориб яшаган, бечора онанинг хаёли эса доимо унда, унинг йўлида бўлган. Холамбиби хат ёзишни билмаган. Лекин ўз фарзандини соғинган она учун шу ҳам муаммоми? У юрагида тугиб юрган соғинч сўзларини қизларига айтиб, Самарқандга кетма-кет хат ёздирар, ўғлини кўриш истагида ёнаётганини англатар эди.

Усмон Носирнинг «Оқ ювиб, оқ тараб» деган шеъри Холамбибидан келган ана шундай хатларга жавоб тарзида ёзилган.

Усмон Носир, бу шеърда тасвирланишича, онасидан «Ўғлим, ўқишларинг қалай, Сихатмисан, кўзим?» деган мазмунда мактуб олиб, унга ўзининг ҳаёти, ўқиш ва ижодий ютуқлари ҳақида жавоб хатини ёзади:

Ўғлинг уста бўлиб энди;  
Тўп-тўғри сўзлардан  
Байтлар тўқийтурган бўлган...

деб ёзади у ғурур билан. Усмон Носирни ифтихор ҳиси билан тўлдирган ҳол унинг оддий сўзлардан санъат асари ярата олиши эмас, балки кечалари қора кунлар азобини тотиб, хор ва зор яшаган боланинг эл-юрт назарига туша бошлаши, шоир бўлиб ўсиши эди:

Оёк яланг, бош яланғоч  
Қолган кунлар қани?  
Онажоним, ўтди йиллар,  
Ўчди йиллар оти...  
Эсга солма, меҳрибоним,  
Кўриша олмай дийдор,  
Ажралишиб кетганимиз...  
Мен кўчаларда хор...

Чамаси, Холамбиби фарзандига йўллаган мактубида, унга етарли меҳр кўрсата олма-

ганидан изтиробда эканини ёзган кўринади.  
Бунга жавобан шоир бундай дейди:

Ок юволмай, ок таролмай  
Ўтган бўлсанг, она,  
Ок ювиб, ок тараб,  
Катта қилди замона.

Онажоним, соғ бўлсанг бас  
Севишим учун менинг,  
Ўзим ҳар жойда,  
Дилимда  
Меҳринг ўти сенинг.

Усмон Носир ёшлик шўхликлари билан қанчалик тасалли топмасин, унга ок сут бериб катта қилган, икки кўзи Самарқанд йўлига интизорлик билан тикилган онаси — дунёдаги энг сеvimли ва энг азиз кишисини ёддан чиқармайди. Сингилларини кўргиси келади, соғинади. Ҳатто ўгай отасига нисбатан ҳам зарра бўлсин ғараз сезмайди, аксинча, у билан йилдан-йилга яқинлашиб боради.

Шоирнинг синглиси Инобатхоннинг айтишича, Усмон Носир кишки таътил учун Қўқонга кетаётган дўстларидан бирига онасини, сингилларини қаттиқ соғинганини айтиб, уларнинг Самарқандга келишларини илтимос қилган. «Аям умри бино бўлиб тўрт деворни ҳатлаб, бирор жойга чиқмаган, бирор жойни кўрмаган. Самарқанд — жуда гўзал шаҳар. Ота-боболаримиз руҳи тирик бўлган бу шаҳарга келиб, «уч-тўрт кун туриб кетишсин. Улар баҳонаси билан ўзим ҳам шаҳарнинг муқаддас жойларини яна бир бор зиёрат қиламан. Уларга Гўри амир ва Шоҳизиндада ором олиб ётган улуғ аждодларимиз сағанасини кўрсатаман. Ахир

бундай жойларни бошқа юртлардан келиб зиёрат қилмоқдалар», — деган у.

...Қайси бир йил январининг дастлабки кунлари. Мактабларда ясатилган арча атрофида болалар байрами бошланган. Бундай шодлик туйғуси билан чулғанган айём ҳам Инош назарида Самарқанд сафари олдида, ака билан учрашув завқи олдида ҳеч гап эмас эди. У гоҳ аясини қучоқлаб, гоҳ дадасининг бағрига кириб, «Самарқандга акамни кўргани борайлик», деб қайта-қайта илтимос қилди. Уларни ҳоли-жонига қўймади. Ҳоламбиби ҳам: «Дадаси, бир ўғлимизни кўриб келайлик. Рухсат беринг. Агар ўзингиз ҳам бирга борсангиз, бошимиз осмонга етган бўларди», — деб ёлборди. Носир хожи ўзининг бандлигини айтиб, «Майли сизлар бориб, уч-тўрт кун Самарқандни зиёрат қилиб, Усмонжонни кўриб келинглар. Менинг ўрнимга Ибоджон сизларга ҳамроҳ бўлиб борсин», — дея фотиҳа берди.

Поезд оғир хўрсиниш билан вокзалдан силжиди. Алламаҳалгача Қўқон атрофидаги қишлоқлар, оппоқ қор билан қопланган дудсиз далалар поезд деразасидан шошилмай ўтиб турди. Она ва бола бўлажак учрашув нашидаси билан яшаб, гўё қанот ҳосил қилгандек, ўзларини енгил ҳис этдилар. Олдинда орзиқиб кутганлари учрашув бор эди.

Эрта тонгда Қўқондан чиққан поезд бир ярим сутка деганда Самарқанд вокзалига етиб келиши керак эди. Лекин киш чилласида тинимсиз ёкқан қор поезд йўлларини босиб, кўмиб ташлаган экан. Машинист Самарқандга етгунча беш-олти дафъа поездни тўхтатиб, йўловчи эркаклар кўмагида йўлни қор уюм-

ларидан тозалади. Хуллас, поезд икки кунлик кечикиш билан маррага етиб келди. «Қари қиз овга чикди, кетидан ғовга чикди» — Холамбиби бу халқ хикматини тез-тез эслаб, сафарга чикканидан пушаймон бўлган пайтлари ҳам бўлди. Лекин яхши ҳамки Ибоджон ҳамроҳ бўлган экан, келин ойсини юпатиб, Усмонжон билан бўлажак учрашув қувончини эслатиб турди.

Самарқанд вокзалида қўқонлик меҳмонларни Усмон Носирнинг дўстлари кутиб олиб, тўғри дорилфунун ётоқхонасига олиб бордилар. Дастурхон чиройли безалган, пўлоти нонлардан тортиб Ургутнинг сояки майизларигача — ҳаммаси қўйилган, фақат нечундир меҳмонларни таклиф қилган мезбоннинг ўзи йўқ эди. Маълум бўлишича, Усмон Носир икки кун давомида вокзалга қатнайвериб, қаттиқ хавотирланган ва меҳмонлар келишидан сал олдин Қўқонга жўнаган экан.

Усмонжоннинг ярим кечада Қўқонга келганини кўрган Носир хожининг ҳам бирор ҳодиса юз бердими, деб капалаги учиб кетди. Ота билан бола қандоқ тонг оттирганларини билмай, эрта билан поездга тушдилар. Улар дорилфунун ётоқхонасига кириб келганларида, Холамбиби жажжи қизига қўшилиб, мудраб ўтирган экан. Усмонжоннинг «Ая!» деб она бағрига отилиши билан унинг уйқуси ўчиб, тонг отиб, оппоқ тонг отиб юборгандек бўлди.

Онажоним, соғ бўлсанг бас,  
Севинчим менинг,  
Ўзим ҳар жойда, дилимда —  
Меҳринг ўти сенинг...

Усмонжон аяси билан тўйиб кўришгач, ширин уйкудаги кўзичокни олиб, бағрига босди. Шу пайт Иношнинг кўзлари очилиб, жажжи кўллари аканинг бўйнига чирмашди.

Бу ёруғ оламда ҳамма нарсанинг кушандаси бор. Тўк, фаровон кунларни очлик кемириб ташлайди. Офтобли, чароғон кундузлар қора тун кўйнида эриб, адо бўлади. Ёзнинг тўкин боғларини куз шамоли хазонга айлантирса, висол онларидан сўнг ҳижрон ўкириб йиғлайди. Инсон ҳаёти — турли ҳолатларнинг алмашувидир. Ёшлик ўрнига қарилик келиб, куни кеча тоғ эчкисидек сакраб юрган оёқлар таёқсиз юриши маҳол бўлиб қолади. Бахтли дамлар дамба-дам бахтсизлик, мусибат, кулфат ва аламларга ўз ўрнини осон-гаров бўшатиб беради. Ҳаётнинг, табиатнинг бу қонуний ҳаракати етмаганидек бир инсон иккинчисининг оёғига болта, ургани-урган. Бурнини қонатгани-қонатган. Иғво, фасод билан захарлагани-захарлаган.

Сенга нима етишмайди, нима камлик қилади, инсон? Наҳотки, ана шу дийдор кўришувини ҳам кўп кўрсанг?!

Онажоним, соғ бўлсанг бас,  
Севинчим менинг.  
Ўзим ҳар жойда, дилимда —  
Меҳринг ўти сенинг...

Усмонжон икки-уч кун давомида ўз оиласи оғушида бағри бутун бўлиб, бахт нималигини туйиб яшади. Қишки Самарқанднинг ҳам ўзига яраша латофати бор. У азизларини ана шу латофатдан баҳраманд этишга уринди. Регистонни, машҳур Самарқанд бозорини, Гўри амиру Шохизиндани кўрсатиб, темурийлар тарихи билан ошно этди.

Инсоннинг ватани — киндик қони тўкилган манзилгина эмас. Она яшаётган ёки яшаган маскан унинг ватани бўлади. Усмон Носирнинг ватани — Қўқон. У талабалик йилларида жиндак вақт топдим, таътил кунлари келдим — Қўқонга борарди; онасини, сингилларини, отасини, болалик йиллари ўтган муқаддас жойларни кўрарди.

...Келдим: яна ёдимга тушди,  
О, шаҳарим, ўсган ерларим.

Қўқоннинг унга энг азиз бўлган гўшаси интернат эди. У кўпинча бу ерга келиб, таниш болалар билан гурунглашар, неча йиллар мобайнида кадрдон бўлиб қолган ётоғини зиёрат қилар, тарбиячилари ва муаллимлари билан учрашар эди. Бу ерда у биринчи шеърини ёзган. Бу ерда у биринчи марта шахло кўзли кизни севиб қолган. Интернат боғида навбахор кунлари очилиб, теварак атрофга нафис бўй таратган настариннинг кичик бир шохчасини синдириб, у кизга совға қилган. Настарин навдасини синдиргани учун дакки егани ҳам ёдида.

Мана, боғим, мана, интернат,  
Ҳали ҳамон очилар сирень.  
Бу ер менга, ҳаётимга кат  
Берган учун кўринар ширин.

Мен бу ерда биринчи дафъа  
Икки сўзни кофия қилдим.  
Мен бу ерда биринчи дафъа  
Икки кўзнинг ўтида куйдим...

Ҳар бир инсон қайси юртда дунёга келмасин, болалик деган гўзал бир ватанда яшаб улғаяди. Бу ватанда у қандай кўргиликларни бошдан

кечирмасин, уни ҳамиша ширин бир тушдек эслаб юради. Ана шу ватанни унутмаган болаликдаги настарин ҳидини доимо ҳис этиб юрган кишигина умр бўйи мусаффо бўлиб қолиши мумкин.

## «НАХШОН»НИНГ ЯРАТИЛИШИ

Усмон Носир Самарқандда таҳсил олар экан, бу ерда қанчалик билимдон домлалар дарс бермасин, у дарсдан кўра кўпроқ ижодга меҳр қўйди. Шеърят, гўзал бир париваш сингари, унинг бутун борлиғини ўзига тортди.

«Қизил қалам» жамиятлари бу пайтда, Қўқондагидек тугаб, унинг ўрнида шаҳар йўқсил ёзувчилар уюшмалари пайдо бўлган, Самарқанд йўқсил ёзувчилари уюшмасига эса Садриддин Айний раис этиб тайинланган эди. Усмон Носир ҳам тез орада шу уюшманинг фаолларидан бирига айланди. У таҳсил кунларида ҳам, таътил кезларида ҳам кўпроқ шеърят билан яшади.

«Усмон Носир,— деб эслайди Азиз Раҳмонов,— Самарқандда ўқир экан, бир йили таътил пайтларида Қўқонга келиб, Қўқон пролетар ёзувчилари уюшмасининг мажлисида иштирок этди. Янглишмасам, у шу куни йиғилишда маъруза қилиб, шўро ҳукумати халққа маориф ва маданият дарвозасини кенг очиб қўйганини алоҳида таъкидлади. Рус тилида мавжуд бўлган адабиётни ўзлаштириш ва ҳар томонлама маданиятли киши бўлиш учун рус тилини ўрганишнинг зарурлигини қайта-қайта тушунтирди. Унинг ўзи шу йилларда рус тилини анча яхши билар, рус ва жаҳон адабиётини қунт билан ўрганмоқда эди».

Шоирнинг синглиси Роҳатхон Азиз Раҳмоновнинг бу сўзларини тасдиқлаб, яна бундай дейди: «Ёз фаслини акам уйда, Қўқонда ўтказишни яхши кўрарди. Онамиз акам учун энг салкин хонани ажратиб кўяр, у бу ерда таътил пайтларида кўплаб шеърлар ёзар, ижодий ишлар билан банд бўлар эди. Дўстлари билан шеър ҳақида кўп баҳслашар, шеър ўқишни яхши кўрарди. У билан ҳамсуҳбат бўлган одам сира зерикмас эди».

Чиндан ҳам, Усмон Носир таътил пайтларида Қўқонга келиб, кадрдон дўстлари билан учрашар, улар билан сайр-гашт қилар, суҳбатлашар, шеърхонлик қилар ва қаерда бўлмасин — дўстлар даврасидами, рўзнома таҳририятидами, салкин уйидами — ижод этар эди. Усмон Носир исмли булокнинг кўзи очилган эди.

Самарқанд давлат дорилфунунининг айниқса 1934 йилга оид ҳужжатларини варақласак, Усмон Носирга оид бир канча марокли маълумотларни топамиз:

Мана, дорилфунун ректорининг 5 майда имзолаган буйруғи. Бу буйруққа биноан, шоир шу йилнинг 15 майига қадар Тожикистон ёзувчилари уюшмасининг I курултойига юборилган.

8 майда, Усмон Носир курултойга бориши арафасида чиқарилган буйруққа кўра, унга 160 сўм микдорида талабалик нафақаси берилган. Энг муҳими, бу буйруқда шоирнинг 4-курс талабаси эканлиги айтилганки, демак, у 1933 йил 1 сентябридан 1934 йилнинг 8 майига қадар бўлган муддатда 1-курсдан 4-курсга қадар барча фанлардан имтиҳон топшириб,



8 ой бадалида уч курсни сакраб ўтган. Бу ҳам истеъдод белгиси ва билим кўрсаткичи эмасми?

Нихоят, ўша йилнинг 9 июнида қабул қилинган буйруқ асосида Усмон Носирнинг арман ёзувчилари I қурултойида қатнашиши учун имконият берилган. Бу қурултой эса июнь ойида эмас, балки 1—5 август кунларида бўлиб ўтган. Афсуски, бугун биз унинг қайси қалам-каш дўстлари билан ушбу қурултой ишида қатнашгани ва Арманистон билан танишгани хақида бирор маълумотга эга эмасмиз. Унинг «Юрак» шеърлар тўпламида ана шу сафар таассуротлари асосида ёзилган бешта шеър бўлиб, бири Бокуда, иккинчиси Тифлисида ва қолган учтаси Ереванда қоғозга тушганки, шу ҳол Усмон Носирнинг ўша кунларда нафақат қардош арман диёрида, балки қўшни жумхуриятлар пойтахтида ҳам бўлганидан шаҳодат беради. Тахмин қилиш мумкинки, шоир озар ва гуржи халқларининг пойтахтларида йўл-йўлакка тўхтаб, сўнг арман юртига ўтган ва ана шу ижодий сафар чоғида ўз ижодининг гултожи — «Нахшон» достони учун илҳом ва туртки олган.

Ушбу дostonнинг гоъвий мундарижасида «Норбўта»да ёркин кўринган инқилобий оҳанг, инқилобий руҳ ва инқилобий давр манзаралари тасвири устиворлик қилади.

Инқилоб нафаси айрим фидойи кишиларнинг интилишларидагина жўш урган кезлар... Нахшон исми болалигида ота-онасидан етим қолган қиз сарсон-саргардонлик йилларидан кейин Маро ва Саркис оиласида бошпана топади, бошпанагина эмас, меҳрибон ва ғамхўр ота-она ҳам топади. Аммо бу оила ҳаётига инқилобий давр шабадаси шиддат билан кириб

келади-да, дастлаб Саркис камоққа олинади, Маро эса жангоҳда ҳалок бўлади, Нахшоннинг ўзи ҳам жароҳатланади. Унинг муҳаббатини қозонган Ашот эса Маро қисматига шерик бўлади. Хуллас, Нахшон — гўзалликнинг бу бокира тимсоли янги ҳаёт учун курашувчилар сафига ана шундай фожиалар силсиласи оша чиниққан ва тобланган ҳолда келиб кўшилади.

Шундай асарлар бўладики, уларда муайян давр учун қанчалик муҳим аҳамиятга молик воқеалар тасвир этилмасин, улар шу асар қимматини ўлчашга ожизлик қилади. «Нахшон» ҳам шундай асар. У гарчанд инқилобий руҳ билан суғорилган эса-да, асарда бу руҳ, яланғоч кураш кайфияти эмас, балки шоир қалбининг лирик шалолаларидан келиб қуюлган нафосат, Нахшоннинг дилбарлиги ва гўзаллигидан нур олган латиф бир ҳолат етакчилик қилади.

Бу даврда лирик истеъдоди, тошқин дарё каби, янги-янги мавжлар билан товланган шоир инқилобий мазмун касб этган воқеа ва ҳодисаларга лирик шеърят нигоҳи билан назар ташлайди, ҳатто «сув қизи — сувсар» Нахшоннинг инқилобий ҳаракатга келиб кўшилиши, жанг майдонида ўқ тегиб ўлган Маронинг, ўз ғоя-маслаги йўлида қурбон бўлган Ашотнинг ўрнини эгаллаши билан ҳам гўзаллик, муносилик, дилбарлик унинг қалбини тарк этмайди. Умуман, Усмон Носир инқилоб руҳи кишилардаги, хусусан аёллардаги гўзалликни, малоҳатни ситиб чиқариши мумкин, деган фикрдан узок. Зеро, унинг тасаввурида — аёл ҳаминиша гўзалликнинг, ҳаёнинг, ифбатнинг тимсоли бўлиб қолиши лозим. Достондаги лирик таро-

ват ана шу ишонч туфайли ҳамиша баҳор атрини таратиб туради.

Достон 30-йиллардаги шеърят шайдоларини ларзага келтирган ғоят гўзал сатрлар, ўзбекона табиат манзаралари ва ўзбекона аёл гўзаллигининг бекиёс тасвири билан бошланган:

Боғларга намозгар  
Салкини тушди.  
Гуллар нам баргини  
Қайирди аста.

Офтоб ҳам сув ичар  
Тоғлардан пастда.  
Лоладек кип-кизил  
Ўт шафак учди.

Бу сатрларда ясама гўзаллик йўқ. Йигирма икки ёшга эндигина тўлай деб турган шоир ўзининг нечоғлик кузатувчанлигини намойиш этиб, арман боғларига оқшом тушиши жараёнини ўта ҳаётий тафсиллар тасвири орқали кўрсатиб бермоқда.

Замондошларнинг айтишига кўра, Усмон Носир ўша йилларда фаслларнинг, тун билан куннинг ўзаро алмашиш дақиқаларига хос илоҳий белгиларни пайкаш, туйиш ва кўришга катта аҳамият берган. Насрулла Давроннинг гувоҳлик беришича, у куёш чикиб, тонг отиши манзарасини барча бўёклари ва нозик белгилари билан илғаб қолиш ва кейинчалик асарларида фойдаланиш учун дарё ва кўл бўйларида тонг оттирган. У, шубҳасиз, шундай кизиқиш билан кун ботиши-ю оқшомнинг мовий ипак пардасининг тушишини ҳам кузатган.

Шафак — узун кизил лента  
Денгиз четида...

Бу кун ботиши аён бўлган лаҳзадаги манзара.

Шафак ўчай деб қолди  
Каптар қонидек рангсиз...

Бу — ўша лаҳзанинг давоми. Қун ботиши  
жараёнидаги навбатдаги босқич тасвири.

Офтоб ҳам сув ичар  
Тоғлардан пастда,  
Лоладек қип-қизил  
Ўт шафак ўчди.

Бу — қуёш ботишининг сўнгги лаҳзаси.  
«Нахшон» достонидан юқорида келтирилган  
парчада қун ботишининг ана шу учала «бос-  
қичи» ҳам ғоят мохирлик билан акс эттирилган.  
Табиат ҳодисаларининг ана шундай нозик ва  
сезиларсиз ҳаракатини кўриб илғаган ва тас-  
вир этган шоиргина ҳақиқий ижодкор бўлиши  
мумкин.

«Усмон Носир шоир ҳаётни билиши, ўргани-  
ши керак, деган иборани юзаки тушунувчи  
ижодкорлардан эмас эди,— деб эслайди Нас-  
рулла Даврон.— У табиатдаги ҳар бир ҳодиса-  
ни, кишилар хатти-ҳаракатини диққат-эътибор  
билан кузатар экан, бошқа оддий кишилар  
пайқаши маҳол бўлган тафсилларга катта эъти-  
бор берар эди. «Шоир мавзуни, қахрамонни,  
шеърый бўёқ ва оҳанглари ҳаётдан олиши ва  
уларни тасвир этишда ҳаққонийликка эришиши  
лозим»,— дер эди у».

Насрулла Даврон берган маълумотга кўра,  
достоннинг беағи бўлмиш баъзи бир ҳаётий  
тафсиллар у иштирокчиси бўлган табиат бағри-  
даги суҳбат чоғларида Усмон Носир эътибори-  
ни тортган. Қунларнинг бирида улар Тошкент-  
даги Анҳор бўйида суҳбат қуриб ўтирар экан-

лар, ўзбек кузидан ранг олган барглар заъфрон дарахтлар бағридан узилиб, сув устига майингина кўнади-да, аста оқиб кетади. Шоир бу, бир караганда, оддий ҳодисадан кўнгли ғаш тортиб, ҳаётнинг, умрнинг мўртлиги ҳақида ўйлаб кетади.

— Бунга кара, эрта баҳорда янгигина куртак ёзиб, наврўз кезларида ям-яшил бўлиб турган барглар бугун хазонрез паллага кирди. Бир-икки ой ичида бу дарахтлар яна яп-яланғоч бўлиб қолади. Бошқа барглар ҳам — бири олдин, бири кейин — шу сувда оқиб, тамом бўлади. Ҳозиргина оқиб ўтган барг қаергача боради?.. У балки бирор жойда илиниб қолар, балки оқим билан узок-узокларга етиб олар. Ҳар икки ҳолда ҳам энди унинг умри тугади... Инсон ҳам тарих учун ана шу баргдай гап. Туғилади, вояга етади, энди шу баргдек олтин нурлари билан товланганида «чирт» этиб узилади-да, ҳаёт дарёсида оқиб кетади...

Шоир битта баргнинг сув устидаги сўнги ҳаёти манзарасидан ана шундай ҳаёлларга борди. Бу воқеа ҳам «Нахшон»ни ёзишда ҳаётнинг тафсил сифатида шоирга асқотди.

Сув бўйида оққан  
Хай, сап-сарик  
барг,  
Тўхта, ҳаёлимни  
Олиб қочмай тур.

Мен ҳам рўмолимни  
Ташлай азага.  
Мен ҳам  
Сувга шўнғий,  
Сўнгра бирга юр!

Яна ўша хотирловчининг сўзларига караганда, бир кун улар ёмғир ёғишини кузатар эканлар, ёғин тобора кучайиб, кўчада дафъатан пайдо бўлган қўлмак устида ғаройиб бир ман-

зара ҳосил бўлган. Катта куч ва тезлик билан тушаётган ёмғир таъсирида кўлмак улкан қозондек жунбишга келган, шу лаҳзада ёккан ёмғир эса ўша қозондаги чучвара сингари варақлаб қайнаб турган. Шоир хотирасига маҳкам ўрнашган бу манзара дostonда ниҳоятда лўнда тасвир этиб ўтилган:

Бир кун,  
Ёмғирли тун.  
Қоп-қора зулмат.

Чучварадек қайнар  
Кўчаларда сув...

Агар дoston бамисоли бир ип бўлса, Усмон Носир ўз хотирасига йиғиб юрган ана шундай ҳаётий тафсиллар гавҳарини шу қадар моҳирлик билан терганки, натижада асар қават-қават гавҳар доналаридан иборат маржонни эслатади.

Мана бу тафсиллар қайси гавҳардан кам?

Хуфтон. Қора булут  
Яширган сойни,  
Булут соясини  
Оқизарди сой...

Туннинг қора сочли  
Лўлиси секин  
Араратдан ўтиб,  
Пастга ботарди.

Биз юрдигу  
Ҳаво очилиб кетди.  
Юлдуз-марваридлар  
Сочилиб кетди...

Шоти бўлиб  
Кўкка чирмашган нола.  
Шундай поядорки,  
Кўринмас таги...

Бундай инжу сатрларни топиш учун шоир ўткир кўзга ва сеҳрли сўзга эга бўлиши лозим. Усмон Носир шу йилларда жаҳон шеърини дурдоналарини ўқиш, улардан ўрганиш орқали воқеликни оддий тасвир этиш ҳали шоирлик эмаслигини сизди, ана шу ҳақиқатни туйиши

асносида у воқеликка қалб кўзи билан — энг сезгир нигоҳ билан назар ташлашга ўрганди, шеърятнинг оддий назмбозлар нигоҳидан яширинган сирларини кашф этиб борди.

...Усмон Носир ҳаётида, Насрулло Давроннинг айтишича, бир гўзал қиз бўлган. Бу қиз дастлаб Қўқонда яшаган. У ғоят соҳибжамол ва одобли бўлганидан шоир унинг йўлига ўз «қопқон»ларини қўйишга ботинмаган. Аммо унинг эшиги ёнидан доим шеър ўкиб ўтган. «Норбўта» достонидаги Сарвар шоирнинг ана шу армони бўлади. Бу дostonдаги:

Унутар деб ўйлама сира,  
Нега сени унутай, кўзим?  
Сен жонимсан, сен армонимсан,  
Сен юрагим, сен икки кўзим...

Сарварини ортик севади,  
Сарварин деб нелар кечирди.  
Сарварни деб ухламаган ҳеч,  
Сарварни деб кўзи ич урди...

мисраларида ифодаланган кечинма Норбўтанинг эмас, аслида Усмон Носирнинг қалбида бўрон бўлиб кўтарилган туйғулар эди.

Шоир Қўқонда «Норбўта» достонини ёзаётган кезларда, Носир хожининг укаси, адабиётни, шеърятни бу хонадонда эъзозловчи камёб кишилардан бири — Мансуржоннинг хотини қиз кўради. Янги меҳмоннинг туғилгани ҳақидаги хабар тарқалиши билан Усмон Носир унга Сарвар исмини беришларини сўрайди. Исм чақалокнинг ота-онасига ҳам, бошқа қариндош-уруғларига ҳам маъқул бўлиб, ўша кундан бошлаб Даврон маҳалласида ҳам Сарвар исмли қиз ўса бошлайди.

Шу тарзда шоир меҳрини қозонган қиз унинг асарига ҳам, катта оиласига ҳам янги бир шаклда кириб келади.

Соҳибжамол қиз, айтишларича, кейинчалик Тошкентга акаси билан бирга кўчиб келган. У ҳозир Аброр Ҳидоятлов номидаги театрнинг рўбарўсида, Чапаев номидаги мактабнинг шундоқ биқинида, Муҳсин Ҳамидовнинг уйига туташ жойлашган алоқа бўлимида хизмат қилган ва Усмон Носир уни шу хизматхонага кириб кўрар ва кўнглидаги муҳаббат илинжини боқира гўзалликни ташна кўзлари билан симириш орқали қондирар экан.

Н. Давроннинг эслашига кўра, Усмон Носир ўша оқшомларнинг бирида Сарвар билан Акмал Икромов (ҳозирги Абдулла Қодирий) номидаги маданият ва истироҳат боғининг олдида учрашиш ҳақида ваъдалашган.

Мана, ўша оқшом тасвири:

Боғларга намозгар  
Салқини тушди.  
Гуллар нам баргини  
Қайирди аста.  
Офтоб ҳам сув ичар  
Тоғлардан пастда,  
Лоладек қип-қизил  
Ўт шафак ўчди.

Кўз тутдим,  
Кўзларим нигорон бўлди;  
О, дилбар,  
Симбарим, юзлари қирмиз,  
Киприги кўксига  
Соя солган қиз,  
Кўз тутдим,  
Юрагим тўла қон бўлди.

Аmmo шу пайт шоирнинг қутгани малак гўё бахт муждаси каби пайдо бўлади:

...Сен келдинг,  
Кўксимга сув каби оқдинг.  
Сен келдинг,  
Руҳимда яшаш бошланди,

Севинчдан кўзларим  
Беҳол ёшланди.  
Сен келдинг,  
Шеъримга чечаклар тақдинг.



Сен келдинг,  
Ваъдамга вафодор малак,  
Оппок кўнглингними  
Сийпалаб ўпай?

Қора сочингними  
Сийпалаб ўпай?  
Ваъда этайинми  
Сенга деб фалак?..

Шундай қилиб, шоирнинг севдиги Сарвар бу асарда Нахшон номи билан ҳам майдонга чиққан. Аммо шу билан бирга шоир Нахшоннинг етимлик йилларини тасвирлар экан, айти пайтда ўз дилидаги эски жароҳатларни ҳам очиб ташлаган.

Хуллас, дostonда Усмон Носир калбидаги олис ва яқин армонлар, нурли ва ғуссали туйғулар марварид доналари сингари сочиб юборилган бўлиб, Нахшоннинг машаққатли тақдири уларнинг доимий товланмасида тасвир этилади.

Дostonнинг ўта романтик бўёқларга бой тили ўша вақтдаёқ шеърият шайдоларини ҳам, ижод аҳлини ҳам мафтун этди.

«Шаҳар, чеккасидаги Инжиқобод мавзеида,— деб ёзади Ҳамид Ғулом,— Ёзувчилар союзининг шинамгина боғи бўлиб, ундаги кенггина, кўркам шийпон, тиник суви майин мавж уриб турган ҳовуз ва қатор ишқомлар ҳамон кўз олдимда. Чиллаки қорайиб, бувакилар ранг ола бошлаган кунларнинг бирида, ўша бокка мени Ғафур Ғулом бошлаб борган эди. Шийпонда Максуд Шайхзода, Уйғун, Ғайратий, Собир Абдулла, Абдулҳамид Мажидий, «Муштум» журналининг ўша пайтдаги муҳаррири Ғулом Ғафуров ва менга таниш бўлмаган яна беш-олти киши гурунглашиб ўтирар эдилар. Тўрда гармон чалиб ўтирган Қурбон бахши (Хоразмдан келган меҳмон) куй оҳангига мос,

сал бўғиқ овозда, ўзи тўкиган узундан-узок бир шеърни айтар, шийпондагилар аллақандай маъноли жилмайишиб, тинглар эдилар.

Қурбон бахши манзумасини тугатиши билан Ғафур ака йиғилишнинг оёқроғида ўтирган ёш йигитга мурожаат қилди:

— Қани, Усмон, янги достонингни эшитайлик!

Ўрта бўйли, қадди-басти келишган, қуралай кўзлари чакнаб, чиройли юзи кулиб турган йигит стулдан туриб, шийпон устунига суяндида, бир оз ўйга толгач, ширали овози билан ёддан ўқий бошлади:

Боғларга намозгар  
Салқини тушди,  
Гуллар нам баргини  
Қайрди аста...

Биз шоирнинг «Нахшон» достонини сеҳрланиб тингладик. Оддий муҳаббат накли, табиий воқеа, ошиқнинг туғёнли монологи... Лекин мисралар равон, ҳар бир сўз ўрнида, биронта ортиқча ташбеҳ йўқ, бинобарин, ҳамма нарса янги, сюжет ҳам, ҳис-туйғулар ҳам, образлар силсиласи ҳам...»

Аммо бундай ҳайрат билан бирга асардаги айрим ташбеҳлар, бўёқлар, мисраларнинг айрим ижодкорларга ғайритабиий бўлиб туюлгани ҳам сир эмас.

«Кунларнинг бирида,— деб айтган эди Мадамин Даврон,— Усмон Носир янгигина тугатган «Нахшон» достонини дўстлари даврасида ўқиди. Достон ғоят нафис мисралардан ташкил топган эди. Ҳаммамиз маҳлиё бўлиб эшитдик. Лекин даврамизда ҳозир бўлган туркистон-

лик шоир Эргаш Неъматуллаевга асар бошланмасидаги «Киприги кўксига соя солган киз» деган сатрлар эриш туюлди шекилли:

— Усмон, шу сатрдаги «кўксига» сўзини «юзига» билан алмаштириш керак. Киприк хам кизнинг кўксига соя соладими? — деди.

Усмон Носир: «Сен нима дейсан?» дегандек менга каради. Мен:

— «Киприги юзига соя солган киз» дейиш ҳақиқатга якин бўлиши мумкин. Аммо буни шеърият деб бўлмайти. Усмон топган ифода муболағадан ҳоли эмас, лекин худди шу муболаға туфайли бу сатрларда образ яратилипти. Шеърият эса юксак образлиликдир, — дедим.

Бу фикр Усмон Носирга манзур бўлди».

Достонда шоир орзуларини баён этувчи яна бундай мисралар бор:

Орзум бор битмак  
Бир даста достон.  
(Ўлмасам, мен уни  
Ростлаб бораман!)

Ҳали бу битиклар  
Бир ҳавас, холос.  
Ҳали ҳавас билан  
Гуллар тераман...

Минг афсуски, «Нахшон» шоирнинг бизга маълум сўнгги достони эди.

## ФИРДАВСИЙ КЕЧАСИ

1934/ 1935 ўқув йили арафасида — 31 август куни дорилфунун талабалари йиғилиб, янги ўқув фаслининг бошланишига бағишлаб ёшлар кечасини ўтказдилар. Бу кечанинг қай йўсинда ўтгани, қандай ўйин-кулги бўлгани, кимлар иштирок этгани тўғрисидаги маълумот, афсуски, сақланиб қолмаган. Бу кечадан бирдан-бир ёдгор сифатида Усмон Носирнинг

«Ёшлар кечасида» номли шеъри сакланган, холос. Дастлаб жумҳурият ёшлар матбуотида эълон қилинган бу оқ шеър шоир сайланмаларида «Луғатимда сўзим анча кўп...» сарлавҳаси остида чоп этилиб келади. Бу шеърнинг ҳар икки нусхаси бир-биридан бир оз тафовут этгани учун унинг ақалли сўнгги банди аслида қандай бўлганини кузатиш ҳурматли китобхон учун марокли бўлса ажаб эмас:

Шу дамда мен статостат миниб,  
Машъалани кўз қилиб, баланд —  
Учар эдим. Осмон тубидан  
Ешлигимни табрик айлардим.

Мен бу сатрларни ўқир эканман, 31 август куни бўлиб ўтган кеча хотирамда бундай жонланади: ...Дорилфунун боғи. Чор атроф талабалар ва домлалар билан тўла. Икки ойлик таътил кунларидан сўнг улар бир-бирларини кучиб, бир-бирларига соғинч нигоҳлар билан тикилиб, суҳбат курмоқдалар. Шу пайт дорилфунун раҳбарларидан бири янги ўқув йилининг бошланиши муносабати билан табрик сўзларини айтади. Нутқлар қўшиқлар билан, қўшиқлар эса рақслар билан уланиб кетади. Намозгар салқини тушиб, «лоладек кип-қизил ўт шафақ ўчади». Шу пайт ёшлар машъала ёқиб, гўё илм-фан машъаласи билан XX асрни нурлантириш ҳақида қасамёд қиладилар. Машъалаларнинг ажиб бир паради Усмон Носирни жунбишга келтиради. Шу пайт унинг қалб торлари таранглашиб, ниҳоят, сайраб юборади:

Луғатимда сўзим анча кўп,  
Қайси бири билан сўзлайин...

Бу сатрлар шу ернинг ўзида бадиҳа йўли билан туғилган...

Усмон Носир ҳар сафар шундай таъсирли кечаларда қатнашар экан, руҳан янгилашиб, қарашлари тиниклашиб, билими эса бойиб боради.

1934 йил октябрь ойида форс-тожик адабиётининг буюк қарвонбошиси Абулқосим Фирдавсий таваллудининг 1000 йиллиги бутун мамлакат бўйлаб кенг нишонланди. Бу қутлуғ маърака шоир таҳсил кўраётган кўхна Самарқанд тупроғини ҳам четлаб ўтмади.

Самарқандда нашр этилган «Ленин йўли» рўзномасининг ўша вақтдаги сонларидан бирида бу ҳақда қуйидаги ахборотни ўқиш мумкин:

«Ўзбекистон Давлат дорилфунунининг улуг биноти кўркам безатилган. Зинапоядан аста-секин иккинчи этажга чиқишингиз билан залнинг икки томони ранг-баранг гуллар билан жилвалантирилган, электр чироғлари бу гулларга олтин рангли нурлари билан ажойиб бир кўркамлик солган. Ичкарида бир оз юргач, чап томондаги аудиторияга кирсангиз, ўзингизни тамоман бошқа бир оламда ҳис қиласиз. Бу уйда (кўрғазмада) минг йил бундан муқаддам яшаган буюк Эрон шоири Ҳасан ўғли Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан олинган гўзал тасвиrotларни кўрасиз. Залда студентлар, профессорлар, совет ёзувчилари лиммо-лим тўлган. Ҳамма букун Эрон адабиётининг номдор шоири Фирдавсийнинг минг йиллик юбилейини шон-шараф билан ўтказишда уни ҳурматлайдилар. Соат 5 дан 8 ларга қадар йиғилган студентлар, адабиёт ва санъат аҳллари секин-секин мажлис залига оқа бошла-

дилар. Сахнада ҳисобсиз гуллар ол-яшил электр шуълалар ўртасида қора мўйсафид Фирдавсийнинг портрети осилган. Бу портрет, бу қиёфа кишилиқ оламининг буюк сўз уста шўх ёзувчисини кўрсатар, жилвалантирар эди...»

Қутлуғ санага бағишланган тантанали йиғилишни дорилфунун ректори Абдуллаев очиб, улуғ шоир ҳақида мухтасар нутқ сўзлади. Шундан кейин махсус маъруза билан минбарга чиққан Садриддин Айний қарийб уч соат давомида тингловчиларни Фирдавсийнинг ҳаёти ва ижодий йўли билан таништириб, унинг жаҳон маданияти хазинасига қўшган бебаҳо ҳиссасини ёрқин гавдалантириб берди. Шундан кейин тарихшунос Ф. Оминов сўз олиб, «Шоҳнома»нинг қандай юзага келганлиги ва унинг форс-тожик халқи тарихини ўрганишда улкан аҳамиятга эга эканлигини қайд этди. Бу икки олимдан сўнг Ҳожизода, Усмон Носир ва артист-режиссёр Аҳмедовлар Фирдавсий «Шоҳнома»сидан айрим лавҳаларни форс ва ўзбек тилларида ўқиб бердилар.

Усмон Носирнинг ўғай отаси Носир хожи асли ўратепалик бўлгани сабабли шоирнинг Даврон маҳалласида жойлашган қариндош-уруғлари, баъзан тожик тилида ҳам сўзлашар эдилар. Шоирнинг амакиси Мансуржон Мамасодик ўғли эса Муқимий, Фурқат каби ўзбек шоирларининг асарлари билан бирга икки тиллик зуллисонан шoirларнинг форс-тожик тилидаги ғазалларини, шунингдек форс классикларининг девонларини ҳам мутолаа этар, ўрни келганда хотирасида қолган баъзи бир пурҳикмат байтларни суҳбатга қистириб ўтарди. Усмон Носир ана шу омил таъсирида ёшлигида



Носир хожи Масодиков кизи Роҳатой билан.  
Тошкент, 60-йиллар.

форс-тожик адабиётига ҳам кизиққан, унинг бу кизиқиши II босқич мактабдаги домлаларнинг меҳнати билан маълум самаралар берган эди.

Хуллас, шоир Самарқандда, икки халқ — ўзбек ва тожик халқлари ўзаро алоқа ва ҳамкорликда яшаган заминда таҳсил кўрар экан, форс-тожик адабиёти ва тили бўйича Қўқонда орттирган билимини мустаҳкамлаш имконига эришди. Унинг бахтига, талабалар ётоқхонасида ўзбек ва тожик ёшлари — бўлажак шоир ва олимлар ёнма-ён яшар, гурунглашар, баҳслашар эди. Дорилфунун ўқувхоналарида олинган билим ана шу баҳслар чоғида бир карра синовдан ўтар, агар домла мактовини ўрнига кўйган шоир ё ёзувчи ўша баҳога арзиса, унинг китоблари қўлма-қўл бўлиб кетар эди. Ана шундай адабий сабоқлардан кейин Усмон Носир ҳам буюк Фирдавсий «Шоҳнома»сига астойдил кизиқди.

Шоир таваллудининг минг йиллиги арафасида Садриддин Айнийнинг аксар сабоқлари Фирдавсий ижодига бағишланиб, у талабаларни бўлажак тантаналарга руҳан тайёрлаб борди. Бу даврда Фирдавсий ижодининг бошқа зукко билимдони — Фитрат домла Тошкентга кўчиб кетган, шу сабабли Шарқ адабиёти байрамига тараддуд билан боғлиқ юмушлар Айний домланинг зиммасига тушган эди. У ёш Усмон Носирни «Шоҳнома»нинг айрим бобларини ўзбек тилига ўгиришга илҳомлантириб, маслаҳатлар берди.

Хуллас, Фирдавсийнинг адабий тўйи Самарқанд миқёсида нишонланган ўша кунларда Усмон Носир «Шоҳнома»нинг Маҳмуд Султон



хакидаги бир бобини ўзбек тилига таржима қилиб, юбилей кечасида эхтирос билан ўқиб берди. Достондан олинган парча муқаддима-сида гарчанд сўз минг йиллар олдин яшаб ўтган шоҳлар тўғрисида борса-да, унда 30-йиллар учун ҳам, ҳатто бугунги кун учун ҳам ўз қимматини йўқотмаган ҳақиқат баланд пардаларда айтилган эди.

Ўлкалар фатҳдори, эй Маҳмуд Султон,  
Тангридан тортингин, тўка берма қон!  
Сендан илгари ҳам шоҳлар бор бўлган,  
Барчаси довжурок, тождор бўлган.  
Ғоятда кенг эди уларнинг ери,  
Эмасди давлатда кам бирдан-бири.  
Уларга ёр эди адолат, поклик,  
Ўрнатганлар юртда амну омонлик.  
Олло йўли билан кетишган улар,  
Улусга раҳм-шафкат этишган улар.  
Улар тиришганлар қозонишга ном,  
Юртдошлари бўлган доим саранжом.  
Қайси шоҳ саждакор олтин олдида,  
Обрўсин тўқади элин олдида.  
Буюқлар-ла улар баҳслаша олмас,  
Ҳеч қандай ёвга ҳам қасдлаша олмас!  
Ишониб тахтингга, тожингга альён,  
Ситам айлаюрсан менга ҳам обдон!

Усмон Носир бу сўнгги мисралар орадан атиги уч йил ўтгач, унинг ҳам тақдирини ифода-ловчи кўзгу бўлишини хаёлига келтирмаган эди. Аммо у бу парчада айтилган гаплар инки-лоб доҳийларига ҳам тўла тааллуқли экан-лигини билган, 30-йилларда шўролар мамла-катида рўй берган адолатсизликларни Фирдав-сий кўзи билан кўриш имкониятини топган эди.

Мазкур парчадаги Усмон Носир дилига яқин бўлган иккинчи мавзу шоир тақдири билан

боғлиқ сатрларда ўз ифодасини топган. Фирдавсий ўзи билан Шахриёрни қиёслаб, бундай ёзган:

Менинг сўзим тингла, эй инсон Шахриёр,  
Қоладир дунёда сендан ҳам ёдгор.  
Лекин ёдгорлик бинолар курар,  
Уларни тарихда тупроқлар кўмар!  
Қуёш қовжиратар, ёмғирлар ювар,  
Аммо мен шеър билан ясадим бино,  
На тўфон, на довул қор қилмас анго!  
Ўтажак умрлар, ўтажак йиллар,  
Мени йўқлайдилар, ўлкалар, эллар!

Бу сўзларда ҳақиқат гавҳари яширинганини орадан минг йил оша ўтаётган фирдавсийхонлик байрами исбот этиб турган эди. Шунинг учун ҳам шоир бу сатрларни тўлқинланиб ўқир экан, залдан қарсақлар, чуғурчик галалари сингари, сурон билан кўтарилди.

Қим билади, балки ёш, қайнок қалбли шоир бу сатрларни таржима этгани ва ўқиганида, ўзининг ҳам шундай бахтли қисматини хаёлдан ўтказгандир...

«Ленин йўли» рўзномаси шу унутилмас окшом ҳақидаги ахборотини бундай сўзлар билан тугатган: «...Айниқса ёш шоир Усмон Носирнинг жозибали, ҳаракатли ўқиши бу тантанали йиғилишнинг коллектив диққатини ўзига жалб этди. Буюк шоир, ўз давр адабиётининг забардаст илҳомчиси, ўлмас талант Фирдавсийнинг минг йиллик кечаси шундай тантанали, шундай завкли ўтди».

Шундай тантанали кеча 13 октябрь куни Тошкентда ҳам бўлиб ўтди. Бу кечада ҳам С. Айний маърузаси бўлди. Фан қўмитасининг мажлислар залида Эрон, Афғонистон,

Хитой консуллари иштирокида ўтказилган кечада Фитрат, Шайхзода ва Усмон Носир сўзга чиқиб, «Шоҳнома»нинг буюк бадиий обида эканлигини ёритиб бердилар. Усмон Носир, «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг ёзишича, «Фирдавсийдан ўзи талантли таржима этган бир парчани ўқиб берди».

### «АТЛАС»

1934 йил Усмон Носирнинг олмос истеъдоди чархланиб бўлганини англатувчи бир марра эди. Хали дорилфунун дарсхоналарини тарк этмаган йигитнинг яқин келажақда улкан шоир бўлиши мумкинлиги ҳеч кимни шубҳалантирмай қўйди. Шоирнинг ўзи тинимсиз ёзишда, янги уфқлар сари интилишда давом этди.

Ўша йилнинг 7 мартда Ўзбекистон шўро ёзувчиларининг биринчи жумҳурият қурултойи муносабати билан Самарқанд шўро ёзувчилар ташкилотининг «Армуғон» номли адабий рўзномаси нашр этилди. Шокир Сулаймон, Нурмат Отажон, Абдулла Жамол, Иброҳим Назирий қатори Усмон Носир ҳам бир кунлик «Армуғон» таҳрир ҳайъатининг аъзоси эди. Рўзномада берилган маълумотга кўра, ўша вақтда Самарқанд шўро ёзувчилар уюшмасининг раёсати ва фаоллари қуйидаги ўртоқлардан иборат бўлган: Рискулов, С. Айний, Ш. Сулаймон, Покровский, Усмон Носирий, Исмоилзода, Исмоил Акрам, Иброҳим Назир, Амин Умарий, Раҳим Ҳошим, Нурмат Отажон, В. Серов, Дехотий, Самад Ғани, Бажаев, Саидов, Ҳайдарий, Норчучук, Абдулла Жамол, Мирабдуллаев, Ҳаким Зоҳидий, Фотиҳ Ниёзий.

Усмон Носир турли авлод ва халқларга мансуб йигирмадан зиёд ёзувчилар орасида ўша вақтдаёқ катта мавқега эга эди. Шунинг учун ҳам «Армуғон»нинг қайси саҳифасини varaқламанг, шоир номига дуч келасиз.

Мана, шоирнинг «Тингла, қурултой!» ва «Бобомнинг фалсафаси тугатилаётир» шеърлари. Биринчи шеър «Тракторобод» туркумининг кириш қисмига мансуб бўлиб, шоир биринчи қурултой қатнашчиларини шу шеър билан қутлаган.

Мана, шоир ижоди билан ҳам боғлиқ бир хабар: «...Самарқанд ёзувчиларининг актив зарбдорлари, жумладан, Усмон Носир ўзининг «Атлас» исмли пьесасини, Ш. Сулаймон ўзининг «Гуласал» исмли I ҳикоялар тўпламини, ...Амин Умарий «Ёшлик» номидаги III шеърлар тўпламини ...қурултойга тақдим қилади». Бу узундан-узoқ санокдан кейин яна қуйидаги жумлага кўзимиз тушади: «...Самарқанд ёзувчилари, албатта, улар билан коникмайди ва қаноатланмайди. Балки давримизнинг талабига мувофиқ жиддий ва шоҳ асарлар яратиш учун яна ва яна жиддий уринмоқда. Жумладан, ...Усмон Носир V шеърлар тўплами устида... ишламакдалар».

Бу сатрлардан маълум бўлишича, Усмон Носир 1934 йилнинг 7 мартига қадар «Атлас» пьесасини тугатган ва «Меҳрим» тўпламини тайёрлашга киришган. Эндиги сўз ана шу пьеса тўғрисида.

Даставвал шуни яна маълум қилиш керакки, «Атлас» шоирнинг биринчи драматик асари эмас. Абубакир Ражабий берган маълумотга кўра, Усмон Носир «Атлас»га қадар «Зафар»

(1929), «Назиржон Халилов» (1930) ва «Душман» (1931) пьесаларини ҳам ёзган, «Зафар» драмаси эса 30-йилларда Қўқонда сахна юзини кўрган.

«Атлас» ўзбек театри, хусусан, драматургияси тарихида дорилфунун талабалари, умуман ёшлар ҳаёти тасвирланган биринчи пьеса эди. Тахмин қилиш мумкинки, Усмон Носир асарда ўзи таниган кишилар, ўзи шоҳиди бўлган воқеаларни тасвирлаган. Шу маънода у автобиографик унсурлардан ҳоли эмас.

Пьесада дорилфунун физика-математика куллиётининг икки домласи — профессор Мамонтов билан доцент Нозим Камолов ҳамда Атлас ва Орзуманд исмли икки талаба асосий қахрамонлар сифатида иштирок этадилар. Агар Усмон Носир Ширин ва Лайлилар каби улкан муҳаббатга сазовор, гўзал хулқли ва гўзал ҳуснли киз образини «Норбўта»да Сарвар, «Нахшон»да Нахшон, афсуски, 1937 йил гулханларида кўйган бошқа бир достонида эса Шахло номи билан тасвирлаган бўлса, бу асарда унга яна ҳам антиқа исм қўйиб, уни Атлас деб атаган.

«Мен Усмон Носир асарларини ниҳоятда яхши кўраман,— дейди шоирнинг санъаткор дўстларидан бири — Жўра Тожиев.— У жуда ёш бўлишига қарамай, шеърининг юксак поғонасига кўтарилган эди. «Атлас» драмаси, «Нахшон» достонини қаранг! Ўзбек ва арман қизларининг номини шу қадар гўзаллик билан топган. Атлас! Қандай нафис ном! Яна бу кизни — кимсан — рус олими тарбиялаган. Шоир рус кишининг тарбиясини кўрган ўзбек кизини тасвирлайди! Яна у миллатчи эмиш! Ахир

Усмон Носир Атлас ва унинг домласи образлари орқали миллатларнинг, халқларнинг яқдиллигини кўрсатган-ку!»

Усмон Носир асарнинг марказий қахрамонига гўзал исм топибгина қолмай, уни гўзал ички оламга эга бўлган инсон сифатида ҳам тасвир этди. Орзуманд унинг муҳаббатига қанчалик ҳақли равишда сазовор бўлмасин, у ҳар сафар Атласнинг инсоний олижаноблиги қаршисида мағлубиятга учрайди. Агар у бир сафар Атласни кекса профессорга рашк қилиш орқасида ундан жудо бўлган бўлса, иккинчи сафар Нозим Камоловнинг пок ва жўмард инсон эмаслигини сезиб, уни тарк этган қизни оёқ ости қилади. Аммо, барибир, у ҳам Атласни севади. Лекин Атласнинг муҳаббати, гўзал инсоний фазилатлари қаршисида у доим нураб, эзгу хислатларини йўқотиб боради. У фақат Нозим Камолов билан ўзини бир чоҳда кўрган дагина ирода кучини ишга солиб, Атлас турган юксаклик сари тирмашади.

Ушбу пьесанинг яратилиш тарихидан хабардор Насрулло Давроннинг хотирлашига кўра, шоир асарни 1933 йил кишида дорилфунуннинг совук ётоқхонасида иссиқ чойшабга ўралиб ёзган ва Ўзбекистон шўро ёзувчилари биринчи қурултойи арафасида тугатган.

Қурултой иши давом этаётган кунларда «Ёш ленинчи» рўзномасида босилган М. Давроннинг «Атлас» деган хабар-такризида бундай сўзларни ўқиймиз:

«Ўтган кунларнинг бирида, Ўзбекистон совет ёзувчилари жамиятида ёзувчи Усмон Носирийнинг «Атлас» номли пьесаси ўқилди...

Бу пьеса ўзининг танлаган мавзуи, кашф

этган қахрамонлари ва қўйган проблемаси томонидан анчагина янги бир нарсадир. Пьесани ўқиш куни иштирок этганларнинг кўпчилиги пьесага мусбат фикрлар бердилар. Сўзловчилардан бири: «Мен бу пьесани ўқиб эшитганимдан сўнг қачон қўйилар экан, тезроқ қўйилса, бир кўрар эдик. ...деган фикрга келдим», — деди.

Пьеса тил жиҳатидан ҳам анча яхши ишланган.

Иштирок этувчилар фақат 5 кишигина. Баъзи ўртоқларнинг баҳо беришларича, бу пьеса «режиссёрнинг ижодий кучига кенг йўл оча турган» бир пьеса бўлган.

Мана буларнинг аксинча пьесада бир қанча кўзга кўринатурган камчиликлар бор. Усмон Носирий бу пьесада бирданига 3 та тип яратмоқчи бўлган. Профессор — яхши тарбиячи, интернационалист олим. Орзуманд — муҳаббатга янгича қаровчи студент. Нозим-муҳаббатга эпикуристларча қаровчи. Булар орқали ҳал этмоқчи бўлган ва қўйган проблемаси ҳозирги студентлар турмуши материалида янгича севги бериш.

Усмон ҳар учала типни асосий тип қилиб бўрттириб беришга уринган. Лекин учови ҳам у қадар бўртмаган. Чунки, автор уч тарафга бирдан қўл узатган. Натижада пьесанинг олдига қўйилган масаласи хираланиб қолган, ягона ва яққол тип яратилмаган ва қўйилган проблема бутун деталлари билан охиригача тўла ҳал этилмаган. Бу камчиликка қарамай, пьеса ҳозиргача драматургиямизда кўрилмаган янги бир мавзунини кўтариб чиққани учун ҳам аҳамиятлидир...

Пьеса ишчи ёшлар театрусига берилди. Тез кунда томошабинлар ҳам ўз фикрларини айтарлар».

Ушбу рисоладан мурод Усмон Носир асарларини таҳлил этиш бўлмагани учун бу мулоҳазаларни шарҳлаш ҳам бизнинг зиммамиздаги вазифа эмас. Шунинг учун ҳам бу юмушни четлаб ўтган ҳолда пьесанинг кейинги тақдири борасида фикр юритсак.

Усмон Носир 1934 йил 7 мартга қадар қўлдан чиққан асарни қайси давраларда ўқиб бермасин — тенгдош қаламкашлар ё қурултойнинг бошқа қатнашчилари даврасидами, Самарқанд ё Тошкент театрларининг ижодий жамоаси олдидами — ҳамма асарни хузур қилиб тинглади, умуман, юқори баҳо ҳам берди, айни пайтда, М. Даврон сингари, танқидий мулоҳазалар ҳам билдирди. Шоир эса асар саҳна юзини кўрсин деган ниятда унга сайкал беришда давом этди.

Шоир, аслида, «Атлас»ни шеърӣ драма шаклида ёзиш иштиёқида бўлган. Шу ниятда у асарнинг биринчи ва еттинчи кўринишларини асосан шеър билан ёзган. Аммо шеърӣ нутк воқеаларнинг драматик тус олиши билан шоирга асар ритмини, характерлар курашини, драматизмини сусайтирувчи омил бўлиб туюлган. Кейинчалик Усмон Носир дўстлар маслаҳати асосида пьесани қайта-қайта ишлар экан, уни шеърӣ романга айлантириш лозим, деган қарорга келган. «Қизил Ўзбекистон» рўзномасининг 1935 йил 4 апрелда берган хабарига кўра, шоир ўша пайтда «Атлас» пьесасини шеърӣ роман қилиб ишлаётган эди. Афсуски, на ўша йилги, на 1936—1937 йилларга оид



рўномаларда бу шеърӣ роман тақдирига ойдинлик киритувчи бошқа бирор маълумот учрамайди.

«Маданий инкилоб» рўномасининг 1935 йил 20 июнь сонида эса Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 14—15 июнь кунлари бўлиб ўтган II пленуми тўғрисида ахборот берилган. Унда Р. Мажидий, К. Яшин ва Жавод (Обидов бўлса керак — Н. К.) ўртоқларнинг маърузалари бўйича муҳокамада сўзга чиққан З. Фатхуллин нуткидан куйидаги парча берилган: «Драматургияни танқид қилувчи назарий жиҳатдан яхши курулланган, турмушни тўла ўрганиб олган кишилар йўқ, дейиш мумкин. Бўлса ҳам бармоқ билан санарлидир. Драматурглар сони кўпаймоқда. Янги сахна асарларига эга бўлаётирмиз. Яқинда Усмон Носирнинг «Атлас» пьесаси кўрикдан ўтказилди. Уни тузатиб чиқиш учун ёзувчига бир катор маслаҳатлар берилди».

Шу тарзда асар пайдо бўлгандан бери бир ярим йил ўтди. Ана шу бир ярим йил мобайнида ўзбек театрларига ўрнашиб олган фатхуллинлар Усмон Носирга фақат маслаҳат бердилар. Бу маслаҳатлар эса 1937 йил майга қадар давом этди, аммо асар сахнанинг турфаранг чироқларини кўрмади.

Лекин менинг хаёлимда асар қахрамонлари дамо-дам жонланиб турадилар. Мана, ҳозир ҳам Атласдан кечирим сўрашга тайёр, унга нисбатан туйган муҳаббат туйғулари яна ўтли оқинга айланган Орзуманд дилдорани излаб келиб турибди:

«Орзуманд. Атлас! (Чопиб келиб, Атласга ташланмоқчи бўлади.).»

Атлас профессорга якинлашади.

А т л а с . Отамсиз, дадамсиз, Семён Николаевич!

Профессор . Кайгурма, кизим! Севгиларнинг чукур бир муаммоси бор!..» Гоҳилар куруққина: «Яшайман, севаман, азоб чекаман», деб ўзларича фараз қиладилар. Лекин унинг фаҳмини билмайдилар! Муҳаббат ҳаёт борлиғи учун бор ва кераклиги учун керак! У ўйинчок эмас! У билан ўйнамайдилар.

О р з у м а н д . Ана, келадилар! Келадилар! (Пауза.) Ичимдан келадилар! Янги туйғу, янги ҳис оқини ичимдан келади, Семён Николаевич! Мен ота бўламан! Атлас, оппоғим, унут ҳаммасини, унут! Ой каби ёшлик олдда, булбул каби бийрон у ҳали ҳам, ғам ели сочингни тўздирмаган. Мен уни ишқим билан оппоқ қилиб тарайман. Севаман, севаман, Атлас! Атласим!..»

Агар бу асар 30-йилларда ўзбек саҳнасига чиққан, Атлас ролини Сорахоним, Орзумандни эса Аброр Ҳидоят ўғли ўйнаган бўлса, ўзбек қизлари орасида Атлас исми Кумуш, Раъно, Дилбар, Гулнорадек машҳур бўлган бўларди.

## АЛВИДО, САМАРҚАНД!

Усмон Носир излар босилган қорли йўлдан кетувчи инсон эмас эди. У панд-насихатларни эътироф этмайдиган, ўз билганидан қолмайдиган, ўта қайсар, ўта шўх, ўта олов йигит эди бу пайтда. У гўзалликнинг шайдоси эди. У шеърни шу гўзаллик оламига мансуб эканлиги туфайли севарди. Аммо гўзаллик унинг наздида фақат шеърят уфқлари билан бошланиб, шу уфқлар билан тугалланмас эди. Қизлар, табиат, баҳор

ҳам шеърдек жозобага эга эдилар. Шунинг учун ҳам у қизларни, табиатнинг мафтункор манзараларини шуури ва қалби билангина эмас, бутун борлиги билан севарди. У қизларни кўрганида, шоирлиги тутиб, тиллари бийрон бўлиб кетарди. Сўнг уларга эркалик қилар, тегажоқлик қилар, жамалак сочларидан тутиб қолар, бўса олар, хуллас, хали совуб куюлмаган қоннинг кучи билан шўхлик деб аталмиш шаҳарнинг ҳамма кўчаларига кириб чиқар эди.

«Самарқанд шаҳрида яшовчи И. исмли кишининг рафиқаси ниҳоятда кўркем эди, — ҳикоя қилади Рауф Бойжиев. — Унинг ҳусн-жамоли ва малоҳатига, бошқа талабалар қатори, Усмон ҳам ҳавас билан қарарди. У ана шу аёлга бўлган меҳрини бир оз ошқора ифодалаган бўлса керак, унинг устидан шикоят туша бошлади. У ўз ўқишининг дастлабки йиллик интизомсиз ва безори талабалардан бири сифатида оғизга тушди. Уни ҳатто ўқишдан ҳайдамоқчи ҳам бўлдилар. Аммо мен орага тушиб, унинг тузалиб кетишига, эс-хушини йиғиб олишига умид билдирдим. Бошқа домлар ҳам мени қўллаб-қувватладилар. Шундай қилиб, у ўқишда қолди.

Усмон Носир ҳаддан ташқари шўх, қарама-қарши фазилатлар эгаси эди. Истеъдодли, аммо баъзан одоб ва маданият доирасига кирмаган ишларга ҳам қодир эди. Шу жиҳатдан у ҳамшаҳри ва жонажон дўсти Амин Умарийдан ажралиб турарди».

Усмон Носир ҳақида сўз борар экан, у қанчалик истеъдодли бўлмасин, уни фақат қизил сўзлар билан тасвирлаш нотўғри бўлурди.

Шоирнинг болалиги меҳрибон ва талабчан ота нигоҳидан четда ўтгани унинг ахлоқ ва одобида бир умрга из қолдирган. Кўча тарбияси, кўча маданияти, унинг хатти-ҳаракатларида ўқтин-ўқтин жилва бериб турган. У Абдулла Алавий, Чўлпон каби ўта маданий устозларини тавоф этгани ҳолда Амин Умарийга хос покизаликдан қулган пайтлари ҳам бўлган. Дўстининг ўзи сингари жиловсиз шўхликка қодир эмаслиги баъзан унинг салбий жиҳатлари бўлиб туюлган унга...

Адҳам Ҳамдамнинг эслашига кўра, баъзан Усмоғжон қизлар ётоғига кириб, уларнинг пардоз қутиларини қовлар, жажжи шишачалардаги атрларини эса ичиб кўяр экан. Шу йилларда Самарқандда ўқиган ва шоир дилига яқин бўлган қизлардан бири — Инкилоб Жўраева эса бундай ҳодисалар бўлганини рад этади. «Усмоғ Носир шўх йигит бўлса ҳам одоб доирасидан чикмас эди»,— дейди у. Усмоғ Носирнинг Самарқандда кечган ҳаётининг бошқа барҳаёт гувоҳлари эса, унинг шўхликлари Адҳам Ҳамдам туфайли ҳаддан ошганини қайд этадилар. Ҳар ҳолда Усмоғ Носир аввал ҳам, ўша пайтларда ҳам шоҳи қанотли фаришта бўлмаганлиги аниқ.

Пушкин ҳаётидан хабардор бўлган киши унинг гўзал ва дилбар қизларни мажнунона муҳаббат билан севганини яхши билади. У назари тушган қизлар этагидан қанчалик ҳормай-толмай юрмасин, уларга ошиқона шеърлар бағишлаб, бир умрга севиши, севиши, севиши ҳақида қасам ичмасин, улар муҳаббатини қозонгач, унинг мажнунона туйғулари, тонгги юлдузлар каби, бир зумда эриб кетган.

Худди шундай ҳолат Усмон Носир учун ҳам ёт бўлмаган. У кўзига кўхлик бўлиб кўринган ҳар бир кизга гап отиб, шеърлар ёзиб, бутун шоирлик ва йигитлик кучини у билан оқшом соатларида кўришишга, унинг диққат-эътиборини ўзига тортишга қаратган. Аммо бу киз у билан бир марта висол оқшомига келса ва у орзу қилгани бўгани ҳада этса борми, қайтиб унинг юзига қарамаган. Бу киз унинг назарида ўқиб ташланган китобдек қадрсиз бўлган. Қанчадан-қанча соддадил кизлар эса у билан ҳаттоки нариги дунёга боришга ҳам тайёр бўлиб, унинг навбахор офтобидек бекарор муҳаббатига умид боғлаганлар.

«Атлас» пьесасидаги Нозим Камолов шу маънода Усмон Носирнинг ўзидан, характери-нинг ана шу зиддиятли қутбидан ўсиб чиққан образдир.

Мана бу лавҳага эътибор беринг:

«Нозим. Бу қора кўзлар неча баҳорни ўтказди, Атласхон?»

А т л а с . Нимага керак? Ўн тўққиз.

Нозим. Ўн тўққиз. Умр ажойиб ва чиройли нарса. Бугун ўн тўққиз бўлса, ўтган куни ўн икки эди. Эртага йигирма-ўттиз... Ёшлик — ўн тўққиз. Қўйиб бериш керак, токи ҳусни камолига етиб, ўзига-ўзи хуштор бўлсин. Атласхон, бир нарсани сўрайман, йўқ демай-сизми?

А т л а с . Нима?

...Нозим. Орзуманд қанақа йигит, а?

...А т л а с . Қанақа бўларди, яхши студент. Комсомол.

Нозим. Яхши денг? Уни ҳамма ҳам яхши кўради шекилли? Шунақами?

А т л а с ...

Н о з и м . Сиз ҳам яхши кўрарсиз?

А т л а с ...

Н о з и м . Яхши кўрасиз-да. Ҳамма яхши кўрган кишини сиз ёмон кўрармидингиз?

А т л а с ...

...Н о з и м . Да. Севги — ёшликнинг моли, Атласхон. Мен ҳам сут билан бет ювган саҳарлардан тортиб, лампанинг нурини аллақакларга олиб қочган кечаларгача, ҳаттоки, шамолнинг барг билан гаплашгани эшитилган тинч кечалардан тортиб, то лампанинг нурини ўз ёруғлигига кўшиб олган саҳарларгача ўйлайман, ёнаман. Мен ҳам севаман. Севгини изҳор қилиш гуноҳ эмас...»

Нозим Камолов ана шундай сўзлар билан дил кабутарлари Орзуманд сари талпинган Атласни йўлдан уради Атлас унинг ширин сўзларига учиб, хато қилганини кўргач, юзидаги муҳаббат ниқобини олиб ташлаб, дейди:

«Н о з и м . Сен мен кўрганларнинг биридек келдинг, кетдинг... Сайёдда макр бўлмаса, домига ов илинармиди? Сен фақат ва фақат нафснинг моли эдинг. Мен сендан бошқа нарса изламадим. Нозимга ўз вақтида бўлак нарса даркор эмас! У яшагани, роҳат, лаззат кўргани келган ва ўз бахтини излайди, ўз нафсини кўзлайди...»

Бу сўзларда гарчанд худбин йигитнинг, бокира кизлар номусини ўйлашдан йироқ бўлган инсоннинг фалсафаси яланғоч ҳолда ифодаланган бўлса-да, улар Усмон Носирнинг ўша пайтлардаги ҳаётий ақидаларидан озик олган. Шоирга, афсуски, бундай беқарорлик ва нотантилик ҳам ёт бўлмаган.

Шеърлари нафакат мунис кизлар, балки ижодкор тенгдошлари ва ҳатто домлаларда ҳам меҳр уйғотаётганини кўрган, ўзидаги энди-гина гулга кира бошлаган истеъдод дарахтининг яқин йилларда шовул мевалар беришига ва бу мевалардан баҳраманд бўлган халойиқ фақат уни тавоф этишига ишонган шоир ўзини кизлар ҳусн-жамолидан истаганича тотинишга ҳақли, деб билди.

«...Кунларнинг бирида у Самарканд кўчаларидан бирида кета туриб, бир кизни учратган. Кизнинг узун қора сочлари ҳам ширмондек юзлари-ю шахло кўзлари ҳам Усмон Носирни мафтун этибди. У кизга гап отиб, у билан бир зумда, жуда эски танишлардек, яқинлашиб олибди. У кизнинг кўлларини ушлаб, силабди. Киз қаршилиқ кўрсатмабди. Белидан кўлини ўтказиб, сарвқомат дилбарни қучоклашга шайланибди. Яна киздан садо йўқ эмиш. Сўнг кизнинг лабидан ўпич олибди. Киз бунга ҳам руҳан тайёр экан — хафа бўлмабди. Шундан кейин шоирнинг юрагида қандайдир мудроқ бир туйғу уйғониб, у қулочкашлаб кизнинг юзига туширибди:

— Сен қандай кизсан, ахир? Иззат-нафсинг борми?! Кўлингни ушладим — индамадинг. Қучокладим — индамадинг. Бўса олдим индамадинг. Бу ҳолда сен қандай аёл бўлиб ўсасан?! — дебди у ғазабланиб.

Шубҳасиз, шоирнинг ғазабланишига, бу мусичадек ожиз ва иродасиз киздан нафратланишга ҳақи бор. Аммо бу киз Усмон Носирни таниган, унинг шеърларини ўкиб, унга ғойибона муҳаббат боғлаган, у билан балки худди шу соатдагидек ҳатто фоний бир учрашувни орзу

килиб юрган бўлса-чи?! Умуман, қандай маш-хур шоир бўлаётганидан қатъий назар Усмон Носирнинг бундай содда ва мунис кизлар иззатини топташи, улар номуси билан ўйнашиши учун унга ким ҳуқуқ берган?..

Шухрати кундан-кунга ортиб бораётган шоир, Нозим сўзлари билан айтганда, «бахтининг, умрининг ҳокими бўлган нафс эгаси» фақат кизларнинг унга туйган ҳурматларини суиистеъмол қилибгина қолмай, домлалар билан ҳам барабар баҳслашадиган, айтишадиган, олишадиган бўлди. У Тошкентдаги турли адабий анжуманлар ва йиғилишлар туфайли ҳам, узрсиз-сабабсиз ҳам дарсларни қанда қиладиган, ўзи хуш кўрмаган домлалар дарсига кирмайдиган бўлди. Ана шу замонда Усмон Носирнинг хулк-атвори дорилфунун маъмуриятида норозилик уйғотди. Хуллас, 1934/1935—ўқув йилининг сўнгги марраси яқинлашгани сари шоир билан маъмурият ўртасидаги муносабат тобора мураккаблашиб, асабийлашиб борди.

Нодира Рашидова Усмон Носир тўғрисидаги мақолаларининг бирида бизга номаълум бўлган манбага таяниб, бундай ёзган: «Усмон Носир совет ёзувчиларининг бутуниттифок I съездига қатнашиб келади. Педакадемияда доклад қилади. Орадан 3—4 ойча вақт ўтди. Шу ўртада Бухарин қораланиб, қамалди. Ҳамма ерда партиявий тозаланиш жараёни бошланади. Педакадемияда ҳам партия мажлиси ўтказилади. Сўзга чиккан профессор Ғози Олим Юнусов Усмон Носирнинг ўша докладини мисол тариқасида келтириб, «Усмон Носир Бухариннинг хато фикрларидан ўз докладида фойдаланган»,



деб ёш шоирни бухаринчиликда айблаиди. Усмон Носир сўз олиб, Ғози Олим Юнусовга карата шундай дейди: «Хурматли профессор, сиз бизнинг отамизсиз. Ўша пайтда мен шундай хато қилган эканман, нега сиз мени сўкмадингиз, шапалоқлаб кўйиб юбормадингиз? Шунча пайтдан бери юрагингизда сақлаб, энди шу ерда гапиряпсизми? Ахир сиз бизнинг устозимиз эдингиз-ку! Шундай экан, икки қулоғингиз билан эшитиб олинг, сиздақанги ўнта профессордан битта ўша Бухарин яхши!..» Икки кун ўтиб, Усмон Носир ўқишни ташлаб, Қўқонга кетди».

Худди шундай маълумотни Адҳам Ҳамдам хотираларига суяниб, Мукаррама Муродова ҳам берган («Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1988 йил, 16 сентябрь).

Бугун бу маълумотлар шоирнинг дорилфунундан кетиши сабабларини ёритиб берувчи манба сифатида илмий истеъмолга ҳам кирган. Холбуки, шўро ёзувчиларининг I бутуниттифок курултойи 1934 йил 17 август — I сентябрь кунларида Москвада бўлиб ўтган ва Усмон Носир съезд ишида делегат сифатида ҳам, меҳмон сифатида ҳам иштирок этмаган. Бундан ташқари, Бухарин курултой ўтгач, 3—4 ойдан кейин, яъни 1934 йил охирларида эмас, балки 1937 йил январиди «қораланиб, қамалган». Шунингдек, бу сатрларда тилга олинган Ғози Олим Юнусов ҳам жумҳурият пойтахти 1932 йили Самарқанддан кўчгач, Тошкентдаги илмий ва ўқув муассасаларида хизмат қилган.

Усмон Носирнинг ўқишни ташлаб кетиши сабаблари, бизнингча, Абубакир Ражабийга маълум бўлган. Лекин унинг шоир ҳаёти ва

ижодига бағишланган рисоласида бу ҳақда бирор гап йўқ.

Насрулло Даврон ҳам, чамаси, Адҳам Ҳамдам орқали тарқалган «миш-миш»дан озикланган бўлса керак, у ҳам шоирнинг дорилфунуни тарк этиши сабабларини Ғози Олим Юнусов билан боғлиқ, деб билади. Шухрат эса Усмон Носирнинг бу таниқли профессор билан эмас, балки тилшунос Улуғ Турсун билан айтишиб қолиб, Тошкентга ҳайё-ҳайт деб кетганини айтади.

— Усмон Самарқандда ўқир экан, қайсидир домла билан айтишиб қолди. Йўқ, Улуғ Турсун билан эмас. Қим билан эканлигини аниқ айтолмайман. Ҳар ҳолда ўша домланинг дарсларини ёқтирмас эди у. «Мен сизнинг лекцияга кириб айтаётган гапларингизни сизсиз ҳам биламан. Дарс бермоқчи бўлсангиз, дурустроқ тайёрланиб келинг! Вақтимиз беҳуда ўтмасин!» — деди у. Сўнг қатъий қарор қилди: «Мен бу ерда ўқимайман!» Усмон шундай деди-да, дорилфунунни ташлаб кетди.

Мухсин Ҳамидовнинг бу сўзлари ҳақиқатга яқинроқ кўринади.

Ҳар ҳолда Усмон Носир 1934/1935 ўқув йилида, кишки таътилдан кейин, дорилфунунга қайтиб келмади. Шу сабаб у дорилфунун маъмуриятининг 1935 йил 16 июлда чиқарган 92-сонли буйруғи асосида талабалар рўйхатидан ўчирилди. Бу пайтда у тил ва адабиёт куллиётининг 5-курсиди таҳсил кўрмоқда эди.

Шундай қилиб, Усмон Носир ҳаётининг Самарқанд даври ҳам ғалат бир пардада узилди.

## РИВОЯТ

Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонларда, Самарқанд томонларда Усмон Носир деган машҳур бир шоир таҳсил кўраётган экан. Ешлик ва муҳаббат тўғрисида, ошиқ ва маъшуқалар тўғрисида ундан ўтказиб ёзадиган шоир йўқ экан ўша пайтда. Хуллас, Самарқандда унинг овозаси етмаган жой, унинг шеърларини ўқимаган жон қолмабди.

Кунларнинг бирида шоир таҳсил кўраётган дорилфунунга кўзи шаҳло, ўзи раъно, сўзи пурмаъно бир Қиз ўқишга кирибди. Қиз ўқишга келибди-ю ҳамма йигит талабаларнинг эс-хуши ўзидан кетибди. Ҳамма унга ошиқу бекарор бўлибди, кўрганларнинг армон гули очилиб, кўрмаганларнинг дармон гули сўлибди.

Бир куни Шоир тонг саҳарда дорилфунун боғига чиқса, гўзалларнинг гўзали бўлмиш ўша Қиз гуллар орасида юриб, булбуллар хонишини тинглаб турган эмиш. Шоир қараса, булбулларнинг мунгли нолалари-ю қувноқ муножоти ҳам шу Қизга қаратилган экан. У бу афсонавий манзарадан таъсирланиб, Қизга ҳам, булбулларга ҳам халақит бермаслик ниятида энди орқага қадам қўйган экан, най садосидек нафис бир товуш эшитилибди:

— Қаерга кетаяпсиз, Шоир? Мен сизни кутиб турибман!..

Шоир ўгирилиб қараса, Қиз гулу булбуллар бағридан узилиб, қуёшдан эндигина тўкилган ёғду мисол у томон келаётган экан. Шунда Шоир дебди:

— Мен сизнинг гулу булбуллар билан суҳбатингизга халал бермай, дегандим...

Шоир билан Қиз ширин суҳбатга тушибдилар. Улар ҳар куни субҳидамда шу ерда учрашадиган, бир-бирларининг дийдорига тўйишадиган бўлибди. Улар нафасидан гуллар очиладиган, нигоҳидан чаманзорга ранг тараладиган, юракларидаги тўлқиндан эса булбуллар наво оладиган бўлибди.

Бу қизни дорилфунуннинг ёш, келишган Домлаларидан бири ҳам дил-дилидан севар экан. У Шоир билан Қизнинг тонгги учрашувларидан хабар топиб, рашк ўтида ёниб, орани очди қилмоқчи бўлибди-да, Қиз билан учрашиб, дебди:

— Эй гўзалим, севгилим, дилбарим! Мен сизни севаман. Ишонинг, бу дунёда ҳеч ким сизни менчалик севмайди, ҳеч ким сизга менчалик ўз ҳаётини бағишламайди. Тўғри, сиз Шоирни кўпроқ севишингиз мумкин. Лекин сиз шуни билингки, шоир халқи «Тоҳир ва Зухра»ларни, «Лайли ва Мажнун»ларни ўйлаб чиқаради. Ўйлаб чиқаради-ю, лекин ҳеч қачон улардан на Тоҳир чиққан, на Мажнун... Улар учун сиздек гўзал қиз-фақат илҳом фариштаси, холос. Шоирлар сиздек қизлардан илҳом оладилар, завқ-шавқ оладилар, лекин сизларга ҳеч нарса бермайдилар...

У Шоирни учратиб, дебди:

— Эй Шоири даврон, мен сенинг субҳидам чоғларидаги учрашувларингдан хабардорман. Аммо сен ўзингни ҳам, Қизни ҳам алдаётганлигингни биласанми? Қодир худо сенга шоирлик истеъдодини берган экан, шунинг ўзи табиатнинг сенга қилган улуғ инъоми-ку! Шоир ўз қалбини ҳатто жаҳонда тенгсиз бўлса ҳам бирор қизга бағишламаслиги лозим. Зеро,

истеъдод — халқ мулки бўлади. Ҳазрати Навоийнинг нега бу дунёдан уйланмай, тоқ ўтганини биласан-ку! Агар у уйланиб, бола-чақа орттириб, шу бола-чақа ташвишида ҳаёт кечирган бўлса, «Ҳамса»ни ҳам, «Чор девон»ни ҳам, бошқа ўнлаб ўлмас асарларини ҳам ёзган бўлармиди, ахир?! Агар мен сенинг ўрнингда бўлганимда, бу Қизни ҳам, ўқишни ҳам тарк этиб, шоирлик истеъдодимни ўстирган, бу Қиз ўқиганда, унинг қалбига бахт-саодат нурларини нисор этадиган асарларни кўпроқ ёзган бўлардим. Шунда ўзим ҳам, қизлар ҳам — ҳаммамиз бахтли бўлган бўлардик...

Усмон Носир ўйлаб қараса, ёш Домланинг гап-сўзларида туз бор. Юрагини, бутун ҳаётини, бедор кечаларини ижодга бир умрга бағишлаган Шоир Қизга бериш учун, уни бахтли қилиш учун яна нимага ҳам эга?! «Ҳеч нарсага!», — деб жавоб берибди унинг ўзи. Шундай бўлгач, бечора Қизнинг ҳам, ёш Домланинг ҳам бахтига зомин бўлмай, деб у ўша тунинг йўлга чиқибди.

Усмон Носирнинг Самарқанддаги ўқишни тугатмай келишининг боиси шунда экан...

## МУНДАРИЖА

### Биринчи бўлим

Оқ от . . . . .	6
Носир хожи . . . . .	13
Холамбиби . . . . .	18
Ривоят . . . . .	23
Давр шабадалари . . . . .	27
Машъала . . . . .	39
«Бизнинг кўзги» . . . . .	45
Ўт ва сув . . . . .	51
Кўмир бозор . . . . .	60
Кабутарнинг биринчи парвози . . . . .	63
Ривоят . . . . .	72

### Иккинчи бўлим

Мангу савол . . . . .	76
Москва . . . . .	82
«Богема» . . . . .	90
Бир дўстлик тарихи . . . . .	96
Янги уфқлар . . . . .	108
Нур ва соя . . . . .	115
Ривоят . . . . .	121
Булок кўз очмоқда . . . . .	126
«Норбўта» . . . . .	135
Маҳорат пиллапоялари . . . . .	143
Самарқанд . . . . .	152
Настарин хиди . . . . .	160
«Нахшон»нинг яратилиши . . . . .	167
Фирдавсий кечаси . . . . .	179
«Атлас» . . . . .	187
Алвидо, Самарқанд! . . . . .	194
Ривоят . . . . .	203

**НАИМ ҚАРИМОВ**

**УСМОН НОСИР**

ҲАЕТИЙ ЛАВҲАЛАР. ҲУЖЖАТЛАР. РИВОЯТЛАР

«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг  
Бош таҳририяти  
Тошкент—1993

Мухаррир Ш. Р. Эргашева

Бадий безаклар А. А. Маҳкамовники

Бадий муҳаррир М. М. Аъламов

Техник муҳаррир Е. Р. Лукьянова, Г. Г. Ломиворогова

Корректор З. Солихова

Теришга берилди 17.05.93 й. Босишга рухсат этилди 28.07.93 й. Бичими 70×90<sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Бадиий гарнитура. Офсет босма. Шартли босма листи 7,6. Нашриёт ҳисоб листи 7,36. Тиражи 25000. Буюртма № 2004. Баҳоси шартнома асосида.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг  
босмаҳонаси, 700083, Тошкент шаҳри,  
«Буюк Турон» кўчаси, 41 уй.**